

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ KAPSAMINDA
KAFKASYA'DAKİ SİYASİ, KÜLTÜREL VE EKONOMİK OLAYLARIN
TÜRK BASININA YANSIMASI (1920-1928)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AYŞE NUR KALKAN

İSTANBUL 2023

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI

TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ KAPSAMINDA
KAFKASYA'DAKİ SİYASİ, KÜLTÜREL VE EKONOMİK OLAYLARIN
TÜRK BASININA YANSIMASI (1920-1928)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

AYŞE NUR KALKAN

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. OKAN YEŞİLOT

İSTANBUL 2023

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ	IV
ÖZET	VII
ABSTRACT.....	IX
KISALTMALAR	XI
TABLolar DİZİNİ.....	XII
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	XII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İKDAM, VAKİT VE HÂKİMİYET-İ MİLLİYE GAZETELERİ

1.1. <i>İkdam</i> Gazetesi.....	12
1.1.1. Yayın Hayatı	12
1.1.2. Yazar Kadrosu ve İçerik	14
1.1.3. Siyasi Ortam ve Yayın Politikası	16
1.2. <i>Vakit</i> Gazetesi	17
1.2.1. Yayın Hayatı	17
1.2.2. Yazar Kadrosu ve İçerik	20
1.2.2. Siyasi Ortam ve Yayın Politikası	22
1.3. <i>Hâkimiyet-i Milliye</i> Gazetesi.....	24
1.3.1. Yayın Hayatı	24
1.3.2. Yazar Kadrosu ve İçerik	26
1.3.3. Siyasi Ortam ve Yayın Politikası.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ KAPSAMINDA KAFKASYA'DAKİ

SİYASİ OLAYLAR VE TÜRK BASININA YANSIMASI

2.1. Bolşevizm Tartışmalarının Türk Basınına Yansıması (1920)	30
2.2. Azerbaycan'ın Sovyet Hâkimiyetine Girişi ve Türk Basınına Yansıması	38
2.2.1. Azerbaycan'da İşgal Öncesi Süreç	38
2.2.2. Azerbaycan'ın Sovyet Hâkimiyetine Girişi	40
2.2.3. Azerbaycan'ın Sovyet Hâkimiyetine Girişinin Türk Basınına Yansıması	47

2.3. Azerbaycan-Ermenistan Çatışmaları	51
2.3.1. Azerbaycan-Ermenistan Çatışmalarının Türk Basınına Yansıması.....	53
2.4. Moskova Antlaşması.....	63
2.4.1. Moskova Görüşmeleri.....	63
2.4.2. Moskova Antlaşmasının İmzalanması	67
2.4.3. Moskova Antlaşması'nın Türk Basınına Yansıması	70
2.5. Kars Antlaşması.....	77
2.5.1. Kars Antlaşmasının Türk Basınına Yansıması	82
2.6. 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması ve Türk Basınına Yansıması.....	91
2.6.1. Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasına Giden Süreç.....	91
2.6.2. 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması	94
2.6.3. 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasının Türk Basınına Yansıması.....	96

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK-SOYET İLİŞKİLERİ KAPSAMINDA KAFKASYA'DAKİ

KÜLTÜREL VE EKONOMİK OLAYLAR VE TÜRK BASININA YANSIMASI

3.1. 1926 Bakü 1.Türkoloji Kongresi-Alfabe Meselesi ve Türk Basınına Yansıması.....	106
3.1.1. Bakü 1.Türkoloji Kongresi ve Alfabe Meselesi	106
3.1.2. 1926 Bakü 1.Türkoloji Kongresi'nin ve Alfabe Meselesinin Türk Basınına Yansıması.....	111
3.2. 1927 Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması ve Türk Basınına Yansıması	116
3.2.1. Antlaşma Öncesi Yaşanan Ticari Sorunlar ve Yapılan Görüşmeler.....	116
3.2.2. 1927 Ticaret ve Seyrisefain Antlaşmasının İmzalanması ve Getirdiği Yükümlülükler	118
3.2.3. 1927 Ticaret ve Seyrisefain Antlaşmasının Türk-Sovyet Ticaretine Etkisi	120
3.2.4. 1927 Ticaret ve Seyrisefain Antlaşmasının Türk Basınına Yansıması.....	122

SONUÇ 134

KAYNAKÇA..... 137

EKLER 155

Ek 1 .....

Ek 2 .....

Ek 3 .....

Ek 4	164
Ek 5	166
Ek 6	167
Ek 7	169
Ek 8	171
Ek 9	172
Ek 10	175
Ek 11	177
Ek 12	178
Ek 13	183

ÖNSÖZ

1920-1928 tarih aralığı Türkiye’de Osmanlı Devleti’nin etkisini kısmen devam ettirdiği ve Milli Mücadele’nin yaşandığı bir süreçtir. Dolayısıyla bu tarih aralığı müttefik devletlerin işgal faaliyetleri, Türk halkının maruz kaldığı felaketler ve sonrasında Anadolu halkının ve teşkilatlanmış bir kısım paşanın destekleriyle İstanbul’daki resmî hükümete rağmen vatan müdafaasına geçtiği bir dönemi de kapsamaktadır. Türkiye’nin Milli Mücadele için Bolşevik Rusya’dan aldığı askeri ve mali yardımlarla güç bulduğu ve devamında yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin hayatta kalma mücadelesi verdiği dönemlerdir. Bu süreçte iki ülke arasında yeni ilişkiler kurulmuş ve hareketli bir dönem başlamıştır.

Güney Kafkasya’da 1920’de Azerbaycan bağımsızlığını yitirip Sovyet hâkimiyetine girmiştir. Bu noktada da Bolşevikler Sovyet Azerbaycan’ını ayakta tutma mücadelesi vermektedir. İstanbul’da bulunan Azerbaycan Türkleri aydınlar Azerbaycan’ın bağımsızlığı için mücadele ediyorlardı. Bu çalışmanın amacı Azerbaycan-Ermenistan çatışmaları ve Türkiye’deki Bolşevizm tartışmalarının yoğun şekilde gündemde olduğu, hassas dengelerin yürütülmesi gerektiği 1920-1928 tarih aralığında özellikle Milli Mücadele’de propaganda aracı olarak kullanıldığının da bilincinde olarak Türk basınının Türk-Sovyet ilişkilerini ne surette okuduğu, yansıttığı ve nasıl bir perspektifle değerlendirdiği sorularına cevap aramaktır.

Çalışmanın diğer amacı ise yapılan bilimsel çalışmalar ile kitlelerin düşünce, tutum ve davranışlarını etkilemede etkisi defalarca kanıtlanmış olan basının yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti halkı nezdinde Sovyet Rusya’ya ilişkin ne yönde bir kanı oluşturmak niyetiyle hareket ettiğini ortaya koyabilmektir.

Bu amaç doğrultusunda tarihi süreç itibarıyla Rusya’da “Bolşevik İhtilali”, Türkiye’de “Milli Mücadele” dönemi ve siyasi rejim değişiklikleri yaşanırken iki ülke arasında kurulan olumlu ilişkiler, çalışmada yer verdiğimiz olayların Türk basınına yansımalarını etkilemiş midir sorunsalı mevcuttur. İlk varsayım TBMM Hükümeti’nin Bolşevik Rusya’dan Milli Mücadele’de kullanılmak üzere aldığı askeri ve mali yardım söz konusu olduğu için, Cumhuriyet’in ilanı öncesinde gerçekleşen Türk-Sovyet ilişkilerine Türk basını tarafından “emperyalist ülkelere karşı kurulan iki dost ve iki komşu ülke” yaklaşımı sergilenmiştir. İkinci olarak SSCB’nin resmen kurulması ve

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilan edilmesi ile başlayan süreçte uluslararası ortamda tanınmak ve varlıklarını sürdürmek arzusunda olan iki ülke vardır. Türk basını Avrupa basınına yakından takip ederek “kurulan dostluğun sarsılmaz olduğuna dair” bilgiler içeren haberler yayımlayarak, Avrupa’ya Türk ve Rus Hükümetlerinin güçlü oldukları ve yalnız olmadıkları izlenimi vermiştir. Üçüncü varsayım 1920-1928 tarih aralığında gerçekleşen olaylarda *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi Türk-Sovyet ilişkilerini desteklediğini açıkça belirtirken, *Vakit* ve *İkdam* gazeteleri biraz daha çekimser kalarak eleştirel yaklaşım sergilemişlerdir. Son olarak Türk-Sovyet ilişkilerinin olumlu yönde ilerlemesinden dolayı, Kafkasya olayları hakkında Türk basını yorum yapmaktan imtina ederek gerçekleşen olaylara karşı daha çok bilgi vermek yönünde yaklaşım sergilemiştir.

Bu çalışma 1920-1928 tarih aralığında, tematik başlıklar altında ve Kafkasya dahilinde Türk-Sovyet ilişkilerine her yönüyle etkisi olan olayların dönemin Türk basınında uyandırdığı yankıyı analiz etmek ve özellikle yeni kurulmuş Türk Milletine aktarılan Sovyet Rusya profilini çözümleyebilmek için önemlidir.

Çalışmanın başladığı 2021 yılında, dünya geneline yayılan Covid-19 salgınının Türkiye’de etkilerinin devam etmesi nedeniyle çalışmada kullanılan ve *Milli Kütüphane*’nin bünyesinde yer alan gazete arşiv kaynaklarına “Dijital Kütüphane Sistemi” vasıtasıyla erişim sağlanmıştır.

TBMM’nin açıldığı, Kafkasya’da SSCB’nin yoğun faaliyetlerinin başladığı 1920 ve harf inkılabının gerçekleştiği 1928 ile sınırlandırılan bu çalışmada nicel ve nitel analiz yöntemlerinden istifade olunmuştur. Nicel analiz yöntemi olarak frekans analizi gerçekleştirilmiş olup, yanı sıra temalara ayırdığımız olaylar üzerinden betimsel analiz gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Harf İnkılabının gerçekleştirilmesine kadar olan süreç anlatılmış olup siyasi olaylar, ülkede yaşanan kırılma noktaları ve inkılaplardan bahsedilmiştir.

Birinci bölümde, Türkiye’nin basın hayatının ana akım gazeteleri olan *İkdam*, *Vakit* ve *Hâkimiyet-i Milliye*’nin yayın hayatları, yazar kadroları ve içerikleri, siyasi ortam ve yayın politikalarından bahsedilmiştir.

İkinci bölümde, 1920-1928 yılları arasında Türkiye’nin SSCB ve Güney Kafkasya’yla kurduğu siyasi ilişkiler üzerinde durulmuştur. İlk olarak 1920 yılında Bolşevik tartışmalarının Türk basınına yansımaları incelenmiştir. Bu bölümün devamında

Azerbaycan'da işgal öncesi süreci, Azerbaycan'ın Sovyet hâkimiyetine girişi, 1920 yılında gerçekleşen Azerbaycan-Ermenistan çatışmaları, Moskova görüşmeleri ve Moskova Antlaşmasının imzalanması, Kars Antlaşması, Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'na giden süreç ve imzalanmasından bahsedilmiştir. Ayrıca her olayın Türk basınına yansımaları incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde, kültürel ve ekonomik ilişkiler kapsamında Bakü I. Türkoloji Kongresi ve ağırlıklı olarak alfabe meselesi anlatılmış, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması öncesinde yaşanan ticari sorunlar ve yapılan görüşmeler, imzalanması ve getirdiği yükümlülüklerden bahsedilmiş olup ayrıca antlaşmanın Türk-Sovyet ticaretine etkisine de değinilmiştir. Yine bu bölümde Bakü I. Türkoloji Kongresi'nin, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nın Türk basınına yansımaları incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Tez konumun araştırılması, tespit edilmesinde yardımlarını esirgemeyen, beni bu alanda çalışma yapmaya teşvik eden ve destek olan değerli hocam Prof. Dr. Okan YEŞİLOT'a; kıymetli tavsiye ve fikirleriyle tezime yaptığı önemli katkılarından dolayı Prof. Dr. Belkıs ULUSOY'a; değerli tecrübe ve bilgileri ile tez jürimde yer aldığı için Prof. Dr. Ali SATAN'a minnet ve teşekkürlerimi sunarım.

Tez sürecimde anlayışlarını ve desteklerini benden esirmeyen, hayat boyu bana kılavuzluk eden annem Selvare KALKAN, babam Şevket KALKAN'a; beni cesaretlendiren ve itidalli olmamı sağlayan ablam Selvi KALKAN KAYA'ya müteşekkirim.

Çalışmalarım sırasında her daim motivasyonumu yüksek tutmamı sağlayan ve beni yüreklendiren arkadaşlarım Murat GÜÇLÜ ve Betül KARAASLAN başta olmak üzere yanımda olduklarını bana hissettiren aile ve dostlarıma sonsuz sevgi ve teşekkürlerimi sunarım.

Ayşe Nur KALKAN

İstanbul 2023

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı sonrasında değişen dünya düzeninde Türkiye ve Sovyet Rusya'da da siyasal rejim değişikliği yaşanmıştır. Bolşevik İhtilali sonrası Sovyetler Birliği'nin kurulması ve Türkiye'de Milli Mücadele döneminin yaşanması ile birlikte iki ülke arasında askeri ve mali yardım, güvenlik ve işbirliği, ulusal çıkarlar ve ülkelerin varlıklarını devam ettirebilme mücadeleleri gibi ortak nedenler vasıtasıyla yeni bir dönem başlamıştır. 1920'li yılların başında Türkiye ve Sovyet Rusya hem iç siyasetlerinde hem de dış siyasetlerinde problemler yaşamışlardır. Özellikle dış siyasette var olan emperyalizm tehditi iki ülkenin yakınlaşmasını sağlamıştır. Bu süreçte Ankara'da yeni hükümetin kurulması, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması Türk-Sovyet ilişkilerinin başlamasına ve gelişmesine katkı sağlamıştır. 1920 yılı itibariyle Sovyet Rusya'nın Kafkasya'da yönetimi ele geçirmesi ile başlayan süreç içerisinde Türkler ve Ermeniler arasında yaşanan doğu sınırı problemi, Azerbaycan ve Ermenistan arasında gerçekleşen bölgesel çatışmalar beraberinde Kafkasya bölgesi üzerinden Türk-Sovyet ilişkilerini de etkilemiştir.

Türk-Sovyet ilişkilerinin 1921 yılında dostluk temelinde resmîyet kazandığı Moskova Antlaşması ve Türkiye'nin Azerbaycan SSC, Ermenistan SSC ve Gürcistan SSC ile imzaladığı Kars Antlaşması'yla siyasi yöndeki ilişkilere yeni bir boyut getirilmiştir. Dönem dönem anlaşmazlıklara düşülmesi sebebiyle ilişkiler kopma noktasına gelmiş ancak mevcudiyetlerini sürdürmek arzularıyla birlikte uluslararası arenada tanınma istekleri kurulan dostluğun korunmasını sağlamıştır. 1925 yılında imzalanan Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması ile bu süreç devam etmiştir. 1920-1928 yılları arasında yaşanan olaylar sadece siyasi boyutla sınırlı kalmamış, kültürel ve ekonomik alanda da gerçekleşmiştir. 1926 yılında Bakü 1. Türkoloji Kongresi ile kurulan ilişkiler özellikle alfabe meselesi üzerinden kültürel boyuta taşınmış ve ekonomik anlamda yaşanan ihtiyaç ise 1927 Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması ile giderilmeye çalışılmıştır. Bu antlaşmaların en önemli tezahürü Türk basınına yansımaları kapsamında olmuştur. Bu yansımalar belirtilen tarih aralığında kesintisiz olarak yayın hayatına devam eden *İkdam*, *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Vakit* gazeteleri üzerinden incelenmiştir. Gerçekleştirilen görüşmeler, imzalanan antlaşmalar dönemin basınında sıkça yer almıştır. Olayların bazıları büyük yankı uyandırarak memnuniyet sağlamış, bazıları ise eksik veya yanlış görülerek eleştirel bir üslupla ele alınmıştır.

Bu çalışmanın odak noktası, 1920-1928 tarihleri aralığında gerçekleşen Türk-Sovyet ilişkileri kapsamında Kafkasya'daki siyasi, kültürel ve ekonomik olayların dönemin ana akım gazeteleri olan *İkdam*, *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Vakit* gazeteleri vasıtasıyla Türk basınına yansımasını detaylı olarak incelemek ve değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Bolşevizm, SSCB, Kafkasya, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Türk Basını, Türk-Sovyet İlişkileri, *İkdam*, *Hâkimiyet-i Milliye*, *Vakit*.

ABSTRACT

In the changing world order after the First World War, Turkey, and Soviet Russia also experienced a change of political regime. With the establishment of the Soviet Union after the Bolshevik Revolution and the period of the War of Independence in Turkey, a new era began between the two countries for common reasons such as military and financial aid, security and cooperation, national interests, and the struggle for the survival of the countries. In the early 1920s, Turkey and Soviet Russia experienced problems in both their domestic and foreign policies. The threat of imperialism, especially in foreign policy, brought the two countries closer. In this process, the establishment of the new government in Ankara and the opening of the Grand National Assembly of Turkey contributed to the start and development of Turkish-Soviet relations. As of 1920, the eastern border problem between Turks and Armenians and the regional conflicts between Azerbaijan and Armenia in the process that started with Soviet Russia's seizure of power in the Caucasus also affected Turkish-Soviet relations through the Caucasus region.

The Treaty of Moscow, which formalized Turkish-Soviet relations based on friendship in 1921, and the Treaty of Kars signed by Turkey with Azerbaijan SSR, Armenia SSR, and Georgia SSR brought a new dimension to political relations. The relations came to a breaking point due to periodic disagreements, but their desire to maintain their existence and their desire to be recognized in the international arena ensured the preservation of the established friendship. In 1925, this process continued with the Turkish-Soviet Treaty of Friendship and Neutrality. The events that took place between 1920-1928 were not limited to the political dimension but were also realized in the cultural and economic fields. The relations established in 1926 with the Baku 1st Turkology Congress moved to a cultural dimension, especially over the alphabet issue, and the economic need was tried to be met with the 1927 Trade and Seyrisefain Treaty. The most important manifestation of these treaties was their reflections in the Turkish press. These reflections were analyzed through the newspapers *İkdam*, *Hâkimiyet-i Milliye*, and *Vakit*, which continued to publish uninterruptedly in the specified date range. The negotiations held and the treaties signed were frequently covered in the press of the period. While some of the events had great repercussions and brought satisfaction, others were seen as incomplete or wrong and were dealt with critically.

The focus of this study is to examine and evaluate in detail the reflection of political, cultural and economic events in the Caucasus to the Turkish press through the mainstream newspapers of the period, *İkdam*, *Hâkimiyet-i Milliye* and *Vakit* within the scope of Turkish-Soviet relations that took place between 1920-1928.

Key Words: Turkey, Bolshevism, USSR, Caucasia, Azerbaijan, Armenia, Georgia, The Turkey Press, Turkish-Soviet Relations, *İkdam*, *Hâkimiyet-i Milliye*, *Vakit*.

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
ADR	: Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti
Arcos	: İngiliz-Rus Ticaret Anonim Şirketi
bkz.	: bakınız
C.	: cilt
çev.	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: editör
KÜTYK	: Kafkaslar Üzerinden Ticaret Yapan Kurum
RK(b)P	: Rusya Komünist Bolşevikler Partisi
RSFSC	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
s.	: sayfa
S.	: sayı
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. Türk basınına yansıyan siyasi haberlerin gazetelere göre dağılımı.....	194
Tablo 2. Türk basınına yansıyan kültürel haberlerin gazetelere göre dağılımı	194
Tablo 3. Türk basınına yansıyan ekonomik haberlerin gazetelere göre dağılımı	194
Tablo 4. Türk basınına yansıyan siyasi, kültürel ve ekonomik haberlerin genel toplamı.....	195

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Siyasi olayların Türk basınına yansıması	195
Şekil 2. Kültürel olayların Türk basınına yansıması.....	196
Şekil 3. Ekonomik olayların Türk basınına yansıması	196

GİRİŞ

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine giden süreçte Osmanlı İmparatorluğu özellikle Makedonya bölgesinde Batılı devletlerin faaliyetleriyle uğraşmıştır. İngiltere'nin 3 Mart 1908 tarihli genelgesinde Selanik, Manastır ve Kosova'ya tek bir vali atanması ve Osmanlı Devleti'nin askerinin azaltılması ibareleri mevcuttu. Rusya, İngiltere Hükümeti'nin genelgesine 26 Mart 1908 tarihli önerisinde genel vali yerine Vilâyat-ı Selâse'deki Umumi Müfettişlik'in görevini sürdürmesini istemiştir. İngiltere bu öneriyi "İstanbul'a sorulmadan bütçeyi tasdik edebilsin, yabancı generallerle birlikte güvenliği sağlayabilsin, memurların tayin etme ve azletme yetkisi bulunsun ve tüm bunları İstanbul onayından geçmeden direktif verebilsin" şartlarıyla kabul etmiştir.¹ Diğer büyük devletlerin de Rusların önerisini onaylamaları İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından tehlikeli bir gelişme olarak görülmüştür.

Ayaklanmalar başta Makedonya Üçüncü Ordu Birlikleri olmak üzere başlamıştır. İttihat ve Terakki Komitesi meşrutiyetin yeniden tesisi için siyasi taleplerini dile getirmiştir.² İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya'dan II. Abdülhamid'e Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi talebini içeren telgraflar göndermesi ve Selanik'te teşkilatlanıp güçlenmesi ile 23 Temmuz 1908'de ikinci defa Meşrutiyet ilan edilmiştir.³ II. Abdülhamid 1878 tarihinde askıya aldığı Kanun-i Esasi'yi de 24 Temmuz 1908 tarihinde yeniden yürürlüğe koymuştur.

II. Meşrutiyet ilan edildikten ve meclis açıldıktan sonra İttihat ve Terakki Partisi iktidar olamamış ve ayrılıklar gerçekleşmiştir. Parti içerisinde muhalefet oluşmuş ve ülke içerisinde siyasi çatışmalar meydana gelmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde yaşanan toprak kayıpları da mevcut durumu etkilemiştir.

"Bu sırada muhalefetin yapıcı olmaktan öte, âdeta kan davası güdücü tutumu, kin ve ihtirasıyla süren saldırıları ile buna İttihat ve Terakki Cemiyetinin siyasi cinayetlere varan çok sert bir şekilde karşılık vermesi de havayı büsbütün germiştir. Bilhassa Derviş Vahdeti'nin Volkan gazetesinin kışkırtıcı neşriyatı da gayri memnunlar üzerinde, özellikle Avcı taburlarının ve Hassa Ordusunun erbaş ve erleri üzerinde etki yapmıştır. O günlerin

¹ Sevilya Aslanova Saylak, "Osmanlı - Rus İlişkilerinde Makedonya Sorunu (1885-1908)", *Gazi Akademik Bakış*, C. X, S. 19 (2016), s. 130-131.

² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, 11.Baskı, Ankara 2020, s. 282.

³ Bülent Bakar, *II. Meşrutiyet'ten Mütareke Dönemi'ne Türkiye*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2020, s. 16.

atmosferinde İttihat ve Terakki karşıtı bir faaliyet şeklinde ortaya çıkan bu isyan aslında tüm başkenti etkileyen ve İttihatçıların yorumu ile söylemek gerekirse büyük bir “Hadise-i İrtica” olayı idi. Derviş Vahdeti’nin Volkan gazetesi vasıtasıyla kamuoyu ve özellikle de askerler üzerinde etkili olan propaganda faaliyetlerine karşılık Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşanın tutum ve davranışları şaşırtıcıdır. Artan “irtica” tehdidine karşılık paşa, çeşitli çevreler tarafından uyarılmıştır. Müşir Gazi Ethem Paşa, Ahmet İzzet Paşa uyarılar arasındadır. Fakat hükümet tedbir almakta hassasiyet göstermemiştir.”⁴

Taşkışla’da bulunan 4. avcı taburunun askerleri 12 Nisan gününü 13 Nisana bağlayan gece ayaklanmıştı. Sabah 2.45’te kışlalardan silahlı olarak çıkıp 3. 45’te Sultanahmet’e gelerek Meclis-i Mebusanı kuşatmışlardır.⁵ İsyancıların amacı görünürde dini idi. Dini gerekçeler ile 31 Mart sabahı Meclis-i Mebusanı kuşatan isyancılar hükümetin istifasını, İttihat ve Terakki’nin ilgası ile dini hükümlerinin uygulanmasını, ordudan çıkarılan alaylı subaylarında geri dönmesini istemişlerdir.⁶ II. Abdülhamid’in Tevfik Paşa’yı kabineyi kurmak ile görevlendirmesine rağmen ayaklanma bastırılmamıştır. 14 Nisan’da seferberlik ilan edilmiştir. Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal harekât planı oluşturmuştur. III. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşanın da komuta ettiği “Hareket Ordusu” ayaklanmayı bastırmak üzere Selanik’ten İstanbul üzerine hareket etmiştir. Ordunun askeri göreviyle meşgul olması ve politikanın dışında durması gerektiği kararlaştırılmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinden Enver ve Cemal Beylerde Yeşilköy’e gelerek Hareket Ordusu’na katılmıştır.⁷

22 Nisan 1909’da Mebusan ve Ayan Meclisi üyeleri Yeşilköy’de bulunan Yat Kulübü’nde toplanmışlardır. Burada tartışmaların esas konuları Hareket Ordusu’nun durumu ve İstanbul’da gerçekleşen olaylardı. Kurul toplantıda II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesine karar vermiştir.⁸ Hareket Ordusu 24 Nisan’da İstanbul’da asayişini sağlamış, 27 Nisan’da ise Şeyhülislamın fetvası ile 33 yıllık saltanatı sonlanarak II. Abdülhamid tahttan indirilmiştir. V. Mehmet Osmanlı Devleti’nin padişahı olmuştur. 31 Mart’ta gerçekleşen ayaklanmanın bastırılmasında önemli rol oynayan Hareket Ordusu’nun genç subaylarının büyük çoğunluğu Kurtuluş Savaşı’nda da etkili olacaklardır.⁹

⁴ Nâsır Yüceer, “31 Mart Vakası”, *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 1-2.

⁵ Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Sinan Yayınları, İstanbul 1972, s. 53-54.

⁶ Azmi Özcan, “Otuzbir Mart Vak’ası”, *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 10.

⁷ Zekeriya Türkmen, “Hareket Ordusu”, *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997, s. 126.

⁸ Yüceer, *a.g.m.*, s. 5.

⁹ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 84.

31 Mart olayı sonrasında 8 Ağustos 1909'de Kanuni Esasi'nin 3,7,27 ve 77. maddelerinde değişiklikler yapılmış ve 113. madde kaldırılmıştır. Bu değişiklikler Padişah'ın yetkilerini sınırlandırmıştır.¹⁰

Osmanlı Devleti'nin iç siyasetinde gerçekleşen olayların yanı sıra dış siyasette ülkelerin sömürgecilik faaliyetleri mevcuttu. İtalya seçimini Osmanlı'nın Kuzey Afrika'da hâkimiyetinde olan Trablusgarp'tan yana yapmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İtalya, Trablugarp seçimini diğer ülkelere kabul ettirmek amacıyla da görüşmelere başlamış, 24 Ekim 1909'da Rusya ile imzaladığı Racconigi Antlaşması sonrasında Trablusgarp ve çevresindeki menfaatlerini gerçekleştirmek için harekete geçmiştir.¹¹

28 Eylül 1911 tarihinde İtalya Trablusgarp ve Bingazi'yi, burada ki İtalyanlara ve yabancılara kötü davranıldığı gerekçesiyle işgal edeceğine ve adı geçen yerlerin terk edilmesini istediğine yönelik ultimatoma vermiştir. Osmanlı Devleti isteklerin ardındaki gerekçeleri doğru bulmayarak reddetmiş ve konuları görüşmek istediğini belirtmiştir. Fakat 29 Eylül 1911'de İtalya Osmanlı Devleti'ne karşı savaş başlatmıştır. Ege Adaları, Adriyatik Denizi, Çanakkale Boğazı'na kadar yayılan bu savaşta İtalya Tobruk, Derne ve Bingazi'ye asker çıkartmıştır. Trablusgarp Savaşı'nda İtalyanlar tarafından On İki Ada ve Rodos işgal edilmiştir.¹²

18 Ekim 1912 tarihinde Osmanlı Devleti Lozan yakınlarında bulunan Uşi'de İtalya ile barış antlaşması imzalamıştır. İtalyanlar geçici olarak Ege adalarına yerleşmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti için Kuzey Afrika'daki son toprak parçasının da kaybı demektir. İtalyanlar ile barış yapılmasının ardındaki en önemli neden ise Balkan ülkelerinin Osmanlı Devleti'ne karşı ittifaklar gerçekleştirmeleri ve bir savaşın daha başlamak üzere olmasıdır.¹³ Uşi Antlaşması ile İtalya'ya verilen kapitülasyonlar kaldırılmış, savaş tazminatı olarak da Osmanlı'ya 90 bin altın ödemeleri

---

¹⁰ "Saltanat ve hilâfet Osmanlıları'nın en büyük erkek evladına aittir (md. 3); vekillerin tayin ve azli, yabancı devletlerle sözleşme yapılması, savaş ve barış ilanı, karar ve deniz kuvvetlerinin kumandası, hutbelerde isminin okunması, Meclis-i Umûmî'nin toplanması ve tatili, Heyet-i Mebusan'ın feshi padişahın dokunulmaz haklarındadır (md. 7); sadrazam ve şeyhülislâm bizzat padişah tarafından belirlenerek tayin edilir, diğer vekiller sadrazam tarafından belirlenip padişah tarafından tayin edilir (md. 27); meclis başkanını, ikinci ve üçüncü başkanları üç misli aday arasından padişah seçer (md. 77); ülkenin herhangi bir yerinde ihtilâl çıkacağını gösteren emârelerin ortaya çıkması durumunda hükümetin o bölgeye has olmak üzere sıkıyönetim ilânına hakkı vardır, hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri kolluk kuvvetlerinin araştırmalarıyla sabit olanlar padişah tarafından ülkeden uzaklaştırılabilir (md. 113)." (M. Akif Aydın, "Kânûn-ı Esâsî", *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 329-330).

¹¹ Hasan Taner Kerimoğlu, "Trablusgarp Savaşı'nda Atatürk", *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 1.

¹² Fatih Özaslan, "Osmanlı Basınında Trablusgarp Savaşı: Donanma Mecmuası Örneği", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 2 (2019), s. 62.

¹³ Özaslan, *a.g.m.*, s. 63.

kararlaştırılmıştır. Trablusgarp'ta dini konular üzerindeki denetimin sağlanması için padişah naibi olarak bölgeye vezir rütbeli memur gönderilmiş olup din görevlilerinin tayin işlemlerinin İstanbul'dan yapılması karar verilmiştir.¹⁴

İttihat ve Terakki tarafından 3 Temmuz 1910 tarihli Kiliseler Kanunu çıkarılmış ve bu kanun ile Balkan Milletleri ve Rumeli'de bulunan Hristiyan halkın bir araya gelmesi sağlanmıştır. Kiliseler Kanunu ile dini kurumlar bölgedeki çoğunluk tarafından yönetilecekti. Bu durum bir rekabet ortamı oluşturmuş ve birbirleriyle mücadelede olan tarafları Osmanlı Devleti'ne karşı bir araya getirmiştir. 7 Ekim 1912'de Avusturya ve Rusya, Balkan ülkelerinin Osmanlı'ya karşı olan savaş girişimlerini engellemek isteğinde olduklarını ve savaş gerçekleşse dahi sınırlarda bir değişiklik yaşanmayacağını ilan etmişlerdir. İngiltere ve Fransa bu düşünceyi desteklemiştir. Ülkelerin isteği Osmanlı Devleti'nin savaşı kazanan taraf olsa dahi bir şey elde edememesi yönündedir.¹⁵

Osmanlı Devleti'ne karşı Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ın dâhil olduğu bir Balkan ittifakı meydana getirilmiştir. Balkan Savaşları 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi ile başlamıştır. Sonrasında diğer Balkan Devletleri'de savaş ilan etmişlerdir. 20 Ekim 1912'de Rusya, Osmanlı'nın Avrupa kısmının işgal hakkı olarak müttefik ülkeler tarafından paylaşılacağını ve savaşı Osmanlı kazansa dâhi bir karış yer alamayacağını belirtmiştir.¹⁶

Savaşı sona erdiren 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Konferansı'nda, Osmanlı Devleti ve Balkan ülkeleri arasında antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Selanik, Güney Makedonya ve Girit Yunanistan'a; Edirne, Trakya ve Dedeağaç Bulgaristan'a; Silistre Romanya'ya; Kuzey ve Orta Makedonya Sırbistan'a bırakılırken, Midye-Enez hattı ise Osmanlı ve Bulgaristan'ın sınırı olarak kabul edilmiştir.¹⁷ Osmanlı topraklarını paylaşma noktasında problemler yaşanmıştır. Romanya sadece Silistre'nin kendine verilmesi konusunda, Yunanistan ve Sırbistan'da Bulgaristan'a bırakılan topraklar konusunda memnuniyetsizlik yaşamıştır. Osmanlı topraklarının paylaşılabilmesi beraberinde 29-30 Haziran 1913'de Bulgarların Yunanistan ve Sırbistan'a, 10 Temmuz 1913'te Romanya'nın Bulgaristan'a saldırması olayını meydana getirmiştir. Edirne'nin geri alınması ise 22 Temmuz 1913'te Enver Paşa'nın komuta ettiği kuvvet ile

¹⁴ İlber Ortaylı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 87.

¹⁵ Durmuş Yalçın vd., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s. 60.

¹⁶ Yalçın vd., *a.g.e.*, s. 60.

¹⁷ Cevdet Küçük, "Balkan Savaşı", *DİA*, C. V, İstanbul 1992, s. 24.

gerçekleşmiştir.¹⁸ 10 Ağustos 1913 tarihli Bükreş Antlaşması ile II. Balkan Savaşı sonlanmıştır. 29 Eylül 1913 tarihli İstanbul Antlaşması ile de Edirne ile batı tarafında çapı 30 kilometre tutan yarım daire şeklinde bir toprak parçası Osmanlı Devleti'nde kalmıştır. Batı Trakya Bulgaristan'a geri verilmiştir. İki ülke arasında sınır Meriç nehri kabul edilmiştir. "Müftülere Müteallik Protokol" ekinde ise Bulgaristan'daki Müslümanların müftülerini kendileri seçmeleri ve seçilen müftülerinde bir baş müftü seçmesi belirtilmiştir.¹⁹ Seçimleri, İstanbul Şeyhülislamı'nın onaylanması halinde Bulgaristan'da kabul edecektir. 14 Kasım 1913 tarihli Atina Antlaşması kararınca Girit, Yunanistan'a bırakılmıştır.

II. Balkan Savaşı sonrasında imzalanan bir diğer antlaşma Sırbistan ile Osmanlı arasındaki İstanbul Antlaşması'dır. 13 Mart 1914 tarihli bu antlaşma, Sırbistan sınırları dâhilindeki topraklarda bulunan Türklerin taşınmaz konumundaki mallarının durumunun düzenlenmesi hakkındadır. Osmanlı Hükümeti, Londra Antlaşması ile Adalar Denizi'ndeki adaların geleceğini büyük ülkelerin kararına bıraksa da Sakız ve Midilli adaları için mücadele edeceği düşüncesini büyük devletlere bildirmiştir. Ancak 14 Şubat 1914 tarihli nota ile Osmanlı Hükümeti'ne bir hamle daha yapılmıştır. Meis hariç 12 ada İtalya'ya, Gökçeada ve Bozcada hariç Adalar Denizi'ndeki adalar Yunanistan'a bırakılmıştır. Osmanlı Devleti Balkan Savaşları neticesinde ağır bir mağlubiyet yaşamıştır. Altı asırdır sahip olduğu vatan toprağını kaybetmiştir.²⁰

Tüm bu olaylardan sonra dünya harbini başlatan olay gerçekleşmiştir. 28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Veliahtı Franz Ferdinand Saraybosna'da eşi ile birlikte Sırp Milliyetçisi olarak bilinen Gavrilo Princip tarafından öldürülmüştür. Bu suikast sonrasında ülkelerin savaşa dâhil olmalarını sağlayacak gerek siyasi gerek ekonomik birçok nedenleri mevcuttur. Osmanlı topraklarının paylaşılmak istenmesi, emperyalizm, Almanya'nın güvenlik sorunu etrafında birçok devlet İtilaf ve İttifak blokları olmak üzere yerlerini almıştır.²¹ 1 Ağustos 1914'te Almanya ile Rusya arasında savaşın başlamasının ardından, 2 Ağustos 1914'te Almanya-Osmanlı Devleti arasında gizli bir ittifak yapılmıştır. Osmanlı Devleti, savaşta tarafsız kalmak istemiştir.²²

---

¹⁸ Yalçın vd., *a.g.e.*, s. 65.

¹⁹ Küçük, "Balkan Savaşı", s. 24.

²⁰ Yalçın vd., *a.g.e.*, s. 65.

²¹ Bakar, *a.g.e.*, s. 63.

²² Kuran, *a.g.m.*, s. 197.

İngiliz donanmasından kaçan ve Çanakkale Boğazı'na gelen Goeben ve Breslau isimli Alman savaş gemileri, Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasına neden olmuştur.²³

Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını koruyabilmesi için iki Alman savaş gemisinin Osmanlı Devleti sınırlarından çıkması gerekliydi. Türkler tarafından gemiler satın alınmış isimleri Yavuz ve Midilli olmuştur. Ancak bu durum tarafsızlığı korumak için yeterli olmamıştır. Çünkü Alman amiral emrindeki Osmanlı donanması Karadeniz'de bulunan Rus gemilerini batırmıştır. Bu durum 2 Kasım 1914'te Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmasına neden olmuştur. Türkler fiili olarak İttifak bloğunda yer alarak savaşa katılmışlardır.²⁴ Kara ve denizde Kafkasya, Kanal, Irak ve Çanakkale Cepheleri başta olmak üzere savunma, saldırı ve yardım faaliyetlerinde bulunmuşlardır.²⁵

Rusya'da savaşın boyutunu değiştirecek tarihi bir olay yaşanmış ve Ruslar savaştan çekilmek zorunda kalmıştır. 7 Kasım 1917'de Bolşevikler ülkede idareyi ele geçirmiştir. 3 Mart 1918'de Rusya ile imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile Elviye-i Selâse Osmanlı Devleti'ne verilmiştir.²⁶ Osmanlı Devleti başlarda tarafsız kalmak istemiş ve güçlü bir müttefik olarak kabul edilmemiştir. Ancak cephelerde başarılar kazanarak savaşın uzamasına neden olmuştur.²⁷ Mütareke döneminin başlaması ile 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmada yer alan İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının açılmasını, Karadeniz'in İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesini ifade eden 1. madde, İtilaf devletlerinin güvenliklerini tehlikede gördükleri stratejik yerleri işgal edebileceklerini belirten 7. madde Mondros Antlaşması'nın iki önemli noktasıdır. Ayrıca 10, 11 ve 24. maddeleri²⁸ de yine işgal ve tahliyeleri kapsamaktadır.²⁹

---

²³ Kerim Sarıçelik, "Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri'ne Karşı Anadolu'nun Akdeniz kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 21 (2007), s. 174.

²⁴ Kuran, *a.g.m.*, s. 197.

²⁵ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 130.

²⁶ Mustafa Tanrıverdi, "Brest-Litovsk Barış Antlaşması", *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 6.

²⁷ Yalçın vd., *a.g.e.*, s. 108.

²⁸ 10- Toros Tünelleri müttefikler tarafından işgal edilecektir. 11- İran'ın Kuzeybatı kısmındaki Osmanlı kuvvetlerinin derhal harpten evvelki hudut gerisine çekilmesi hususunda evvelce verilen emir yerine getirilecektir. Maveray-ı Kafkas'ın evvelce Türk kuvvetleri tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısm-ı mütebakisi müttefikler tarafından mahalli vaziyet tetkik edildikten sonra talep durumunda tahliye edilecektir. 24- İtilaf Devletleri, Vilayat-ı Sitte (altı vilayet) de karışıklık çıkarsa, bu vilayetlerin herhangi bir kısmını işgal etme hakkına haizdirler. Mehmet Okur, "Mondros Mütarekesi", *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 2-3.

²⁹ Yalçın vd., *a.g.e.*, s. 136.

Mondros Antlaşması'ndan sonra güvenlik meselesi ve göçmenlerin durumu öne sürülerek İtilaf Devletleri ve Yunanistan tarafından Anadolu bölgesel olarak işgal edilmiştir.³⁰ 15 Mayıs 1919'da ilhak niyeti olan Yunan ordusu, Amiral Calthorpe'nin komutasındaki Amerikan, İngiliz ve Fransız savaş gemilerinin koruması altında İzmir ve çevresini işgal etmiştir. Hatta Yunan ordusu kendilerine izin verilen bölgelerin dışına çıkarak stratejik noktalarda da etkili olmuşlardır. İşgal edilen bölgelerde Müslümanlara yönelik katliamlar gerçekleştirilmiştir. Bu kötü muamelelerin sonlandırılması ve direniş göstermek için Türkler mitingler düzenlemiştir.³¹ Mustafa Kemal Paşa, 15 Mayıs 1919'da padişah ile hükümetinin verdiği yetkiler sonrası 16 Mayıs 1919'da Samsun'a hareket etmiştir.³² Mustafa Kemal Paşa'nın bu yolculuğu Türk ulusunun geleceğinin kurtarılması ve bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması adına son derece önemlidir.³³

29 Mayıs tarihli Havza Genelgesi ile halk tehlikelere karşı uyarılmış, İzmir ve Manisa'nın işgallerini protesto etmeye yönelik yapılan mitinglerin devam etmesi istenilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, milli varlığa karşı yapılan bu işgallerin Türk milletinin yüreğini kanattığını ifade etmiştir.³⁴ Amasya, Erzurum, Sivas başta olmak üzere mücadeleye ilişkin kongreler gerçekleştirilmiş ve genelgeler yayınlanmıştır. Erzurum Kongresi'nde seçilen kurul, Türk yurdunu temsil etmek göreviyle İstanbul Hükümeti tarafından kabul edilmiştir. İstanbul Hükümeti tarafından Amasya'da belirlenmeye başlamış olan kararlar, Sivas Kongresi'nde kabul edilmiştir. Milli iradeyi hâkim kılmak esas alınarak meclisin toplanması ve seçimlerin yapılmasına karar verilmiştir.³⁵

Meclis-i Mebusan 12 Ocak 1920'de toplanmış, 28 Ocak 1920'de Misak-ı Milli kabul edilmiş 17 Şubat 1920'de ilan edilmiştir. Türk milletinin aldığı kararlara karşı İtilaf Devletleri 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal etmiştir. İşgal günü İstanbul ile resmi ve özel telgraf haberleşmeleri yasaklanmıştır. İstanbul Hükümeti işgalcilere boyun eğip halka "kemal-i sükûn ile iş ve güçleriyle meşgul olmaları" tavsiyesinde bulunurken Mustafa Kemal Paşa, mevcut durumu Osmanlı Devleti'nin sona ermesi olarak görmüştür.³⁶

³⁰ Akif Tural, "Milli Mücadele ve Atatürk Devrinde Nevruz Kutlamaları", *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 1.

³¹ Serdar Sakin, "Milli Mücadele Döneminde Atatürk'ün Demokrasi Anlayışı Ve Uygulamaları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. I, S. 16 (2004), s. 232.

³² Cevdet Küçük, "Milli Mücadele", *DİA*, C. XXX, Ankara 2020, s. 77.

³³ Yalçın vd., *a.g.e.*, s. 166.

³⁴ Cengiz Mutlu, "Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun Havza'daki Faaliyetlerinin Milli Mücadele'deki Yeri", *Cedrus*, C. VII, (2019), s. 732.

³⁵ Yalçın vd., *a.g.e.*, s. 183-184.

³⁶ Şaduman Halıcı, "İstanbul Hükümeti'nin Milli Mücadeleye Karşı Yeni Bir Taktiği: Sadâkatnâmeler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. X, S. 40 (2007), s. 627.

İstanbul'un vaziyeti sonrasında Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip olan bir meclisin açılmasına yönelik telgraflar çekilmiştir.³⁷ 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmış, açılış konuşmasını ise geçici başkanlık görevi alan Sinop Milletvekili Şerif Bey yapmıştır.³⁸

10 Ağustos 1920'de İtilaf Devletleri ve Osmanlı Devleti arasında Sevr Antlaşması imzalanmıştır. Ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti içinde ağır şartlar olan antlaşmayı kabul etmek istememiştir. Birinci İnönü Muharebesi'nin kazanılması, İtilaf güçlerinin Türk yurdundan çıkarılması faaliyetleri üzerine 21 Şubat 1921'de Londra'da Sevr Antlaşması maddelerinde bir takım değişiklikler olması adına konferans yapılmasına karar verilmiştir. Ankara Heyeti'nin Misak-ı Milli konusunda taviz vermemesi ile konferanstan sonuç alınamamıştır.³⁹

Kurtuluş Savaşı'nda Doğu Cephesinde mücadele eden Ermenistan ile Türkiye Büyük Millet Meclisi arasında 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Sevr'in geçersizliği kabul ettirilmiş olup TBMM'nin de uluslararası arenada imzaladığı ilk antlaşmadır.⁴⁰ 16 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile Moskova Antlaşması, 13 Ekim 1921'de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri ile Kars Antlaşması imzalanmıştır.

20 Ekim 1921'de Fransa'yla imzalanan Ankara Antlaşması ile Güney Cephesi kapatılmıştır. Batı Cephesinde Yunan ordusuna karşı verilen I. ve II. İnönü, Dumlupınar ve Aslıhanlar, Kütahya-Eskişehir, Sakarya Muharebeleri 30 Ağustos 1922'de Büyük Taarruzda Türklerin zaferi ile sonuçlanmıştır. 9 Eylül 1922'de Türkler İzmir'i Yunan ordusundan kurtarmayı başarmışlardır.⁴¹ 11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi'nde, İngiltere ve diğer İtilaf güçlerinin Yunanistan'ı Osmanlı topraklarını işgal konusunda destekledikleri anlaşılmıştır. Bu antlaşma ile TBMM hükümeti İtilaf devletleri tarafından tanınmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin hukuken sonra ermesi demektir.⁴² Doğu Trakya savaş yapılmadan kurtarılmıştır. Ayrıca Mudanya Mütarekesi Türk Kurtuluş Mücadelesinin kazanıldığını ifade eden ilk diplomatik ve siyasi belgedir.⁴³

---

³⁷ Ahmet T. Çalgan, Abdullah Livatyalı, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve Mülkiyeli Milletvekilleri", *Mülkiye Dergisi*, C. XXVIII, S. 242 (2014), s. 195.

³⁸ Çalgan, Livatyalı, *a.g.m.*, s. 199.

³⁹ Yalçın vd., *a.g.e.*, s. 213-214.

⁴⁰ Mehmet Okur, "Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 8 (2011), s. 74-75.

⁴¹ Yalçın vd., *a.g.e.*, s. 313.

⁴² Cezmi Eraslan, "Mudanya Mütarekesi", *DİA*, C. XXX, Ankara 2020, s. 358.

⁴³ Yalçın vd., *a.g.e.*, s. 324.

TBMM’de yapılan görüşmeler sonucunda 1 Kasım 1922’de hilafet ve saltanat birbirinden ayrılarak saltanat kaldırılmıştır.⁴⁴ 4 Kasım 1922’de öğleden sonra 16.00’da İstanbul Hükümeti’nin istifası ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne bağlılıkları mazbata ile bildirilmiştir.⁴⁵ 20 Kasım 1922’de başlayan Lozan barış görüşmelerinde Türk Heyeti’nin İtilaf Devletlerine Misak-ı Milli, kapitülasyonlar, azınlıklar meselesi, Musul gibi konularda taviz vermemelerinden dolayı görüşmeler yarıda kesilmiştir. Başlayan ikinci görüşmeler ise 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanması ile sonuçlanmıştır.

Özellikle İngiltere ile Musul, Yunanistan ile nüfus mübadelesi, Fransa ile dış borç mevzusu Lozan’da çözülemeyen meselelerdir.⁴⁶ Türk Milleti’nin siyasi, ekonomik, adli ve hukuki bağımsızlığı için mühim olan Lozan Barış Antlaşması, kapitülasyonların kaldırılması, Sevr Antlaşması’nın feshi, Misak-ı Milli’nin kabulü gibi olayların gerçekleşmesini sağlaması adına Türkiye Cumhuriyeti’nin varlığı ve toprak bütünlüğü için önemlidir.⁴⁷

Demokratik görüşe paralel olarak Mustafa Kemal Paşa “Halk Fırkası” adı ile parti kurulmasına ilişkin olarak açıklamasını 6 Aralık 1922’de yapmıştır. 9 Eylül 1923’te kurulan Halk Fırkası için 29 Ekim 1923 tarihinde yeni kabine oluşturmak amacıyla görüşmelere başlanmıştır.⁴⁸ Mustafa Kemal Paşa’nın oluşturduğu anayasa değişikliği teklifinin kabul edilmesi ile egemenlik kayıtsız şartsız millete verilmiş, Türkiye Devleti’nin hükümet şekli Cumhuriyet olmuştur. Eklenen fıkra ile Cumhuriyet şeklen de ifade edilmiştir.⁴⁹ Teşkilat-ı Esasiye’de “Teşkilat-ı Esasiye Kanununun Bazı Mevad’ının Tavzihan Tadiline Dair Kanun” isimli değişiklik yapılarak Cumhuriyet ilan edilmiştir. Burada milletvekilleri tarafından fiili olarak Cumhuriyet’in zaten var oluşu ve isminin yeni konulduğu düşüncesi savunulmuştur.⁵⁰ Cumhuriyet’in ilanı sonrasında laik devlet oluşturmak amacı ile Hilafet, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin 3 Mart 1924 tarihinde çıkardığı kanunla kaldırılmıştır. Karar sonrası Osmanoğulları da sürgün edilmiştir.⁵¹

⁴⁴ Betül Aslan, “Saltanatın Kaldırılmasının İstanbul’daki Yankıları”, *Belleten*, C. LXVI, S. 245 (2002), s. 98.

⁴⁵ Aslan, “Saltanatın Kaldırılmasının...”, s. 104.

⁴⁶ Yalçın vd., *a.g.e.*, s. 385.

⁴⁷ Çağdaş Yüksel, “Lozan Antlaşması Ve Antlaşma İmzalandıktan Sonra İngiltere Avam Kamarası’nda Antlaşma Hakkında Yapılan Oturum Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih ve Günce*, S. 8 (2021) s. 248.

⁴⁸ Hamza Eroğlu, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlanı” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XIX, S. 56 (2003), s. 447

⁴⁹ Eroğlu, *a.g.m.*, s. 449.

⁵⁰ Osman Demirbaş, “Türkiye’de Cumhuriyet Fikrinin Oluşumu”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 8 (2005), s. 56.

⁵¹ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 253.

Mustafa Kemal Paşa tarafından Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmasına yönelik inkılaplar gerçekleştirilmiştir. Arap alfabesi kaldırılmış Latin alfabesinin kabul edilmiştir. 1923 yılında bu konu ortaya çıkmış olsa da gerçekleştirilmesi biraz zaman almıştır. Alfabe konusunun ağırlıklı olarak konuşulduğu, 26 Şubat 1926'da görüşmelerin başladığı I. Bakü Türkoloji Kongresi'nde Bekir Çobanzade⁵², Hasan Sabri Ayvazof⁵³ ve Ağamalıoğlu gibi isimler Latin harflerinin kabulünü savunarak yeni bir alfabe projesi önermişlerdir.⁵⁴

Latin alfabesinin kabulüne kadar geçen süreçte Şeyh Sait ayaklanması bastırılmış, kıyafet inkılabı yapılmış, tekke ve zaviyeler kapatılmış ve medeni kanun kabul edilmiştir. Laiklik ve çağdaşlık adına yapılan inkılaplar, asıl olarak Türkiye Cumhuriyeti için kimlik oluşturma aşamasını teşkil etmektedir. Yeni Türk Devleti'nde gerçekleşen siyasi ve kültürel boyuttaki yapılanmalar Latin harflerine geçişte ilk aşamadır.⁵⁵

Latin harfleri üzerine yapılan çalışmalar altı hafta içerisinde tamamlanmış ve 1 Kasım 1928'de yeni harflerin kabulü gerçekleşmiştir. Kanun 3 Kasım 1928'de Resmî Gazetede yayınlanarak 1353 numaralı kanununca yürürlüğe girmiştir. Harf İnkılabı ile başlayan süreçte yeni harflerin kısa sürede öğrenilmesini sağlamak amacıyla devlet memurları imtihan edilmiş ve 1 Ocak 1929'da Millet Mektepleri resmi olarak açılmıştır.⁵⁶

---

⁵² Bekir Çobanzade: 1909 yılında İstanbul Sultanisi'nde okudu. Odessa'da Rusça eğitimi aldı. Budapeşte Üniversitesi Doğu Dilleri bölümünde eğitim gördü. Aynı üniversiteden Türk dili için önemli bir metin olan Codeks Cumanicus üzerinde yaptığı çalışmayla 1919 yılında doktor unvanı aldı. Budapeşte ve Lozan üniversitelerinde çalıştı. 1920 yılında Kırım'a dönen Bekir Çobanzade 1922 yılında Kırım Üniversitesi'nin Doğu Dilleri Bölümünde çalışmaya başladı. 1924 yılında Bakü'de Azerbaycan Devlet Üniversitesinde çalışmaya başladı. Burada yaptığı çalışmalarla döneminin en değerli Türkologları arasına girmeyi başardı. Ancak gerçekleştirdiği çalışmalar dönemin Sovyet rejimi tarafından rejim karşıtı görüldü. Bu nedenle 28 Ocak 1937'de Kislodovsk şehrinde hapse atıldı. 12 Ekim 1937 tarihinde gerçekleştirilen mahkemeden bir gün sonra kurşuna dizilerek idam edildi. Ali Duymaz, "Bekir Çobanzade'nin Edebiyat Tarihçiliği ve Türk Halk Edebiyatı Üzerine Çalışmaları", *Akademik Kaynak*, C. III, S. 6, (2015), s. 47-48.

⁵³ Hasan Sabri Ayvazof: 6 Mayıs 1878 tarihinde Kırım'ın Karadeniz sahilinde bulunan Alupka köyünde doğdu. Öğretmen ve gazeteci kimliğinin yanı sıra önemli bir Kırım Tatar aydınıydı. İlköğretimini Alupka'da mektep ve medresede tamamladı. Hasan Sabri Ayvazof Alupka'da öğretmenlik yaptı. XX. yüzyılın başında Rus Çarlığı'nın Japonya'ya yenilmesiyle Rusya'da oluşan hürriyetçi ve devrimci hareketlere benzer bir biçimde Kırım Türkleri de ulusal-devrimci bir hareket oluşturarak kendilerine Yaş (Genç) Tatarlar adını verdiler. Ayvazof da bu harekete dâhildi. Yaş Tatarlar, başta halkın bilgilendirilmesi olmak üzere okullarda Usûl-i Cedid'in desteklenmesi, halk eğitiminin yaygınlaştırılması, ulusal kadroların yetiştirilmesi ve Çarlık hükümetine karşı kuvvet hazırlanması gibi hedeflere yöneldi. Celâl Görgeç, "Hasan Sabri Ayvazof'un "Usûl-İ Tedrîs ve Ta'lim-Terbiye" Adlı Eseri ve Pedagojik Açından Değerlendirilmesi", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 44 (2018), s. 81.

⁵⁴ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 352.

⁵⁵ Abdullah Kara, "Türkiye'de Alfabe Değişiminden Sonra Yeni Harflerin Yaygınlaştırılması Ve Halk Eğitiminde Millet Mekteplerinin Rolü Ve Önemi", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C. IV, S. 1 (2020), s. 118-119.

⁵⁶ İsmet Giritli, "Harf İnkılabı ve Atatürk", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. V, S. 13 (1988), s. 35.

Harf inkılabı ile halkın eğitilmesi ve okur-yazarlık oranının artırılması amaçlanmıştır.⁵⁷ 1928 yılında oluşturulan yönetmeliğe göre ise Millet Mektepleri bu amaç doğrultusunda A ve B olarak iki gruba ayrılmıştır. A grubunda okuma ve yazma bilmeyenlere, B grubunda ise okuma ve yazmayı bilen kişilere yeni harfler öğretilmiştir.⁵⁸ Bu doğrultuda Millet Mektepleri, iyi bir vatandaş ve iyi bir insan yetiştirilmesi düşüncesi ile eğitim desteği sağlamış, halkın kısa sürede yeni harfleri öğrenmesi için faaliyet göstermiştir.⁵⁹

---

⁵⁷ Kara, *a.g.m.*, s. 134.

⁵⁸ Sezer Maralli, "Harf İnkılâbı'nın Uygulanması ve Birtakım Etkileri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, C. II, S. 1 (2019), s. 122.

⁵⁹ Mustafa Albayrak, "Millet Mekteplerinin Yapısı ve Çalışmaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. X, S. 29 (1994), s. 473.

BİRİNCİ BÖLÜM

İKDAM, VAKİT VE HÂKİMİYET-İ MİLLİYE GAZETELERİ

1.1. İkdam Gazetesi

1.1.1. Yayın Hayatı

Basın siyasi, kültürel, toplumsal konular başta olmak üzere çeşitli haberleri ve fikirleri içeren, belirli zamanlarda basılan tüm yayın ürünleridir. Yayın ise gazete, dergi ve televizyon gibi kitle iletişim ürünleri vasıtasıyla halka sunulan her şeyi içerir. Gazeteler gerek yurt içi gerek yurt dışında gerçekleşen olayların halka duyurulmasında ve haber almaları konusunda son derece önemlidir. Savaş dönemleri, ülkeler arası yapılan antlaşmalar özellikle gazeteler vasıtasıyla kamuoyuna sunulmaktadır.⁶⁰

Ahmet Cevdet 1862 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Eğitimini Mülkiye mektebinden almıştır.⁶¹ Hukuk Fakültesi'nde okur iken 1882'de *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine girerek Fransızca ve Almanca dilinden çeviriler gerçekleştirmiştir. Daha sonra *Takvim-i Vekayi*, *Sabah*, *Tarik* ve *Saadet* gazetelerinde başyazılar yazmıştır. Dönemin ünlü gazetelerinde yer alan Ahmet Cevdet, 23 Temmuz 1894'te *İkdam* gazetesini satın almış ve yönetimini üstlenmiştir.⁶² 5 Temmuz 1894 yılında Ahmet Cevdet tarafından çıkarılan *İkdam* II. Meşrutiyet, I. Dünya Savaşı, Mütareke dönemi, Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde yayınlanmaya devam etmiş bir basın ürünüdür.⁶³ Türkçülük akımını savunan gazete çıkışından üç yıl sonra Ahmet Cevdet tarafından "Siyasi Türk gazetesi" olarak nitelendirilmiştir.⁶⁴

İkdam gazetesinin en belirgin ilkesi Türkçülük ve Türkçeciliği savunmasıdır. "Türk dilinin sadeleştirilmesi, Türk köylüsünün kendi diliyle yazılanları anlayabilmesi" ifadesi, yürüttüğü politikayı yansıtmaktadır. (*Yeni İkdam*, 31 Mart 1910).⁶⁵

Dönemin birçok gazetesinde olduğu gibi *İkdam* gazetesi de birkaç defa kapatılmıştır. Yayınlandığı dönemin en büyük gazetelerinden biri olma özelliğine sahip

⁶⁰ M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1978, s. 19-21.

⁶¹ Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın*, Güven Matbaası, Ankara 1971, s. 220-221.

⁶² Erdoğan Tokmakçioğlu, *Türk Basın Tarihi*, İsim Yayınları, Ankara 2011, s. 7.

⁶³ Sezai Balcı, *II. Meşrutiyet Döneminde İkdam Gazetesi (1908-1909)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000, s. 3.

⁶⁴ Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa Basın ve Yayın*, Literatür Yayınları, İstanbul 2000, s. 97

⁶⁵ Nesimi Yazıcı, "İkdam", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 24.

olan *İkdam*'ın 1900 yılına doğru günlük tirajı 30.000'e ulaşmıştır.⁶⁶ II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında 40.000'e, I. Dünya Savaşı'nın gerçekleştiği tarihlerde ise 25.000 civarında tirajı olmuştur. Savaş süreçlerinde yaşanan zorlu koşullar göz önünde bulundurulduğunda ise yüksek tirajlara sahip olduğu görülmektedir. *İkdam*'ın kadrosunda yer alan isimlerden İlhami Safa, tirajların yüksek olmasının nedeninin gazetenin haberlere çok önem vermesinden kaynaklanan bir başarı olduğunu söylemektedir. Türk basın hayatına foto muhabiri olarak katkı yapan Ferit İbrahim⁶⁷ de *İkdam* gazetesinin günlük olarak düzenli şekilde yayınlandığını ve kendisinin de gazetesinin kadrosunda çalıştığını söylemiştir.⁶⁸

Ahmet Cevdet, "İkdam Kütüphanesi" isimli yayınevi kurmuştur. Evliya Çelebi Seyahatnamesi başta olmak üzere birçok yazma eserin basımını gerçekleştirmiştir. 1909'da İsviçre'ye giden Ahmet Cevdet, "İsviçre Mektupları" adı ile on yıl kadar *İkdam* gazetesine yazılarını göndermiştir. İsviçre'ye gitmesinin sebebi olarak varılan genel kanı kendisinin İttihat ve Terakki'ye muhalefet olmasıdır. Cumhuriyet'in ilan edilmesi sonrasında Türkiye'ye dönmüştür.⁶⁹

İkdam gazetesinin tirajını 40.000'in üzerine çıkartabilmesi dönemin rekoru olarak görülür. Bu başarının ise Ahmet Cevdet'in Türk basınında "Bir gazetecinin baş görevinin halk tarafından anlaşılır olmak" anlayışından kaynaklanmaktadır.⁷⁰ Ahmet Rasim, *Vakit* gazetesinin 8 Eylül 1921 tarihli 1345 sayısında *İkdam* gazetesinin başarısını Ahmet Cevdet'in meslekte yetmiş biri olması ve düşüncelerini ifade etmekte de kuvvetli bir kalemi olmasına dayandırmıştır.⁷¹

İkdam gazetesi yayınlanmaya başladıktan dört gün sonra ufak bir dizgi yanlışı nedeniyle kapatılmıştır. Dördüncü sayı hazırlanırken provalara göre sayfa kalıbını düzelden baş mürettip satırlardan birini karıştırmıştır. "Mösyö" kelimesi ile "Cenabı Padişahileri" kelimelerinin yan yana gelmesinden kaynaklı olarak "Mösyö Cenabı

---

⁶⁶ Kabacalı, a.g.e., s. 97.

⁶⁷ Ferit İbrahim Özgürar: Atatürk'ün fotoğrafçısı olarak bilinmektedir. Meşrutiyet döneminde "ilk Türk foto muhabir" olarak basın hayatında ün kazanmıştır. 1908'de *Resim Kitap*'ta muhabirlik yapmaya başladı. Daha sonra meslek hayatında *İkdam*, *Şehbal*, *L'Illustration*, *Daily Graphic*, *Blan*, *Die Woche*, *Illustrierte Zeitung* gibi dergi ve gazetelerde çalıştı. 31 Mart olayları sonrasındaki infazların, Balkan Savaşları sırasında Anadolu'dan Haydarpaşa'ya gelen birliklerin, 1913'te Bab-ı Ali Baskını'nı fotoğrafladı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Çanakkale ve Galiçya cephelerinde fotoğraflar çekti. Merkez Ordu Sinema Dairesi tarafından cepheye gönderilerek Alman sinemacı Sigmund Weinberg ile Galiçya cephesinde askeri filmler çekti. 1925 yılında Ankara'ya görevlendirilmek üzere çağrıldı. Çankaya fotoğrafçılığı yaparak bu göreve Atatürk'ün yurt gezilerinde devam etti. Seyahatlerde ve çeşitli zamanlarda Atatürk'ü çektiği yedi fotoğraf, Atatürk tarafından takdir cümleleri ile imzalandı. Çağhan Sarı, "Ferit İbrahim (Özgürar) (1882-1953)", *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 1-2.

⁶⁸ Nuri İnuğur, *Türk Basın Tarihi*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1992, s. 37.

⁶⁹ Tokmakçioğlu, a.g.e., s. 8.

⁷⁰ Tokmakçioğlu, a.g.e., s. 8.

⁷¹ İnuğur, *Türk Basın...*, s. 36.

Padişahileri” yapısı oluşmuş ve gazete kapatılmıştır.⁷² 31 Ağustos 1876’da Abdülhamit’in tahta çıkışı ile ilgili yapılan eğlencelerden bahsederken “leyle-i mes’ude” (mutlu gece) deyiminin, Arap alfabesindeki ayın harfinin olmadan basılması ve “müsevvid” kelimesi ile yapılan tamlamanın “kara gece” anlamını ortaya çıkarabilmesinden dolayı gazete kapatılmıştır. *İkdam*’ın II. Abdülhamit politikasına paralel olarak yayın yaptığı bilinse de özellikle II. Abdülhamit ile ilgili haberlerde yanlış anlamlar ortaya çıkaran ve bu nedenlerden ötürü gazetenin kapatılmasına neden olan durumların o süreç içerisinde kasıtlı yapıp yapılmadığı ise tartışma konusudur.⁷³ Gazetenin kapatıldığı süreçlerde Ahmet Cevdet yazar kadrosunun maaşlarını da ödemekten geri kalmamıştır. Ayrıca kendisinin bir hafta hapis yattığı bilinmektedir.⁷⁴

İkdam gazetesinin idare kadrosu birkaç kez değişikliğe uğramıştır. 1922 yılında *İkdam* gazetesinin yönetimi Mecdi Sadrettin’e bırakılırken, 1923 yılında Ahmet Cevdet İstiklal Mahkemesi’nde beraat etmiştir. Beraat ettikten üç sene sonra tekrar gazetenin yönetimine geçse de daha sonra Ali Naci Karacan yönetime getirilmiştir. Ali Naci’nin yönetimindeki *İkdam* 1928’de kapanmıştır. 23 Haziran 1894’te yayın hayatına başlayan gazetenin 11.535 sayıdan oluşan koleksiyonu da İstanbul Millet Kütüphanesi’ndedir.⁷⁵

Ahmet Cevdet *İkdam* gazetesi başta olmak üzere yazar kadrosunda yer aldığı birçok gazetede çalışmaları ile ülkenin kültür ve basın alanına katkılar sağlamıştır. 1935 yılında Ankara’da katıldığı basın kongresinde kalp krizi geçirerek hayatını kaybetmiştir.⁷⁶

1.1.2. Yazar Kadrosu ve İçerik

İkdam gazetesini dönemin birçok gazetesinden ayıran en önemli özelliği alanında eğitim görmüş genç ve tecrübeli gazetecilere yazar kadrosunda yer vermesidir. *İkdam* Ahmet Rasim, Abdullah Zühtü, Mahmut Sadık, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Necip Asım, Şinasi Hikmet, Teodor Kasap, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) Falih Rıfkı (Atay)⁷⁷, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) gibi isimlere yazar kadrosunda yer vermiştir.⁷⁸

⁷² Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1973, s. 74.

⁷³ İnuğur, *Basın ve Yayın...*, s. 284.

⁷⁴ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 221.

⁷⁵ İnuğur, *Basın ve Yayın...*, s. 286.

⁷⁶ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 222.

⁷⁷ Falih Rıfkı Atay: 1894 yılında İstanbul’da doğdu. Darülfünun Edebiyat Fakültesi’ni bitirdi. Gazeteciliğe *Tanin*’de röportaj ve makaleler yazarak başladı. 20 Mart 1918’de Ali Naci Karacan, Necmeddin Sadak ve Kâzım Şinasi ile birlikte *Akşam* gazetesini kurdu. Yayınladığı yazılarda Milli Mücadele’yi desteklemiştir. *Hâkimiyet-i Milliye*, *Ulus*, *İkdam* ve *Milliyet* gazetelerinde görev yapmıştır. Cumhuriyet rejimini ve inkılapların devamlı savunucusu olan Falih Rıfkı Atay 20 Mart 1971’de İstanbul’da öldü. Nuri Yüce, “ATAY, Falih Rıfkı”, *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 48.

⁷⁸ Süleyman Yıldız, *İkdam Gazetesine Göre Birinci Balkan Savaşı*, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Karaman 2022, s. 27.

İkdam gazetesinin ilk muhabiri Münir Bey, idare müdürü ise Mahmud Bey'dir. Ancak Mahmud Bey İttihat ve Terakkiye muhalefet olmasından dolayı bir dönem İsviçre'ye gitmiştir. Ali Kemal ve Ali Naci⁷⁹ de *İkdam* gazetesinin yazar kadrosunda yer almışlardır. Ali Naci her ne kadar uzun süreli olmasa da Ahmet Cevdet'in yönetimindeki gazetede çalışmalar yapmıştır.⁸⁰ Ali Kemal ise *İkdam* gazetesinin Paris muhabirliğini yapmış daha sonra başyazarlık yaparak İttihat ve Terakkiye muhalif yazılar yayınlamıştır.

Siyasi ve tarihsel konuları ağırlıklı olarak işleyen *İkdam* gazetesi Ahmet Refik ve Ali Reşat'ın bu alanlardaki edebi yazılarından istifade etmiştir. Ayrıca Abdurrahman Şeref'te tarihsel konularda yazılar yazmıştır. Böylece *İkdam* dönemin gazeteleri arasında, kamuoyuna ilmi alanda verdiği öğretici bilgiler ile ön plana çıkmıştır.⁸¹

İkdam dört sayfadan oluşmaktadır. Ahmet Cevdet yönetimindeyken özellikle inceleme ve eleştiri yazılarının gazetede yer almasına özen gösterilmiştir. Türk Edebiyatı'nın iki önemli ismi olan Halit Ziya Uşaklıgil ve Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın da roman ve hikâyeleri gazeteye farklı bir boyut kazandırmıştır.⁸²

Milli Mücadele döneminde başyazarlık yapan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Anadolu hareketini destekleyen bir yayın politikası takip etmiştir.⁸³ 1923 yılında Cumhuriyetin ilan edilmesi ile Baba Süleyman Tevfik, Gözlüklü Amca Kâzım, Ekrem Reşat, Mahmut Sadık Beyler de *İkdam* gazetesinde çalışmışlardır.⁸⁴

Büyük boyutta, resimli gazete olan *İkdam*⁸⁵ gazeteciliğin en önemli vazifesinin haber olduğunu bilerek, yurt içi ve yurt dışından haber toplama konusuna dikkat etmiştir.

---

⁷⁹ Ali Naci Karacan: 1896 yılında İstanbul'un Mercan semtinde dünyaya geldi. İlkokul günlerinde özel dersler alarak Fransızca öğrenmeye başladı. Mahalle mektebinin ardından Frerler Mektebi (Saint Joseph Lisesi)'ne kaydoldu. 1909'da Galatasaray Sultanisinde eğitim hayatına devam etti. Ali Naci'nin, öğretmeni Tevfik Fikret'in de etkisiyle, edebiyata ilgisi artmış ve ilk yazılarını 1912'de kaleme almıştır. Ali Naci, Mart 1915'te Yunus Nadi'den *Tasvir-i Efkâr* gazetesine katılması için davet almıştır. 1916 yılında askerlik vazifesini yapmak üzere muhabirlikten ayrıldı. Askeri görevi Bağdat'taki Türk birliklerini komuta eden General Von der Goltz'a tercümanlık yapmaktı. Bu görevi Bağdat'ta yürütürken 1916 yılı sonlarında hastalandı ve tedavisi için İstanbul'a geri döndü. Sağlığına kavuşur kavuşmaz Abdullah Cevdet'in *İkdam* gazetesinde çalışmaya başladı. *İkdam* günleri kısa süren Ali Naci, yeniden *Tasvir-i Efkâr*'da çalışmaya başladı. Ahmet Emin Yalman ve Mehmet Asım Us tarafından *Vakit* gazetesinin yazar kadrosunda yer almak üzere davet almıştır. Ancak 1918 ortalarında *Vakit*'in sıkıyönetim kararıyla kapatılmıştır. 20 Eylül 1918'de Ali Naci Karacan'ın gazetesi *Akşam* ilk sayısını yayınlamıştır. *Akşam* Milli Mücadele'yi destekleyen gazeteler arasında olmuştur. Ancak siyasi alandaki anlaşmazlıklardan ötürü 1927 sonlarında *Akşam*'daki ortaklarından dostça ayrıldı. 1928 yılında ise *İkdam* gazetesini satın aldı. Ancak gazete kısa süre sonra kapandı. Karacan çeşitli iş tecrübelerinden sonra 12 Ocak 1939'da *İkdam*'ı yeniden çıkarmaya başladı. Ancak mali sorunlar nedeniyle Ağustos 1939'da *İkdam*'ı devretti. *Hakikat* gazetesini çıkardı ancak tiraj düşüklüğü nedeniyle 31 Ocak 1941'de o da kapandı. 1950 yılında *Tan* ve *Milliyet* gazetesinde yer aldı. *Milliyet*, döneminin yüksek tirajlı gazeteleri arasına girerek başarı yakaladı. Ancak gazetenin yakaladığı başarının dokuz ay sonrasında Karacan ani bir kalp krizi sonucu 7 Temmuz 1955'te hayatını kaybetti. Erol Yüksel, "Ali Naci Karacan (1896-1955)", *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 1-4.

⁸⁰ İnuğur, *Basın ve Yayın...*, s. 85.

⁸¹ İnuğur, *Türk Basın...*, s. 36-37.

⁸² İnuğur, *Basın ve Yayın...*, s. 286.

⁸³ Yıldız, *a.g.t.*, s. 28.

⁸⁴ Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın*, s. 222.

⁸⁵ İnuğur, *Basın ve Yayın...*, s. 285.

Bu sebeple İstanbul içinde on beş muhabir bulundurarak döneminin bu alandaki rekor sayısına ulaşmıştır. Keza yurt dışı kaynaklı özel haberlere de yer vermiştir. Kurtuluş Savaşı döneminde Ankara'ya muhabir gönderen ilk gazetedir.⁸⁶ Ayrıca *İkdam* gazetesinin Türkiye'de rotatif⁸⁷ sistemini gerçekleştiren ilk gazete olması, dönemin gazeteleri arasında önemli bir fark yaratmıştır.⁸⁸

1.1.3. Siyasi Ortam ve Yayın Politikası

İkdam gazetesi II. Abdülhamit dönemi dahil olmak üzere Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde yayınlamıştır. İstanbul basınıni temsil eden gazete II. Abdülhamit politikasına paralel olarak yayın yaparken, II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı muhalif yazılar yazmıştır. Ahmet Cevdet'in de İsviçre'ye gönderilmesinin sebebinin de muhalif yazılarından kaynaklandığı bilinmektedir. Ahmet Cevdet basına çok değer vermiş ve ülkenin de buna ihtiyacı olduğunu savunmuştur. Basına uygulanan sansür uygulamasına karşı durarak hükümetin basına yardım etmesi gerektiğini belirtmiştir. Basındaki sansür uygulamasına gösterdiği tavırdan kaynaklı olarak, gazetelerdeki yazıları yüzünden gazetecilerin polisler tarafından yargılanmasının doğru olmadığını savunmuştur.⁸⁹

Meşrutiyet sürecinde *Tercüman-ı Hakikat* ve *Sabah* gazeteleri bağımsız görünmüşlerdir. Ancak *İkdam*' da dahil olmak üzere birçok gazete İttihatçılara karşı yoğun bir muhalefete başlamıştır.⁹⁰ *İkdam* gazetesinin yazar kadrosunda yer alan Ali Kemal⁹¹ doğu kültürüne bağlıdır. Ancak batı düşüncelerini ve özgürlükçü düzeni savunmuştur. Siyasi alanda da meşruti saltanat etrafında birleşilmesi gerektiğine dair olan

⁸⁶ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 222.

⁸⁷ Rotatif, sürekli dönerek düz tezgahlı makinelerin almaşık hareketine oranla daha büyük hız sağlayan silindir içimindeki baskı makinesine verilen ad. Tokmakçioğlu, *a.g.e.*, s. 180.

⁸⁸ Tokmakçioğlu, *a.g.e.*, s. 129.

⁸⁹ İnuğur, *Basın ve Yayın...*, s. 286-287.

⁹⁰ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 175.

⁹¹ Ali Kemal: 1867'de İstanbul Süleymaniye'de doğdu. Asıl adı Ali Rıza'dır. 1882'de Mekteb-i Mülkiye'ye girdi. 1889'da memur edildiği Halep'e gitti. 1895'te sürülmesi için karar çıktığını öğrenince bu sefer Paris'e kaçtı. Burada bir taraftan *İkdam* gazetesinin Paris muhabirliğini yaparken diğer taraftan da yarım kalan tahsilini tamamladı. 1899'da Siyasal Bilgiler Okulu'ndan (Ecole Libre des Sciences Politiques) diploma aldı. Paris'teki Jön Türkler'le tanıştı ve Mizancı Murad'ın gelmesiyle yeni bir şekil kazanan Jön Türk hareketinin içinde yer aldı. Ancak Murad Bey'in Ahmet Rıza ve etrafındakilerle ihtilafa düşmesi üzerine Sultan Abdülhamid ile anlaşarak İstanbul'a gelmesinden sonra Jön Türkler'den ayrıldı ve onların aleyhine döndü. Hatta İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni Jön Türkler'in, Kuvâ-yı Milliye'yi de İttihat ve Terakki'nin devamı saydığından hepsine karşı şiddetle menfi bir tutum takip etmiştir. 1913'te Ali Kemal *Peyam*'ı çıkarmaya başladı. Ocak 1920'de Mihran Efendi'nin *Sabah* gazetesi ile birleşerek *Peyam-ı Sabah* adı altında Ali Kemal'in idaresinde Milli Mücadele aleyhinde yayınıni sürdürdü. Kuvâ-yı Milliye aleyhine ve Mustafa Kemal'in azline dair iki tamim gönderdi. Nihayet Yunan kuvvetlerinin bozguna uğraması üzerine düştüğü hatayı kabul ederek, 10 Eylül 1922 tarihli "Gayelerimiz Bir İdi ve Birdir" adlı son başmakalesinde yanılmış olduğunu açıkladı. Lozan Antlaşması'ndan kısa bir süre önce Ankara hükümeti Ali Kemal'in Ankara'ya sevkini istemişti. Bunun üzerine Ali Kemal İstanbul'dan kaçırıldı ve trenle Ankara'ya gönderileceği sırada İzmit'te Nureddin Paşa'nın emriyle 6 Kasım 1922'de linç edilerek öldürüldü. Mustafa Uzun, "Ali Kemal", *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 405-407.

inancını basına yansıttığı ve bu sebeple de vatana hizmet edeceğine gaflete düşmüş biri olarak belirtilmektedir.⁹² 6 Şubat 1921 tarihli *İkdam*'da Yakup Kadri imzasıyla yayınlanan makaleden alınan aşağıdaki satırlar, dönemin basınının kişinin özgür düşünce yapısını ifade etmek için pek uygun olmadığını göstermektedir. Ayrıca İstanbul'daki sansür uygulamasından dolayı makaledeki ifadeler özenle oluşturulmuştur.

“...İstanbullular öteden beri milletin nazlı bir kısmını kapsarlar. Bunların elleri beyaz ve yumuşak, etleri gevşek ve kansız, yürüyüşleri ağır, kımıldanışları kırık döküktür. Pamuklu hırkalar içinde tatlı sesli sütninelerin ninnileriyle büyüyen, mektepte annelerinin diktiği yumuşak şilteler üstüne yaslanarak öğrenim gören, yirmi yaşına kadar sokaklarda ancak lalalarının gözaltında dolaşabilen, nazlı, beceriksiz, çekingen erkeklerin yetiştiği yer ancak İstanbul'dur. ...Bizce böyleleri, hiç değilse millet ve memleket işleriyle hiç uğraşmamalı, millet ve memleket adına söz vermemelidir. Aile ocağının sessiz ve yorgun havası bunların her türlü durgunluktan ürken vücutları için en iyi ve en kolay barındığı bir iklimdir; varsınlar bu hava içinde sakin sakin, rahat rahat uyuyup gerinsinler, fakat ikide bir de herkesi de kendileriyle beraber, bu bitkisel hayata sürüklemeye kalkışmaktan ve kutsal heyecanlarla kaynayan kalplere soğuk serpmekten çekinsinler.”⁹³

Cumhuriyet'in ilan edilmesinin ardından 30 Ekim 1923'te *İkdam* gazetesi “Yeni Türkiye Devleti'nin Şekli Cumhuriyettir” başlıklı yazısını yayımlamıştır. Sütunda şu sözler yer almaktadır:

"Meclis dün müttefikan şekli hükümetimizi Cumhuriyet olarak kabul etmiş ve alkışlar arasında Gazi Mustafa Kemal Paşayı birinci Reisicumhur intihap eylemiştir.”⁹⁴

1.2. *Vakit* Gazetesi

1.2.1. Yayın Hayatı

Filip Efendi 1866'da *Muhbir* gazetesini, 1868 yılında Ali Raşit ile *Terakki* gazetesini yayımlamıştır. 1868'de ise *Hakâyık-ül Vekâyi* gazetesinin idaresinde bulunmuştur. Bu gazetede “jurnalci” tutumu dolayısıyla kendisine “Padişah'ın gazetecisi” lakabı verilmiştir. Filip Efendi gazetecilik konusunda edindiği tecrübeler sonrası 1875'te *Vakit* isimli gazeteyi çıkartmıştır. Filip Efendi'nin eğitimi olmadığı halde elinde olan sermayesini gazete çıkarma işinde kullandığı bilinmektedir.⁹⁵ *Vakit*

⁹² İnuğur, *Basın ve Yayın...*, s. 278.

⁹³ İnuğur, *Basın ve Yayın...*, s. 346.

⁹⁴ İnuğur, *Türk Basın...*, s. 58.

⁹⁵ Nesimi Yazıcı, “Tarık”, *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 94.

gazetesinin başyazarlığını Kemalpaşazade Said Bey yapmıştır.⁹⁶ 1884 yılında *Vakit*'in yayın hayatı sonra ermiştir. Filip Efendi *Tarik* gazetesini çıkartmıştır.⁹⁷

Mehmet Asım Us 1884 yılında Manisa'da dünyaya gelmiştir. Babası ticaretle uğraşmış olan Hacı Hulisi Efendi, annesi ise Sıdıka Hanım'dır. Manisa'da ilkokul, Beşiktaş Askerî Rüştiye'de ortaokul, İstanbul Vefa'da lise eğitimini alan Mehmet Asım Us, lise öğrenimi görürken Hüseyin Cavit'ten eğitim almıştır. Daha sonra ise Osmanlı Devleti'nde memur yetiştirmek üzere kurulan Mülkiye Mektebi'ne girmiştir.⁹⁸ Mehmet Asım Us, Mülkiye Mektebi'nden eğitimini aldıktan sonra memuriyet alanında çalışmıştır. Ancak gazetecilik alanında çalışmalar yapmaya daha önce talebesi olduğu Hüseyin Cavit'in yönlendirmesi ile 1910 yılında İstanbul'da *Tanin* gazetesinde başlamıştır. *Tanin* Mehmet Asım Us'un edebi ve mizah içerikli yazılarını ve karikatürlerini "Dereden Tepeden" isimli sütunda yayınlamıştır.⁹⁹ 1914'te ise Maliye Bakanlığı'nda Özel Kalem Müdürlüğünde göreve başlamış, boş zamanlarında ise "Anadolu'nun Yavrususun" isimli 5 ciltten oluşan kitabı oluşturmuştur. Bu durum Mehmet Asım Us'a gazete çıkarmak için gerekli olacak sermayenin sağlanmasına yardımcı olmuştur.¹⁰⁰

Ahmet Emin Yalman 1888'de Selanik'te doğmuştur. Gazetecilik alanına ilk adımını *Niyet* gazetesi ile atmıştır. *Niyet* gazetesini çıkardığında henüz dokuz yaşında olan Yalman, *Sabah* gazetesinde başyazar olarak çalışarak gazetecilik kariyerinde ustalık kazanmıştır. Ayrıca Mehmet Asım Us'da *Sabah* gazetesinin yazar kadrosunda bulunmuştur. Ahmet Emin Yalman *Tanin* ve *İkdam* gazetelerinde çalışmış, yurt dışındaki gazetelere de Türk basınından yazılar göndermiştir.¹⁰¹ Ahmet Emin Yalman *Tanin* gazetesinde savaş muhabiri olarak çalışmıştır. 1918'de ise Ziya Gökalp¹⁰²'in siyasi anlamdaki desteği ile *Vakit* gazetesine ortak olmuştur. Savaş usulsüzlüklerini ve askeri anlamdaki firarileri konu edinen eleştirel üsluptaki yazıları ustalıkla kaleme almıştır.¹⁰³

Türkiye'ye modern gazetecilik anlamında katkıları olan Ahmet Emin Yalman'ın, Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı dönemde harp alanını gezmek üzere Almanya'ya

⁹⁶ İnuğur, *a.g.e.*, s. 249.

⁹⁷ Yazıcı, "Tarik", s. 94.

⁹⁸ Volkan Payaslı, "Asım Us Ve Vakit: Milli Mücadele Yıllarına Dair Genel Bir Değerlendirme (1919-1920)", s. 203.

⁹⁹ Payaslı, *a.g.m.*, s. 204.

¹⁰⁰ Payaslı, *a.g.m.*, s. 205.

¹⁰¹ Şakir Dinçşahin, "Ahmet Emin Yalman ve Türkiye'de Liberal Düşünce", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. XII, S. 12 (2012), s. 114.

¹⁰² Son devir fikir hayatının önemli şahsiyetlerinden olan Gökalp, bilgisini ve kültürünü çocuk yaşlarından başlayarak aile içinden, okullardan, hocalarından, siyasî çevresinden ve nihayet Doğulu ve Batılı fikir adamlarının eserlerinden elde etmiştir. M. Orhan Okay, "GÖKALP, Ziya" *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s. 125.

¹⁰³ Dinçşahin, *a.g.m.*, s. 116.

gitmesi ile *Sabah* gazetesi yönetimi Mehmet Asım Us'a kalmıştır. Aynı zamanda Maliye Bakanlığı'nda görev yapan Us, buradan ayrılmış ve tamamen gazeteciliğe yönelmiştir. Ahmet Emin Yalman ve Mehmet Asım Us *Sabah* gazetesinde çalıştıkları esnada uzun zamandır istedikleri ortak gazete çıkarma planlarını gerçekleştirmek için Basın Müdürlüğüne başvurarak gazete yayınlamak istediklerini bildirmişlerdir. Öncesinde Filip Efendi tarafından çıkarılan ve artık imtiyaz hakkı kalmamış olan gazetenin adını kullanarak *Vakit* gazetesini yayın hayatına kazandırmışlardır.¹⁰⁴ *Vakit* gazetesi basın hayatındaki 33 yıllık bir aradan sonra 22 Ekim 1917'de Ahmet Emin Yalman ve Mehmet Asım Us ortaklığı içerisinde yayın hayatına geri dönmüştür.¹⁰⁵ Gazetenin *Vakit* adını alması ise Basın Müdürlüğü'nün teklifi üzerine gerçekleşmiştir. 22 Ekim 1917'de ise ilk sayı çıkmıştır. Bu süreçte Ziya Gökalp ve Hüseyin Cavit'in desteklerini almışlardır.¹⁰⁶

1920'de Ahmet Emin Yalman Malta'ya sürgün edilmiş ve *Vakit* gazetesinin idaresinde Mehmet Asım Us kalmıştır. Ahmet Emin Yalman 18 Mart 1923'te ise 12.000 liralık hissesini Mehmet Asım Us'a devretmiştir. Ortaklıkları beş buçuk yıl sürmüştür. Kendisi de günlük olarak yayınlanan *Vatan* gazetesini çıkarmaya başlamıştır.¹⁰⁷ Ahmet Emin Yalman'ın gazetenin imtiyaz sahipliğinden ayrılması üzerine Mehmet Asım Us, *Vakit* gazetesini kardeşi Hakkı Tarık Us ile yayınlamıştır.¹⁰⁸ Milli Mücadele'yi destekleyici yazılar yayınlayan gazete Müdafaa-i Milliye'nin Anadolu ile iletişimde büyük rol oynamıştır.¹⁰⁹

Vakit gazetesi 26 Ağustos 1928 tarihine kadar Arap harfleriyle yayın yapmıştır. Harf inkılabının gerçekleşmesi ile birlikte birçok gazete gibi 31 Aralık 1928 tarihinden itibaren haberlerin bir bölümünü Arap harfleriyle bir bölümünü ise Latin harfleriyle, daha sonra tamamen Latin harfleriyle yayın yapmıştır.¹¹⁰ Yayınlandığı süre zarfında siyasi alanda haber yayınlamakta aktif rol üstlenen *Vakit* gazetesi 1956 yılında kapanmıştır. Ancak 2006 yılında yine aynı isimle İstanbul'da günlük gazete olarak yayınlamaya başlamıştır.¹¹¹

---

¹⁰⁴ İnuğur, *Türk Basın...*, s. 32.

¹⁰⁵ Ferit Yücebaş, Abdurrahman Yalçinkaya, "Millî Mücadele Dönemi İşgal Hareketleri ve Dış Politikasının *Vakit* Gazetesindeki Yansımaları (16 Mayıs 1919-20 Kasım 1922)", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 50 (2020), s. 71.

¹⁰⁶ Payaşı, *a.g.m.*, s. 205.

¹⁰⁷ Ömer Faruk Yücel, *Türk Matbuatında Vakit Gazetesi*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2022, s. 20.

¹⁰⁸ İnuğur, *Türk Basın...*, s. 34.

¹⁰⁹ Selahattin Öztürk, Abdurrahman M. Hacıismailoğlu, "US, Hakkı Tarık", *DİA*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 189.

¹¹⁰ Yücebaş, Yalçinkaya, *a.g.m.*, s. 71.

¹¹¹ Tokmakçioğlu, *a.g.e.*, s. 225.

1.2.2. Yazar Kadrosu ve İçerik

Vakit gazetesi Meşrutiyet döneminde siyasi anlamda önemli bir yere sahip olmuştur. Yazar kadrosu kuvvetli kalem sahiplerinden oluşmuştur.¹¹² Ali Naci ve Enis Tahsin'in Yazı İşleri Müdürlüğünü yaptıkları gazetede, Necmeddin Sadık (Sadak) ve Kâzım Şinasi gibi isimler de yer almıştır.¹¹³ Ancak Ali Naci'nin *Vakit* gazetesindeki görevi uzun süreli olmamıştır. Bunun sebebi de Sıkıyönetim Komutanlığınca *Vakit* gazetesinin kapatılmasından ileri gelmiştir.¹¹⁴

Vakit' in Meşrutiyet döneminde yazar kadrosunda bulunan isimler Ahmet Şükrü Esmer¹¹⁵, Ali Ekrem, Halit Ziya Uşaklıgil, Hakkı Tarık Us, Halil Lütfi Dördüncü, Selim Ragıp Emec, Hakkı Süha'dır. Birçok gazetede muharrir olarak çalışmış ve gazetecilikte tecrübeler kazanmış Ahmet Rasim'de *Vakit* gazetesinde yazılar yazmıştır. Ahmet Rasim¹¹⁶ *Ceride-i Havadis* gazetesine çalışarak mesleğine ilk adımını atmıştır. *Vakit* gazetesi dahil olmak üzere *Tercüman-ı Hakikat*, *İkdam*, *Sabah*, *Malumat*, *Resimli Gazete*, *Tasvir-i Efkâr*, *Yeni Gün* ve *Cumhuriyet* gibi gazetelerde yazarlık yapmış ve yayın hayatına katkı sağlamıştır.¹¹⁷

Cumhuriyet döneminde Cevat Fehmi, Sadri Ethem, Refik Ahmet¹¹⁸, Nizamettin Nazif, İhsan Arif, Yusuf Ziya, Enver Behnan Şapolyo, Ziya Gökalp,¹¹⁹ Türk

¹¹² Şapolyo, a.g.e., s. 222.

¹¹³ İnuğur, *Türk Basın...*, s. 33.

¹¹⁴ İnuğur, *Türk Basın...*, s. 85.

¹¹⁵ Ahmet Şükrü Esmer: Türk basınında dış politika yazarlığının üstadı olmuştur. Zira, Amerika'da Columbia Üniversitesinde doktoraasını yaptıktan sonra, milletlerarası politikaya çağdaş bir zihin ile bakan bir yazar olarak, milli mücadele sırasında yazı hayatına girmiştir. Gerek Türk dış politikasının, gerek milletlerarası politikanın herhangi bir meselesini değerlendirir ve tahlil ederken, kullandığı değişmez ölçü, "*Türkiye'nin milli menfaati*" idi. Fahir Armaoğlu, "Hocam Ahmet Şükrü Esmer", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. XXXVII, S. 1 (1982), sayfa numarası yok.

¹¹⁶ Ahmet Rasim: Ahmet Cevdet Paşa ve Ahmet Mithat Efendi'nin "Doğu ve Batı edebiyatının olumlu yönlerini sentez haline getirmeyi amaçlayan" edebî anlayışı benimsemiştir. Yurt içi ve yurt dışı gezilerinde muhabirlik yapmıştır. 1898'de Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Suriye gezisi sırasında *Malumat* gazetesi tarafından Suriye'ye, 1908'de Sofya'ya, 1912'de *Sabah* gazetesi tarafından savaş muhabiri olarak Bulgar cephesinde bulunmak için Edirne'ye, Birinci Dünya Savaşı'nda İstihbarat Cemiyeti tarafından Suriye'ye gönderilmiş, Romanya cephesinde bulmuştur. Rasim'in tarih ve edebiyat alanına ilgisi de vardır. 46 yıl gazetecilik yapmış olan Ahmet Rasim, Türk basın tarihi üzerine araştırma ve çalışmalar yaparak katkılar sağlamıştır. Ayrıca Ahmet Rasim dünyadaki gelişmeleri takip ederek yurt dışında yeni yaygınlaşan gazetecilik okullarının ülkemizde de açılmasına ön ayak olmuştur. Gazetecilik tarihinin kurucusu olarak nitelendirilmiş olan Rasim çalışmalarıyla gazetecilik eğitiminin de öncüsü olmuştur. Sebhat Armağan, "Ahmet Rasim (1864-1932)", *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 2-3.

¹¹⁷ İnuğur, *Basın ve Yayın...*, s. 332.

¹¹⁸ Refik Ahmet Sevengil: Babasının görevli olarak bulunduğu Bingazi'de (Libya) doğdu. Babası Binbaşı Bekir Hıfzı Bey, annesi Zehra Hanım'dır. İki aylıkken ailece Kastamonu'ya, iki yıl sonra da İstanbul'a geldiler. İbtidâî mektebi ve rüşdiyeden sonra Mercan İdadisi'nin ikinci sınıfında iken imtihanla Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'ne girdi. Babasının ölümü üzerine çalışmak zorunda kalınca tahsilini tamamlayamadı. İdadîden hocası olan Hakkı Tarık'ın (Us) aracılığı ile 1919'da İfham gazetesinde başladığı yazarlığını *Vakit*, *Kurun*, *Büyük Gazete*, *Cumhuriyet*, *Yeni Sabah*, *Yeni İstanbul gazeteleriyle* çeşitli dergilerde özellikle kitap tenkidi ve tiyatroya dair yazılarıyla devam ettirdi. M. Orhan Okay, "SEVENGİL, Refik Ahmet", *DİA*, C. II, Ankara 2019, s. 497.

¹¹⁹ İnuğur, *Türk Basın...*, s. 33.

edebiyatından Reşat Nuri Güntekin, Ruşen Eşref, Halide Edip gibi isimler *Vakit* gazetesinin yazar kadrosunda bulunmuştur.¹²⁰

Cumhuriyet yönetimini destekleyen, gerçekleşen inkılaplara sayfalarında sıkça yer veren *Vakit* gazetesi Türk milletinin menfaatlerini her şeyden üstün tutan bir görüşe sahiptir. Bu sebeple inkılapların kamuoyuna tanıtılması ve benimsetilmesinde aktif rol oynamıştır. Yurt içi ve yurt dışında gerçekleşen futbol, atletizm, bisiklet gibi spor alanındaki turnuvalara da gazete bünyesinde yer verilmiştir. *Vakit*, Türk kadını için de gazete sayfasına yer ayırmıştır. Bu sayfanın sütunlarında kadın yazarların eserlerinden bölümlere, kıyafet, saç konularıyla ilgili yazılara yer verilmiştir.¹²¹

Gazetenin 1950 yılından itibaren bütçesi zayıflamış ve küçük boyda basılmıştır. *Vakit*, gazetenin yanı sıra kitaplar da yayınlamıştır. Hakkı Tarık Us'un kitapları Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndedir.¹²²

Vakit gazetesi yurt içi ve yurt dışı kaynaklı siyasi-politik haberlere, tiyatro ve sinema gibi kültürel alandaki haberlere, borsa ve vergi düzenlemeleri gibi ekonomik alandaki haberlere sütunlarında yer vermiştir.¹²³

Vakit siyasi konulara ağırlık vererek devlet yönetimi kademesinde yer alan isimler ile röportajlar yapmıştır. Bu duruma örnek olarak Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı süreçte ve İstanbul basının İtilafçı ve İttihatçı olarak ikiye ayrıldığı ve basında hararetli zamanların yaşandığı zaman Mehmet Asım Us, İsmet İnönü'yü ziyaret ederek ordunun durumunu öğrenmek istemiştir. İsmet İnönü'nün konuşması ise şöyle olmuştur:

“Mütareke Şartlarına göre İstanbul'a yabancı işgal kuvvetleri girdi. Fakat gazeteler ordumuzun durumuna dair hiç birşey yazmasınlar. Düşman içimize girmiştir. Fakat yine bizim kuvvetimizin neden ibaret olduğunu bilemez. Sulh oluncaya kadar da bilmemesi lazımdır. Gazetelerden ikinci bir ricam da şudur: Şahsiyet ile uğraşmasınlar, hele kıymetli adamları kötölesinler. Kıymetli adamlar kötölenecek olursa gücenirler, bir köşeye çekilirler, memleket onların hizmetinden mahrum kalır.”¹²⁴

İsmet İnönü'nün ifadelerinden de yola çıkarak ülkenin içerisinde bulunduğu şartlardan dolayı, o süreçte basının daha ölçülü yayın yapması gerektiği vurgulanmıştır.

---

¹²⁰ Payaslı, *a.g.m.*, s. 206.

¹²¹ Emre Oflaz, *Vakit Gazetesinde Edebî ve Kültürel Hareketlilik (5 Ekim 1926-30 Kasım 1928)*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2021, s. 19.

¹²² Şapolyo, *a.g.e.*, s. 223.

¹²³ Oflaz, *a.g.t.*, s. 18.

¹²⁴ İnuğur, *Türk Basın...*, s. 33.

1.2.2. Siyasi Ortam ve Yayın Politikası

Vakit 22 Ekim 1917’de Ahmet Emin Yalman ve Mehmet Asım Us tarafından oluşturulan “Gazetemiz” başlıklı sütunda yayın ilkelerinden ve amaçlarından bahsederek şu satırlara yer vermişlerdir:

“Otuz kırk sene evvel çıkan *Vakit* gazetesini tanımış bulunan ve sütunlarımızda eski bir aşına bulacaklarını ümit eden kari’lerimiz aldanacaklardır. Gazetemizin eski *Vakit* isminden başka hiçbir münasebeti yoktur”. Mehmet Asım da gazetede ki köşesinde: “Artık İstanbul halkını büyü tutmaz, herkes eskisinin tersini giyiyor. Biz de yeni bir isim alıp eskitmektense, *Vakit* diye eski bir ismi almayı, harbin iktisadî havasına daha uygun bulduk” diyordu. Gazetenin amaçları ise şu şekilde dile getirilmiştir: “Tesis ettiğimiz başlıca gaye, memleketin ihtiyacına, salâhına, feyz ve terakkisine taalluk eden muîn meselelerle meşgul olmak, gerek şehrimizin ve gerek taşraların hayatına ait şeylere haricî havadisten fazla ehemmiyet vermek ve bilhassa içtimâî ve iktisadî sahalarda canlı bir faaliyet göstermeye çalışmaktır”.¹²⁵

Bu kapsamda gazetenin amaçları da göz önünde bulundurulduğunda memleketin menfaatleri ön planda tutulmuştur.

Vakit gazetesi Milli Mücadele döneminde Kurtuluş Savaşı’na verdiği destekten dolayı Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından uyarılmıştır. Aynı dönemde Kürt Mustafa Sıkıyönetim Mahkemesi Mustafa Kemal ve arkadaşlarını asi ilan etmişti. *Vakit*’ te aynı mahkemeye gönderilmiştir. Yargılanmanın sebebi ise gazetelerin Mustafa Kemal ve arkadaşlarından bahsederken “Paşa” unvanı kullanmalarıdır. O süreç içerisinde birçok gazete için bu durum yargılanma sebebi olmuştur.¹²⁶

Diğer bir örnek ise *Vakit* gazetesinin, Fransızca gazete olan *Bosphore*’ da, altında “Anadolu Harekâtını İdare Edenler” başlığıyla 4 Temmuz 1920’de Mustafa Kemal, Fevzi ve İsmet Paşaların¹²⁷ olduğu resmin yayınlanmasından ileri gelmektedir. Oysaki bu resimli haber için hem yurt içi hem yurt dışı basınında sansür uygulanmadan yayınlanma izni alınmıştır.¹²⁸

¹²⁵ Yücebaş, Yalçınkaya, a.g.m., s. 71-72.

¹²⁶ İnuğur, *Türk Basın...*, s. 34.

¹²⁷ Yücebaş, Yalçınkaya, a.g.m., s. 73.

¹²⁸ İnuğur, *Türk Basın...*, s. 34.

Vakit Anadolu’da yeni bir meclisin açılmasını desteklemiştir. Basındaki sansür uygulamasına rağmen Milli Mücadele zaferini yurt içi ve yurt dışına aktarmayı başarmıştır. İstanbul merkezli bir gazete olarak her aşamada milli iradeye önem vererek Anadolu’daki ulusal direniş hareketini desteklemiştir.¹²⁹

Mustafa Kemal Paşa’dan bahsedilen diğere bir haber ise manşetlerde yer alan resimli haberdur. Selanik’te doğduğundan ve yaşından bahsedilen haberde Mustafa Kemal’den “Anafartalar Kahramanı” olarak bahsedilmiş ve 1914’te Çanakkale’deki mücadelesi olmasaydı İtilaf kuvvetlerinin İstanbul’a girebileceklerine değinilmiştir. Ayrıca 18 Kasım 1918’de Mustafa Kemal Paşa İstanbul’daki ilk mülakatını *Vakit* gazetesine vermiştir. Mondros Mütarekesi ile ilgili sorulara yanıtlar veren haber “Mustafa Kemal Paşa ile Mülakat”¹³⁰ başlığı ile yayınlanmıştır.¹³¹

İstanbul basınının zorlu şartlarda yayın hayatlarını sürdürdükleri göz önünde bulundurulduğunda aynı mücadele basın ruhunda da mevcut olmuştur. Halkı gelişmelerden haberdar etmek ve destek kazanmak için çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. *Vakit* gazetesi İzmir başta olmak üzere İtilaf Devletleri’nin Anadolu’daki işgallerine ve bu işgallere karşı olan mitinglere, Milli Mücadele komutanlarının ve özellikle de Mustafa Kemal Paşa’nın tamim ve telgraflarına sık sık yer vermiştir.¹³² Mehmet Asım Us, Lozan Barış Konferansına gazeteci olarak katılmıştır. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet İnönü’nün güvenini kazanmış ve *Vakit* gazetesinde yayınladığı haberler ile inkılaplara yaptığı desteği göstermiştir.¹³³

Vakit gazetesi de *İkdam* gibi Meşrutiyet, Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerine tanıklık etmiştir. Anadolu’nun ulusal direnişini destekleyen *Vakit*, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Londra Konferansı’na davet edilmesini haberlerine yansıtmış, Sevr Antlaşması’na olan olumsuz bakış açısını yazmıştır. Türk milletinin siyasi anlamda verdiği mücadeleyi yakından takip etmiştir.¹³⁴

---

¹²⁹ Payaslı, *a.g.m.*, s. 206.

¹³⁰ “Muhabir, Mustafa Kemal Paşa’ya İtilaf Devletleri’nin Mondros’u kendi yorumlarına göre uyguladıkları, bu durumda buna milletin tepkisinin ne olacağı, millete düşen görevin ne olduğu, Mebusan Meclisinin durumunun ne olacağı sorularını yöneltmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise çözüm yerinin hükümet olduğunu, milletin devlet işlerine karışmadığını, Meclis-i Mebusanın halkı temsil etmediği doğru olsa bile bunun dedikodu hâline getirilmemesi gerektiğini, olağanüstü bir durum olduğunu, barışın sağlanması için hükümetin var olan meclise dayanması gerektiğini açıklamıştır. Millete düşen görev nedir dendiğinde ise milletin güvenilir bir hükümet teşkil etmek için çaba sarf etmesidir diye cevap vermiştir.” Payaslı, *a.g.m.*, s. 209.

¹³¹ Payaslı, *a.g.m.*, s. 209.

¹³² Yücebaş, Yalçınkaya, *a.g.m.*, s. 73.

¹³³ İnuğur, *Türk Basın...*, s. 34.

¹³⁴ Yücebaş, Yalçınkaya, *a.g.m.*, s. 84.

1.3. *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi*

1.3.1. Yayın Hayatı

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'nin başarılı şekilde ilerlemesinde basının önemli bir güç olduğunu bilmekteydi. Kendisinin de gazetecilik alanında tecrübeleri olmuştur. 1896-1902 yılları arasında Harp Okulu'nda öğrenciyken arkadaşlarıyla birlikte duvar gazetesi çıkarmak istemişler ancak başarılı olamamışlardır. Mustafa Kemal Paşa'nın gazetecilik alanındaki diğer bir teşebbüsü ise Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandıktan sonra 2 Kasım 1918'de Fethi Okyar ile birlikte İstanbul'da yayım yapan *Minber* isimli siyaset gazetesini yayım hayatına kazandırmasıdır. *Minber* gazetesinin imtiyaz sahibi Dr. Rasim Ferit'tir. Mustafa Kemal Paşa *Minber* takma ismiyle başyazarlık yapmıştır. Ancak 21 Kasım 1918'de gazete kapanmıştır. Bu süre zarfında 50 sayılıklı bir koleksiyon oluşmuştur.¹³⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın diğer bir gazete çıkartma girişimi ise Sivas Kongresi'nde alınan kararları ve yapılanları halka duyurmak, içte ve dışta kamuoyu oluşturmak amacıyla Sivas'ta olmuştur. Gazetenin adını da *İrade-i Milliye* koyarak, valilikten imtiyazını almıştır. 14 Eylül 1919 günü *İrade-i Milliye*'nin ilk sayısı çıkmıştır. Gazete, Mustafa Kemal'in Sivas'tan Ankara'ya hareket ettiği 18 Aralık 1919'dan sonra da yayımlanmaya devam etmiştir.¹³⁶ *İrade-i Milliye*, Sivas'ta 138 sayı çıktıktan sonra matbaasının yanmasıyla birlikte 1921 yılı başlarında kapanmıştır.¹³⁷

Mustafa Kemal Paşa Sivas'ta *İrade-i Milliye* gazetesinin kapanmasının ardından Ankara merkezli olarak *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin çıkarılmasını istemiştir.¹³⁸ 27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelen Mustafa Kemal Paşa, bir gazete çıkarmak istediğini söylemiştir.¹³⁹ Çünkü Mustafa Kemal Paşa saltanata ve İtilaf devletlerine karşı verdiği savaşta basının rolünün büyük rolü olduğuna inanmaktadır. Bu sebeple de Milli Mücadele dönemi için gerekli olan gazetenin çıkarılması talimatını vermiştir.¹⁴⁰ Gazetenin adını kendisi şu sözleri söyleyerek belirtmiştir:

---

¹³⁵ Mehmet Önder, "Milli Mücadele'nin Gazetesi Hâkimiyet-i Milliye Nasıl Çıkarıldı?", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VII, S. 20 (1991), s. 286.

¹³⁶ Hadiye Yılmaz, "Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Bolşevizm Algısı ve İslam Dünyasına Bakış (1920-1921)", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 4 (2016), s. 25.

¹³⁷ Mehmet Önder, "Milli Mücadele'nin Gazetesi Hâkimiyet-i Milliye Nasıl Çıkarıldı?", s. 288.

¹³⁸ Önder, *a.g.m.*, s. 288.

¹³⁹ Yılmaz, *a.g.m.*, s. 25.

¹⁴⁰ İnuğur, *Türk Basın...*, s. 25.

“İrade-i Milliye’yi çıkarmaktaki amacımız, Hâkimiyet-i Milliye’yi tesis etmektir. O halde çıkaracağımız gazetenin adı Hakimiyet-i Milliye olacaktır.”¹⁴¹

“Mesleği, milletin iradesini hâkim kılmaktadır” başlığıyla ilk sayısını yayınlayan gazete, Ankara Vilâyet Matbaasında basılmıştır.¹⁴² 10 Ocak 1920’de *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin ilk sayısı çıkmıştır.¹⁴³ Aynı yıllarda Anadolu’da verilen mücadele göz önünde bulundurulduğunda yoksulluk içerisinde çıkan bir gazete olmuştur. Gazetenin sermayesi olmadığı için gerekli olan masrafın ilk günlerde Mustafa Kemal Paşa tarafından karşılanmıştır.¹⁴⁴

Hâkimiyet-i Milliye ilk yıllarında haftada iki gün, 18 Temmuz 1920’den sonra üç gün, 16 Şubat 1921’den itibaren ise Cumartesi günü hariç olmak üzere altı gün olarak yayım yapmıştır.¹⁴⁵ Büyük Millet Meclisi, 23 Temmuz 1921 itibariyle haftanın her günü yayınlanmaya başlayan *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesine, 1921 yılı bütçesinden ayda 1509 lira ödenek ayırmıştır. Bu durum gazeteye resmi bir kimlik kazandırmıştır.¹⁴⁶

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi kağıt sıkıntısı yaşanmasından dolayı küçük boyutta basılmıştır. Büyük boyutlu yayına geçiş I. İnönü Savaşı’nın kazanılmasının ilk yıl dönümü olan 10 Ocak 1922’de gerçekleşmiştir. Gazete rotatif isimli basım makinesini kullanmaya 1929 yılında başlamıştır.¹⁴⁷

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin yayınlanmasının ertesi gününde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Merkez Heyetlerine gönderilen genelge şöyledir:

“Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti meslek ve programı dahilinde ve Heyet-i Temsiliye’nin nezareti altında Ankara’da haftada iki defa neşredilmeğe başlanan “Hâkimiyet-i Milliye” gazetesinin ilk nüshasından miktar-ı kâfi posta ile gönderilmiştir. Seneliği üç yüz, altı aylığı yüz altmış kuruştan abone kaydedileceklerin abone bedellerinin Ziraat Bankası vasıtasıyla irsali ve bu bapta delalet ve teşvikat icrası bilhassa rica olunur. Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal”¹⁴⁸

¹⁴¹ İnuğur, *Türk Basım...*, s. 25.

¹⁴² Şapolyo, *a.g.e.*, s. 193.

¹⁴³ Kabacalı, *a.g.e.*, s. 152-153.

¹⁴⁴ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 195.

¹⁴⁵ Yılmaz, *a.g.m.*, s. 6.

¹⁴⁶ Yücel Özkaya, “Hâkimiyet-i Milliye”, *DİA*, C. XV, İstanbul 1997, s. 201-202.

¹⁴⁷ Kabacalı, *a.g.e.*, s. 155.

¹⁴⁸ Önder, *a.g.m.*, s.293.

Mustafa Kemal Paşa, 13 Ocak 1920’de Kâzım Karabekir’e Ankara’da *Hâkimiyet-i Milliye* ismiyle gazete çıkarıldığını telgraf ile bildirmiştir. Ayrıca gazetenin yazılarının Temsil Heyeti tarafından verildiğini belirtmiştir.¹⁴⁹

Mustafa Kemal Paşa, *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin her sayısından 700 tanesini İstanbul’da bulunan Miralay Şevket Bey’e göndermiştir. Böylece gazetenin sayıları Mebuslar Meclisi ve Ayan Meclisi üyelerine dağıtılmıştır. Bu şekilde hem devlet kadrosunda yer alan isimlere hem de kamuoyuna ulaştırılması konusuna hassasiyet gösterilmiştir.¹⁵⁰

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, Milli Mücadele döneminde halkın gelişmelerden haberdar edilmesinde, İstiklal Harbine destek sağlanmasında görev yaptıysa Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasında da yayınlarını sürdürerek Türk inkılaplarının yayılmasında, toplumun bilinçlendirilmesinde de faaliyet göstermiştir.

Milli Mücadele’yi destekleyen *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin günlük 5000-6000 tirajı olmuştur.¹⁵¹ 1 Aralık 1928’den itibaren Latin harfleriyle yayınlanmaya başlamıştır. 28 Kasım 1934 tarihinden itibaren *Ulus* ismiyle yayın hayatına devam etmiştir. Milli Mücadele sürecinde etkili bir yayın organı olan *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin 1920-1924 senelerinde yayınladığı yazı ve şiirlerin 85 tanesi Latin harfleriyle “Devrin Yazarlarının Kalemile Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal” isimli antolojiye alınmıştır.¹⁵²

1.3.2. Yazar Kadrosu ve İçerik

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin ilk yazı işleri sorumlusu Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu’dur. Daha sonra ise aynı görevde Hüseyip Ragıp Baydur, Nafi Atuf Kansu bulunmuştur. Yazı düzenlemede Osman Zade Hamdi, tercümanlıkta Hikmet Bayur ve başyazarlıkta Mahmut Esat Bozkurt vardır. Gazetenin bütün yazıları Mustafa Kemal Paşa tarafından gözden geçirilmiştir.¹⁵³

Yazı işleriyle ilgilenmeleri için yazıcı askerlerin de görev aldığı bilinen *Hakimiyet-i Milliye* Ahmet Ağaoğlu, Ruşen Eşref, Adnan Adıvar, İzzet Ulvi, Tevfik

---

¹⁴⁹ Önder, *a.g.m.*, s. 293.

¹⁵⁰ Yılmaz, *a.g.m.*, s. 6.

¹⁵¹ Mustafa İnce, “Atatürk’ün Gazeteciliğe İlgisi Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, C. VII, S. 1 (2021), s. 256.

¹⁵² Özkaya, *a.g.m.*, s. 202.

¹⁵³ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 195.

Rüştü Aras, Yusuf Akçura¹⁵⁴ ve Osmanzade Hamdi gibi kalemi kuvvetli kişilerden oluşan yazar kadrosuna sahiptir.¹⁵⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*'nin sorumlu müdürü Recep Zühtü, haber toplamış ve yazılar yazmıştır. Recep Zühtü, Balkan Savaşı'nda ve Birinci Dünya Savaşı'nda yer almıştır. Milli Mücadele döneminde ise Sivas Kongresi'nde yer almıştır. Sivas Kongresi'nin yapılmasını engellemeye çalışan Ali Galip'e karşı bir müfreze ile giderek kaçmasına neden olmuştur. Bu durum ile Mustafa Kemal Paşa'nın güvenini kazanmıştır.¹⁵⁶

Gazetede ilk yazıların çoğunun Mustafa Kemal Paşa tarafından yazdırılmış olduğu bilinmektedir. Ayrıca imzasız şekilde başyazılar da yazmıştır. İmzasız başyazılar yazmasının yanı sıra altında tek yıldız olan makalelerin de Mustafa Kemal Paşa'nın kaleminden çıktığı söylenmektedir.¹⁵⁷

Hâkimiyet-i Milliye'ye Anadolu'dan genç aydınlar da katılmıştır. Hamdullah Suphi Tanrıöver, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Falih Rıfki Atay gibi isimler baş makaleler yazmıştır. Recep Peker, Mahmut Soydan ve Falih Rıfki Atay'dan sonra gazetenin idaresi doğrudan Cumhuriyet Halk Fırkası'na verilmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra gazete Cumhuriyet Halk Fırkasının yarı resmi organı olmuştur.¹⁵⁸

Hâkimiyet-i Milliye, Mücadele döneminde Türk milletinin ulusal direnişinin sözcüsü konumunda olmuştur. Kurtuluş Savaşı'nın amaçlarını, işgallere karşı mitingler yapılması gerektiğini, dış politikanın nasıl olması gerektiğini, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kararlarını kamuoyuna duyurmuştur. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi 1920-1923 tarihleri arasında Sevr Antlaşması, İstiklâl Harbi gibi siyasi olayların yanı sıra eğitim, kültür gibi konuları da işlemiştir.¹⁵⁹ Ağırlıklı olarak siyasi konuları işleyen gazete, Avrupa ülkelerinin Türk milletine karşı sergiledikleri düşmanlık tavrı, Anadolu ve İslam ülkelerinin verdikleri mücadeleyi, İstanbul'un işgal edilmesi ve Bolşevikler üzerine makaleler yayınlamıştır.¹⁶⁰ Anadolu'nun kurtuluşu ve geleceği konularında da haberler yayınlanmıştır.¹⁶¹

---

¹⁵⁴ Yusuf Akçura'nın Türk basın hayatına yaptığı değerli katkılardan biri de 1911'de "*Türk Derneği Dergisi*" adıyla çıkan, daha sonra adı "*Türk Yurdu*" olan dergidir. 12 Mart 1912'de "*Türk Ocağı*"nın kurulmasıyla *Türk Yurdu* dergisi Türk Ocağı'nın yayın organı oldu. Akçura, 1931 yılında dergi kapanana kadar dergiyi yönetti. Sayim Türkman, "Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp", *Atatürk Dergisi*, C. III, S. 4 (2003), s. 137.

¹⁵⁵ İnuğur, *Türk Basın...*, s. 26.

¹⁵⁶ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 197.

¹⁵⁷ Yılmaz, *a.g.m.*, s. 6.

¹⁵⁸ Özkaya, *a.g.m.*, s. 202.

¹⁵⁹ İnce, *a.g.m.*, s. 256.

¹⁶⁰ Yılmaz, *a.g.m.*, s. 23.

¹⁶¹ Özkaya, *a.g.m.*, s. 202.

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi gibi dönemin birçok gazetesi maddi sıkıntılar içerisinde basın ve yayın faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Zaman zaman sansüre maruz kalmışlardır. Ancak gazeteler Anadolu'nun verdiği mücadelede kamuoyunu bilinçlendirmek ve desteğini almak konusunda aracı rolü üstlenmişlerdir.

1.3.3. Siyasi Ortam ve Yayın Politikası

Hâkimiyet-i Milliye 10 Ocak 1920'de yayınladığı ilk sayısında belirttiği üzere milletten ve milletin hâkimiyetinden yanadır. Gazetesinde dış politika ile ilgili yazılara yer veren Mustafa Kemal Paşa resmî bir haber ajansı kurulması talimatını vermiştir. Yurt dışındaki siyasi olayları takip edebilmek ve Türklerin kurtuluş mücadelesini yabancı basına duyurmak için Anadolu Ajansı kurulmuştur.¹⁶² Anadolu Ajansı¹⁶³ kurulduktan sonra Anadolu'da yayın yapan birçok gazete *Hâkimiyet-i Milliye*'yi kaynak olarak göstermiştir. Bu durum gazeteye ayrı bir sorumlulukta getirmiştir.¹⁶⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın "benim gazetem" olarak bahsettiği *Hâkimiyet-i Milliye* Samsun, Amasya, Erzurum, Sivas ve Ankara'da daima savunduğu bağımsızlık ruhunu başarıyla işlemiştir.¹⁶⁵

"Hâkimiyet-i Milliye'nin 10 Ocak 1920 tarihli ilk sayısında, Bursalı hanımların Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Temsil Heyeti'ne çektikleri işgali protesto eden uzun telgrafi ile güneyde Fransızların Maraş işgallerini protesto eden Pazarcık Müftüsü, Belediye Başkanı ve halkın telgrafına yer veriliyordu. Bu telgraflarla her şehrin, her kasabanın işgal kuvvetlerinin eylemlerini protesto etmeleri için Anadolu'ya mesajlar veriliyordu. Nitekim bu yayınlardan sonra protesto telgrafları ve mitingler artmış, Anadolu'nun her köşesinden sesler gelmeye başlamıştı. Ayrıca ilk sayıda Azerbeycan, Gürcistan olaylarına da yer verilmiştir."¹⁶⁶

Sütunlarında yer verdiği haberler ve yazılar ile İstiklal Harbi'nin kazanılmasında

¹⁶² Kemal Arı, "Atatürk'ün Yazarlığı ve Gazeteciliği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 13 (2006), s. 14-15.

¹⁶³ Anadolu Ajansı: 6 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa'nın talimatı ile Ankara'da kurulmuştur. Kuruluş tarihi itibarıyla Anadolu'da Milli Mücadele yaşanmaktadır. Bu süreçte İstanbul'da basına sansür uygulanmakta ve iletişim kurmakta problemler yaşanmaktaydı. Milli Mücadele hareketinin iç ve dış kamuoyuna duyurulması da bu problemler arasında yer almaktaydı. Anadolu Ajansı ile öncelikle iç kamuoyunun haber ve bilgi alma ihtiyacı karşılanacaktır. Güçlü olmasa da yerel basın organlarının milli hareketin amacı, siyasi ve askerî alandaki çalışmalar kısa zaman dilimi içerisinde yerel basın ya da Ajansın bültenleri aracılığı ile doğrudan kamuoyuna ulaştırılacaktır. İstanbul başta olmak üzere işgal altında kalan bölgelerdeki halk ve Ankara yönetimini destekleyen basın organları milli hareketle ilgili haber ve bilgi alma ihtiyacını Anadolu Ajansının bültenlerinden karşılayacaktır. Avrupa başta olmak üzere dış kamuoyu ve dış basın organlarının Milli Mücadele hareketi ile ilgili doğrudan haber ve bilgi alabildikleri kaynak Ajans bültenleri olacaktır. Nurettin Güz, "Anadolu Ajansı", *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 1.

¹⁶⁴ Yılmaz, a.g.m., s. 7.

¹⁶⁵ İnuğur, *Türk Basın...*, s. 26.

¹⁶⁶ Önder, a.g.m., s. 293.

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi önemli bir rol oynamıştır. Söz konusu gazete içerisinde yer alan haberlerden dolayı Milli Mücadele dönemini yansıtan belgeler olma niteliğindedir.¹⁶⁷

1920 yılında Ankara’da Mustafa Kemal Paşa’nın isteği ile yayın hayatına başlayan, yeni Türk hükümetinin destekçisi ve propaganda aracı olan *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi 1934 yılında “*Ulus*” adını alarak Türk basınında yayın hayatını devam ettirmiştir.¹⁶⁸ *Hâkimiyet-i Milliye* direniş merkezinin halkı bilinçlendirme ve örgütlemesi yönünden özellikle asker ve sivil bürokratlara ulaştırdığı bir propaganda gazetesidir. Ayrıca ilk sayısından itibaren sivil halka ulaşabilmek ve anlaşılabilir olmak için yayımlandığı dönemdeki diğer gazetelere nazaran, daha sade ve açık dil bir kullanmıştır.¹⁶⁹

---

¹⁶⁷ İnuğur, *Türk Basın...*, s. 27.

¹⁶⁸ Şengül Özerkan, “Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Devletçilik: Ekonomi Politikası ve Basın İlişkisi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. IX, S. 27 (1993), s. 609.

¹⁶⁹ Şengül Altınal, *Basının Kamuoyu Oluşturma İşlevine Örnek Olarak: Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi (1920-1934)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992, s. 274.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ KAPSAMINDA KAFKASYA'DAKİ

SİYASİ OLAYLAR VE TÜRK BASININA YANSIMASI

2.1. Bolşevizm Tartışmalarının Türk Basınına Yansıması (1920)

Tarihsel süreç içerisinde Güney Kafkasya'da Bolşevik faaliyetlerinin yeniden başlaması, Ağustos 1919'da İngiliz birliklerinin bölgeden ayrılmasının hemen ardından olmuştur. Artık Güney Kafkasya'da Bağımsız Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın mücadeleyi kazanamayacağı kesinleşmiştir. Çünkü Beyaz Ordu'nun gücü yavaş yavaş kayboldukça ve İtilaf devletleri desteklerini çektikçe bölgedeki Bolşevik Rusya tehdidi artmıştır.¹⁷⁰

1919 yılında Kuzey Kafkasya, Gönüllü Ordu tarafından kontrol altına alınmıştır. Ancak Kafkas cephesinde Kızıl Ordu birlikleri 1920 yılı başlarında bölgeye girerek Kuzey Kafkasya'yı yeniden ele geçirmişlerdir.¹⁷¹ Lenin 17 Mart 1920'de Kafkas Cephesi Harp İnkılap Şurası Orjonikidze'ye telgraf göndermiştir. Telgrafta Bakü'nün alınmasının zaruri olduğundan bahsetmiştir. Gürcistan'ın da aynı şekilde önemli olduğunu vurgulamıştır. Lenin için gerek stratejik gerekse ekonomik açıdan Azerbaycan ve Gürcistan'ın Sovyet yönetimine girmesi öncelik teşkil etmiştir.¹⁷² 1920 yılında Gürcistan hükümeti Bolşevik faaliyetlerini çok sıkı bir şekilde takip etmiş, birçok komünisti hapsetmiş veya ülkeden atmıştır. Moskova hükümeti ise Gürcistan'ı ilhak etme planlarına devam etmiştir.¹⁷³

28 Nisan 1920'de Azerbaycan, Sovyet hâkimiyetine girdikten sonra Bolşeviklerin amacı kendilerine Azerbaycan'ı kazandıran girişimlerini ilerletmek olmuştur. Bu doğrultuda ilk düşünceleri Güney Kafkasya'nın geri kalan kısmını ele geçirmek üzere olmuştur. Azerbaycan'dan sonra Gürcistan ve Ermenistan'da komünist bir ayaklanma çıkması beklenmiştir. 1920 yılında Ermenistan'da Taşnak hükümetine karşı meydana gelen 1 Mayıs gösterileri yerel komünist örgütlerin tamamının yıkılması ile

¹⁷⁰ James Forsyth, *Kafkasya*, çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019, s. 454.

¹⁷¹ Bülent Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye*, çev. Sermet Yalçın, Agora Kitaplığı, 2. Basım, İstanbul 2006, s. 106.

¹⁷² İskender Yılmaz, *Gümrü Antlaşması*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2001, s. 121.

¹⁷³ James Forsyth, *a.g.e.*, s. 457.

sonuçlanmıştır. 2 Mayıs'ta Tiflis'te küçük çaplı bir ayaklanma hükümet tarafından bastırılmıştır.¹⁷⁴

1917'de Çarlık Rusya'da gerçekleşen ihtilal ve 1920 yılında Kafkasya'da meydana gelen Bolşevik faaliyetleri, "Bolşevik" ve "Bolşevizm" kavramlarının Türkler nezdinde sıkça zikredilmesine yol açmıştır. 1920 tarihinde Türk-Sovyet ilişkisinin başlaması aşamasında bu kavramlara Türk basınında sıkça rastlamak mümkündür. *İkdam*, *Vakit* ve *Hâkimiyet-i Milliye* gazeteleri yayınladıkları sayılarda Bolşevizm hakkında çeşitli makaleler yayınlamışlardır. Bu gazetelerin, dönemin siyasi durumunu idrak edebilmek için son derece aktif rol üstlendikleri göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'de yaşanan Bolşevizm tartışmalarının Türk basınına yansımalarının nasıl olduğu konusu önemlidir.

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde konuyla ilgili olarak yer vereceğimiz ilk haber "Asya Tehlikesi" başlığıyla. Haberde ilk olarak Türkiye'nin Kuvâ-yı Millîye¹⁷⁵ hareketinin Bolşevizm'in bir öncü hareketi veya kuvveti olarak görülmesinden bahsetmekte ve Avrupa'nın Asya tehlikesi olarak Bolşevizmi görmesine değinmektedir. *Hâkimiyet-i Milliye*, Asya tehlikesi olarak Bolşevizmi görmemekte olduğunu, Bolşevizm'in Rusya'da ortaya çıkmasının sebebi olarak uygun şartların orada olduğunu belirtmektedir.

"...Binaenaleyh nazariye olarak Bolşevizm yeni icat edilmiş bir şey değildir ki Avrupa buna karşı meşgul olmak lüzumunu hissetsin. ...Avrupa devletleri kendi memleketlerinde bu şeraiti nazar-ı dikkate alarak Bolşevizmin tahribatına pek aelmani olabilirler. Bunun için telaşa neden mahal olduğunu anlamıyoruz. Rusya'da dökülmüş kanlar, Ruslara aittir. ...Şu halde Bolşevizm Ruslardan başka hiç kimse için ne tehlike, ne de bir endişe tevlîd edemez."¹⁷⁶

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, Türk toplumunun Çarlık Rusyası ile iyi ilişkilerinin olmadığını bilincinde olarak, kendisinde olduğu gibi Avrupa'nın da probleminin Bolşevizmle değil Çarlık Rusyası ile olduğunu savunmaktadır. Bolşevizm'in Avrupa'nın

¹⁷⁴ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1988, s. 244-245.

¹⁷⁵ Kuvâ-yı Millîye: Milli Mücadele'nin en önemli başlangıç hadiselerinden biri olan İzmir'in işgali kararı 18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda alınmıştır. İzmir'in işgal edileceği haberi duyulur duyulmaz 14 Mayıs'ta şehirde hareketlenme başlamıştır. İzmir Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Redd-i İlhak Komitesi aracılığıyla halkı mitinge çağırılmış, bölgenin Yunanistan'a verilmesi protesto edilmiş, işgal haberi telgraflarla Anadolu'nun dört yanına ulaştırılmıştır. Anadolu'da pek çok kent, kasabalarda düzenlenen mitinglerle işgalin kabul edilemeyeceği tüm dünyaya duyurulmuştur. Türk milleti işgale karşı mukavemet göstermek için hareket geçti. İşte Batı Anadolu'da Kuvâ-yı Millîye böyle bir zamanda çözüm olarak gündeme gelmiş ve düzenli bir ordu olmadığı için halk nazarında tepki olarak ortaya çıkmıştır. Günver Güneş, "Kuvâ-yı Millîye", *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 1.

¹⁷⁶ "Asya Tehlikesi", *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Şubat 1920, s. 1.

bir ürünü olduğuna değinen gazete bu sebepten dolayı bir tehdit unsuru olsa bile Avrupa'nın telaş etmemesi gerektiğine değinmektedir.

“Hakikat bu merkezde olduğu halde Bolşevizm endişesiyle Asya tehlikesinin karıştırılması, Asya’da zuhur eden her hadisenin Bolşevizm şeklinde telakkisi ve bu meyanda mesela Hindistan’a, mesela Türkiye’ye Bolşevizm isnadı ve güya bu tehlikenin önüne geçmek için tedbirler alınması yeni bir siyaset, yeni bir emperyalizm oyunudur. Ve bunun en büyük delili Türkiye’de Bolşevizmi şiddetle takip eden İngiltere’nin Kopenhag’da Bolşevik murahhası Litvinof ile sulh müzakeratına devam etmesidir. Asya tehlikesi, Bolşevizm tehlikesi değildir. Belki bu kıt’a-i cisimada sakin olan ve ekseriyetini Müslümanlar teşkil eden akvamın Avrupa boyunduruğundan istihlası tehlikesidir...”¹⁷⁷

Haberin devamında ise Asya’da gerçekleşen isyanların ve olayların bir Bolşevizm hareketi olmadığı, aksine Avrupa boyunduruğundan kurtulmak esası içinde gerçekleştiğine değinen gazete Asya’daki olayların ve Kuvâ-yı Milliye hareketinin Bolşevizmin öncü hareketi olarak gösterilmesinin ve bu tehlikeye karşı önlemler alınması gerektiğinin vurgulanmasının yeni bir emperyalist siyaseti olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Kopenhag’da Rusya ile İngiltere’nin yaptıkları görüşmelere atıf yapılması, Türkler nezdinde duyulan rahatsızlığın bir göstergesidir.

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin “Dünya Dönüyor” başlıklı diğer haberi ise şu şekildedir:

“...Son günlerde dünya işlerine dair hayli malumat geldi. Evvela tamamen anlaşılıyor ki artık dünya iki büyük ordugâh haline inkılap etmiştir: Bir tarafta zalimler ve kapitalistler, diğer tarafta mazlumlar ve bedbahtlar dünyası. Zalimler dünyasını yalnız İngiltere temsil ediyor, son vukuat arasında pek sarih görüldüğüne göre kapitalistler arasında ne Fransa, ne de İtalya harekete mecal-i his etmiyorlar, buna mukabil İngiltere bütün hücumların en evvel kendisini yıkacağı ve bu yıkılışın pek müthiş bir şey olacağını pek iyi takdir etmiş olduğu için bütün kuvvetiyle kendisini müdafaaaya çalışıyor. Lloyd George ahiren Şark’taki mücadelenin bir Rusya-İngiltere mücadelesinden ibaret olduğunu söyledi. Bu mücadelede ise İngiltere yalnız, yapayalnızdır.”¹⁷⁸

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi dünyada zalimler ve mazlumlar olarak iki tarafın olduğunu, İngiltere’nin de kapitalist tarafta yer aldığını ifade etmektedir. Dolayısıyla Şark’taki mücadeleyi Rusya-İngiltere olarak değil, mazlum ve zalim mücadelesi olarak değerlendirmektedir. *Hâkimiyet-i Milliye*, Şark’taki mücadelede İngiltere’nin yalnızlığına vurgu yaptığı haberde aslında Rusya’nın bu mücadelede yalnız olmadığına

¹⁷⁷ “Asya Tehlikesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Şubat 1920, s. 1.

¹⁷⁸ “Dünya Dönüyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Temmuz 1920, s. 1.

da dikkat çekmektedir. Türk Milli Mücadelesi'nin ve Rus Bolşevik Devrimi'nin emperyalist güçlere karşı ortaya çıkmış olmasından hareketle, söz konusu mücadelede Bolşevikler ile Türkler arasında bir bağın mevcut olduğundan bahsedilmektedir. Bu bağın esası da Türk kurtuluş mücadelesi ile Bolşevik hareketinin emperyalizm ve kapitalizme karşıt bir siyaset takip etmesinden ileri gelmektedir.

“ Türk-Bolşevik İttifakı” başlığıyla yer alan haber şöyledir:

“...Türklerle Bolşevikler yahut Türk Milleti ile Rus Milleti aynı Şark'ın milletleridir, birinin başındaki dert, diğèrinin başında da vardır. Aynı idare-î mutlaki aynı bürokrasi her iki millete de hakîm bulunuyor ve her iki milleti de eziyordu, aynı idare-î mutlaki, aralarında hiçbir sebab-î ihtilaf bulunmak lazım gelen iki milleti dünkü dünyada hakîm olan ihtiras-ı siyasetin tevlîd ettiğî esbab altında uzun asırlar, birbirine düşman olarak tanıtmıştır. Fakat her iki milletinde başında idare-î mutlaki kalktığı zaman derhal anlaşıldı ki arada bir sebab-î ihtilaf bulunmamak lazım gelir. ...Bu Çarlık, Türk milletini mahvetmek isteyenlerle beraber hareket ediyordu. ...Eski siyaset husumet siyaseti olunca, yeni siyasette bunun aksi yani tamamen bir dostluk siyaseti olmak icap ediyordu. ...Yeni Rusya yeni Türkiye el ele dünyayı emperyalist zulmünden kurtaracak olan hareketin pişdarlarıdır.”¹⁷⁹

Hâkimiyet-i Milliye, Çarlık Rusya ile Türkiye'nin yıllarca birbirlerine düşman olmasını siyasi yönetime ve Çarlık Rusya'nın diğèr ülkeler ile birlikte Türkiye aleyhine hareket etmesine dayandırmaktadır. I. Dünya Savaşı sonrasında meydana gelen siyasi değışiklikler neticesinde düşmanlığın aksine dostluğun meydana geldiğî ve Şark meselesi başta olmak üzere siyasi açıdan emperyalizme karşı mücadele içinde birlikte oldukları vurgulanmaktadır.

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi “İki Komünizm” başlığı altında yayınladığı haberde şu satırlara yer vermiştir:

“...Anadolu bugün komünizm gayeleri uğrunda büyük bir mücadele yapıyor ve kat'î adımlarla bu yeni cihanın kapısına doğru süratle yürüyor. ...Anadolu'da Rusya'daki tarzda haşın ve kanlı bir proletarya diktatörlüğü tesisine lüzum kalmaksızın komünizm tahkik edecek ve belki de imha için sarf olunan kuvvetler ihyaya tahsis edileceğî için Anadolu komünizmi daha feyyâz, daha müsmir neticelere doğru gidecektir. Demek iki komünizm olduğı muhakkaktır. Aynı ayrı esbab ve avâmil altında tekevvün eden hareketler, aynı gayeye, birbirine tamamen muvazi giden fakat mahiyet-i şekliyesi itibariyle başka olan yollarla da ayrışabiliyormuş, işte filozofların, âlimlerin görmemiş ve söylememiş oldukları bir hususiyet, mesud hususiyet!”¹⁸⁰

¹⁷⁹ “Türk-Bolşevik İttifakı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Ekim 1920, s. 1.

¹⁸⁰ “İki Komünizm”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Ekim 1920, s. 1.

Haberde Rusya’da olduğu gibi Anadolu’da da komünizmin olduğundan, oluşum ve şekil itibariyle farklı sebeplerden ve faktörlerden meydana geldiklerinden ancak aynı amaç doğrultusunda hareket eden iki ayrı komünizmin olduğundan bahsedilmektedir. Değinilen diğer bir husus ise Rusya’da olduğunun aksine Türkiye’de sert ve kanlı bir devrimin gerçekleşmeyeceği ve hatta Türk komünizminin daha verimli sonuçlar getirmesidir.

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi “Rus Bolşevizmi Türk Komünizmi”¹⁸¹ başlığıyla aşağıdaki habere yer vermiştir:

“Rusya’da kanlı bir inkılap, Bolşevizm namını taşıyan koskoca bir komünizm inkılabı oldu. ...Binaenaleyh Türkiye’de komünizm, milletin ruhundan gelen yıkıcı, kırıcı ve dökücü bir ihtilal ile tahkik edecek değildir. Çünkü bu inkılap, doğuşu itibariyle bunu hazırlayacak bir ihtiyaçtan gelmiyor. ...Rus ihtilalinin bu kadar haşin, nâkehânî, serî, alt üst edeceği bir kuvvetle hâkim olması için karşısında tesadüf ettiği mukavemetinde büyük bir tesiri olmuştur. ...Rusya’da böyle bir inkılabı yapmaya kalkanların ellerinde gayet kuvvetli bir silah vardı. ...Bolşevizm inkılabı, bütün komünizm hareketleri için bir evrenin, bir model değil, pek kıymetli, pek canlı, pek muazzam bir rehberdir. Bu rehberden istifade etmeyi, onun gösterdiği yollardan gitmeyi ne kadar candan arzu edersek onun usullerini şekil itibariyle aynen taklit etmekten de o derece hazer ederiz. Her şeyde körü körüne taklitçilik fenadır; bilhassa inkılapçılıkta!”¹⁸²

Rusya’da gerçekleşen Bolşevizm hareketinin milletin ruhundan gelen yıkıcı bir hareket olduğunu ancak Türkiye’de komünizmin bu şekilde gerçekleşmeyeceği belirtilmektedir. Bolşevizm’e giden yoldan ve söz konusu inkılabın gerçekleşmesine sebep olan durumlardan bahsedilen haberde Türkiye ve Rusya’nın inkılapçılık yolunda aralarındaki farklılıklara değinilmektedir. Ayrıca bahsi geçen farklılıklardan dolayı Rusya’da Bolşevizm’in kullandığı inkılap usullerinin Türkiye’de de uygulanmasını isteyenlerin inkılapçılıktan haberdar olmadıkları vurgulanmaktadır. Bolşevizm inkılabının dünya için önemli bir rehber olduğuna değinilmektedir. Dolayısıyla Bolşevizmin örnek alınabileceği ancak taklit edilemeyeceği, inkılapçılıkta taklitçiliğin fena olduğu vurgulanarak bahsedilmektedir. Bu haber köken ve uygulanış şekli bakımından Rus Bolşevizmi’nin, o dönemde Türkiye’de gerçekleşen inkılaplardan farklı olduğunun altını çizmek için önemlidir.

¹⁸¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, “Rus Bolşevizmi Türk Komünizmi” haberinin tam metni için bkz. Ek 1.

¹⁸² “Rus Bolşevizmi Türk Komünizmi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Ekim 1920, s. 1.

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi Bolşevizmi Türkiye'ye yakın görmektedir. Bu yakınlığın esasını da emperyalizm ve kapitalizme karşı olmaları, bu noktada siyasi arenada mücadele etmeleri teşkil etmektedir. Türkiye'nin Çarlık Rusya ile problemlerinin, Bolşevik Rusya'yla ise samimi ve dostane ilişkilerinin olduğunu vurgulayan gazete, Yeni Rusya'nın Avrupa'ya karşı olan siyasetine Türkiye'nin olumlu baktığını belirtmektedir.

Batılı devletler tarafından Türk kurtuluş hareketinin Bolşevizm'in öncü hareketi olarak bahsedilmesinden rahatsızlık duyan gazete *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi konuya ilişkin olarak başlarda bu düşünceleri ne kabul etmiş ne de reddetmiştir. Fakat gazete daha sonra iki ülkede gerçekleşen oluşumların birbirinden farklı olduğunu belirtme ihtiyacı hissettiği anlaşılmaktadır. "Rus Bolşevizmi" ve "Türk Komünizmi" olarak ifade edilen olayların farklı ülke şartları içerisinde ortaya çıktığı ve geliştiği, aynı amaç doğrultusunda hareket ettikleri ve aynı Şark'ın milletleri oldukları dolayısıyla ortak düşmanlarının olduğunun sık sık altı çizilmektedir.

İkdam gazetesinde yayınlanan "Kardeş Azerbaycan Hükümetinin İstiklalini Tesid Yolunda Darülfünunda Dünkü Tezahürat" başlığı altında Halide Edip'in nutkuna yer verilmektedir. Yer verilen nutukta ise şu cümleler yer almaktadır:

*"...Bu hükümetin hayat bulması için en kıymetli Osmanlı kanı sevinçle ve hiddetle akmıştır. Son büyük muharebe Osmanlı Türk'ünün felaketi pahasına oldu. Fakat milyonlarca Türk'ün akan kanı, Şark'ta Rus emperyalizminin zincirleri altında bağlı duran Müslüman Türk kardeşlerimizin hürriyet müjdesini satın aldı. Onun için bugün hakikat bizim konumuz sevinç günümüzdür."*¹⁸³

Azerbaycan Hükümeti'nin bağımsızlığına atfen yayınlanan haberde, Halide Edip'in yaptığı konuşmanın yer aldığı satırlar mevcuttur. Çanakkale'deki zorlu mücadeleye değinilmekte ve Azerbaycan'ın hürriyeti uğrunda Türklerin can verdiği ifade edilmektedir. Azerbaycan Hükümetine atfen Şark'ta Müslüman Türkler üzerindeki Rus varlığı konusunda Rus emperyalizmi ifadeleri yer almaktadır.

İkdam gazetesi "Rus Hâilesi" başlığı altında yayınladığı haberde ağırlıklı olarak Rus muhacirler konusuna dikkat çekmektedir. Ancak haberin son kısmı konumuza ilişkin olarak şu şekildedir:

---

¹⁸³ "Kardeş Azerbaycan Hükümeti'nin İstiklalini Tes'id Yolunda Darülfünunda Dünkü Tezahürat", *İkdam*, 31 Ocak 1920, s. 1.

“...*Vakıa dünyada, Rusların halini bizden daha iyi anlayacak hiç kimse yoktur. İstilalara maruz kalmanın, katl-i âmiller önünde kaçışmanın, yangınlardan çıkmanın, yersiz yurtsuz dolaşmanın, kimsesizliğin, çaresizliğin, açlıkla yoksulluğun bu anı biz de onlar kadar gördük, öğrendik. Saadet ve haşmet devrinde bize düşman olan bu milletle, nekbet ve hezimet saatinde dost ve kardeş olduk; fakat ne çare ki, etrafımızda gittikçe köpüren, gittikçe coşan bir felaket denizinde ancak bir arada boğulmak için...*”¹⁸⁴

Burada Ruslar ile Türklerin aynı zorluklardan geçtikleri vurgulanarak iyi olunması gereken dönemlerde Türk milletine düşman olan Çarlık Rusya’ya değinilmektedir. Felaket ve kötü dönemde ise dostluk ve kardeşliğin tesis edildiği belirtilmektedir. Zorlu dönemde dost olarak görülen Bolşevik Rusya ile Türkiye’nin, gittikçe büyüyen felaket ortamında bir arada boğulmaları ifadesi verilen mücadeledeki ortaklık ve birlikteliklerinin basına yansımalarıdır.

Nihayetinde *İkdam* gazetesi 1920 yılında Bolşevizm algısı ile alakalı olarak çok az sayıda haber yayınlamıştır. “Kardeş Azerbaycan Hükümeti’nin İstiklalini Tesid Yolunda Darülfünunda Dünkü Tezahürat” başlıklı haberde Sovyet Rusya’nın Kafkasya bölgesinde başta Azerbaycan’a karşı olan faaliyetlerinin kınandığı ve emperyalizm hareketi olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. “Rus Hâilesi” başlıklı haberde ise Bolşevik Rusya ile Türkiye’nin kardeşlik kavramı üzerinden siyasi yakınlığı üzerinde durulmaktadır.

Vakit, gazetenin Fikir Hayatı köşesinde “Rusya’daki İnkılabın Menşei” başlığı altında “Türk Ocağındaki Yusuf Akçura Bey’in Konferansı”¹⁸⁵ haberini yayınlamıştır. Haberde Yusuf Akçura’nın Bolşevikliğin esası ve Şark’ta Rus inkılabına benzer olarak meydana gelmiş olayları izah etmektedir. Bununla birlikte 17 yaşında olduğu halde 375 Rus subayını kestiği söylenen Bolşevik kız örneğinden yola çıkarak, Türk basımında Bolşeviklik algısının yanlış olduğu düşüncesiyle bu yanlış algıyı düzeltmek üzere konuşma gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Akçura Avrupa’da Batı medeniyetinin son günlerini yaşamakta olduğuna değinerek, Rusya’daki inkılabın asrın ihtiyaçlarıyla doğan ve evrensel bir olay olduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca Rus Devrimi ve dolayısıyla karmaşıklığı halkın meydana getirmesinden, idarenin alt üst edilmesinden bahsederek bu durumun yine halkın kaçınılmaz denilebilecek ihtiyaçlarından kaynaklandığını vurgulamaktadır.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Yakup Kadri, “*Rus Hâilesi*”, *İkdam*, 19 Kasım 1920, s. 2

¹⁸⁵ “Rusya’daki İnkılabın Menşei”, *Vakit*, 17 Ocak 1920, s. 3.

¹⁸⁶ *Vakit*, “Rusya’daki İnkılabın Menşei”, “Türk Ocağındaki Yusuf Akçura Bey’in Konferansı” haberlerinin tam metin için bkz. Ek 2.

Vakit gazetesinin diğeri bir haberi Teali-i İslam Cemiyeti'nin Beyannamesi'nin "İslamiyet ve Bolşeviklik" başlığıyla.

*"...İstinad ettiği nazariye-i esasiye ne olursa olsun tatbikatı ikrar ve heyetin hakk-ı hayat ve hakk-ı temellükünü ihlâl suretinde tecelli ettikçe Bolşeviklik ahkâm-ı İslamiye ile hiçbir veçhe ve suretle tevfiği kabul etmeyecek derecede hal-i tebâyün ve taarruzdadır."*¹⁸⁷

Bu kısımda Bolşevizm ile İslamiyet arasında yapılan kıyaslamalara istinaden İslamcı çevrelerce yapılan bir açıklama mevcuttur. Bolşevikliğin İslamiyet'e uygun olmadığı açıklanmaktadır. Ayrıca gazetede yayınlanan bu beyanname Bolşevizm ile İslamiyet'in adının birlikte anılmasına verilen bir cevap niteliği taşımaktadır. Haberin devamında ise şu sözler vardır:

*"...ahkâm-ı İslamiye'ye menafî ve medeniyet-i hazıra ve müessir-i hak ve muadelet için bir tehlike-i uzma teşkil eden ve hukuku ve intizam-ı içtimaiyi ihlal eyleyen Bolşeviklikle mukavemet..."*¹⁸⁸

Yukarıdaki ifadeler ile İslamiyet, medeniyet gibi konularda da büyük tehlike olarak görülen ayrıca toplumsal düzeni ve hukuku bozduğu belirtilen Bolşevikliğe karşı direniş vurgulanmaktadır. Buradan hareketle, 1920 yılında Bolşevizm dini çevrelerce de yorumlanmıştır.

Vakit gazetesinde yayınlanan diğeri bir haber "Ruslar Arasında" başlığıyla Seyyah imzalı bir yazarın, İstanbul'da bir Rus muhacir ile yaptığı röportajdır. Yazar habere kendi düşüncelerini de şu şekilde aktarmıştır:

*"...Bir haftadan beri İstanbul'umuza akan Rus muhacirleri hakkında o kadar garip, acıklı hikâyeler dinledim ki onları görmek, yakından tetkik etmek, artık benim için şiddetli bir ihtiyaç haline girdi."*¹⁸⁹

Seyyah son satırlarda şunları söylemiştir:

*"...İşim bitmişti; bu hale sebep olanlara lanetler okuyarak izdiham-ı mücas içinden geçerken, gönlümde meşhur mabedi yakan zalimlik tarihi tel'ine geçtiğinden, asırlar sonra her biri bir başka mabed kadar bedî' bu güzel bu dilber halkı perişan edenler için derin bir nefret ve isyan vardı."*¹⁹⁰

Haberde yazar, Rus muhacirlerin buldukları vaziyet itibariyle Bolşevikliğe duyduğu nefret ve isyan duygularını ifade etmektedir.

¹⁸⁷ "İslamiyet ve Bolşeviklik", *Vakit*, 17 Şubat 1920, s. 2.

¹⁸⁸ "İslamiyet ve Bolşeviklik", *Vakit*, 17 Şubat 1920, s. 2.

¹⁸⁹ Seyyah, "Ruslar Arasında", *Vakit*, 25 Kasım 1920, s. 2.

¹⁹⁰ Seyyah, "Ruslar Arasında", *Vakit*, 25 Kasım 1920, s. 2.

Vakit gazetesi, ilk olarak basına Rusya'daki inkılabın kökenini ve esasını örneklerle yansıtmaktadır. Bunun sebebi Türkiye'nin gündeminde olan Bolşevizmin yanlış algılanıyor olmasıdır. Daha sonra Bolşevizm ve İslamiyet arasındaki karşılaştırmalara ve benzetmelere beyanname ile yanıt verdiği görülmektedir. Seyyah isimli yazarın haberi ile de Rus muhacirlerin düştükleri hal ve vaziyet itibariyle Bolşevizme karşı oluşan olumsuz düşünceler mevcuttur. *Vakit*'e doğrudan Bolşevizm eleştirisi yansıtılmadığı görülmektedir. Ülkedeki yanlış algılar, Bolşeviklik ve İslamiyet arasında yapılan kıyaslama ve muhacirlerin vaziyetleri üzerinden Bolşevizm konusu dolaylı yoldan hem açıklayıcı hem de eleştirel olarak yansıtılmıştır.

2.2. Azerbaycan'ın Sovyet Hâkimiyetine Girişi ve Türk Basınına Yansıması

2.2.1. Azerbaycan'da İşgal Öncesi Süreç

Azerbaycan'ın bağımsızlığı 28 Mayıs 1918'de ilan edilmiştir. "İstiklal Bildirisi"nde yönetim şeklinin Cumhuriyet olduğunu belirten Azerbaycan'ın bağımsızlığı Sovyet Rusya tarafından tanınmamıştır. Bunun sebebi ise Sovyet Rusya'nın "tek ve bölünmez Rusya" ilkesinden kaynaklıdır.¹⁹¹

Tarihsel süreç içerisinde Azerbaycan zengin petrol kaynakları nedeni ile Sovyet Rusya tarafından daima merkezi hedefte tutulmuştur. Sovyet Rusya'nın Azerbaycan Cumhuriyeti'ni tanımama politikası ve tüm vasıtalar ile müdahale etmesinin zemininde bu durum vardır. Özellikle Bakü son derece önemliydi. Çünkü Sovyet ekonomisinin Bakü'ye ihtiyacı vardı. O süreçte Bakü Sovyet Rusya'nın hâkimiyeti altındaydı. 1918 yılında Güney Kafkasya'da yaşanan olaylar karşısında, sınırlı olan siyasi ve askeri güçlerini Bakü şehrine yönelttiler. Ancak Osmanlı ve Azerbaycan askerlerinden oluşan Kafkas İslam Ordusu tarafından 15 Eylül 1918'de Bakü kurtarılmıştır.¹⁹²

1918 yılında Eylül ve Ekim aylarında Sovyet Rusya'nın Türkler ve Almanlar ile yaptığı Berlin görüşmelerinde Osmanlı ordusundan Bakü'nün tahliye edilmesini ve Brest-Litovsk Antlaşması'nda belirlenen sınırların gerisine çekilmesi istenmiştir. Sovyet Rusya petrol rezervlerini ellerinden kaybetmek istemiyordu. Türk temsilciler tarafından bu teklif kabul edilmemiştir. Sovyet Rusya tarafından Brest-Litovsk Antlaşması'nın

---

¹⁹¹ Vasif Qafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi 1917-1922*, çev. Eldeniz Recebov, Teas Press Neşriyat Evi, İstanbul 2018, s. 311

¹⁹² Qafarov, *Türkiye-Rusya...*, s. 311.

Türkiye ile olan kısmının geçersiz olduğu belirtilerek Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkileri kesilmiştir. Almanya ve Avusturya-Macaristan I. Dünya Savaşı'ndan çekildikten sonra 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması geçersiz kılınmıştır.¹⁹³ Azerbaycan bağımsızlığını müdafaaya giden yolda Sovyet Rusya'nın öncelikli hedeflerinden biri haline gelmiştir.

1919 yılında Sovyet Rusya iç karışıklıklarından dolayı Bağımsız Azerbaycan'a doğrudan müdahalede bulunamamıştır. Ancak 1919 yılının Ekim ve Kasım aylarında Denikin komutasındaki Beyaz Ordu, Bolşevik orduları ile mücadelelerinde karşılaştıkları saldırı nedeniyle güneye çekilmiştir. Bu durum Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'a müdahale edebilmesi için daha rahat bir ortam oluşturmuştur.¹⁹⁴

Lenin, Azerbaycan'ı "Sovyet Rusya'ya saldıran on dört devlet" arasına dahil etmiştir. Ancak öncelikli olarak askeri güç ile değil diplomatik girişimlerle bunu gerçekleştirmeye yönelmiştir. Rusya ilk olarak Denikin gönüllülerine karşı verdiği mücadelede birlikte çatışmayı teklif etmiştir.¹⁹⁵

Güney Kafkasya'da Bolşevik tehlikesi giderek artmıştır. Alimerdan Topçubaşov¹⁹⁶ önderliğindeki Azerbaycan temsilcileri tarafından bu durum Avrupa devletlerine aktarılmıştır. İngiltere öncülüğünde Paris Barış Konferansı'nda bu konu üzerinde görüşmeler yapılmıştır. 11 Ocak 1920'de İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'ın önerisiyle kurul, Azerbaycan'ın varlığını *de facto* olarak tanıdığını açıklamıştır. Bu durum Azerbaycan için Avrupa devletlerinin desteğini kazanmaktı ancak Belçika, Hollanda gibi ülkelerin Bakü şehrine olan siyasi ilgisi de artmıştır.¹⁹⁷

---

¹⁹³Vasif Qafarov, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan 1918-1920*, ed. Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 257.

¹⁹⁴ Alper Alp, *Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s. 73.

¹⁹⁵ Qafarov, *Türkiye-Rusya...*, s. 316.

¹⁹⁶ Ali Merdan Topçubaşov: Azerbaycan Nümayende Heyetinin başkanı, Ali Merdan Bey Topçubaşov 20.yüzyılın başlarında sadece Azerbaycan'da değil, Rusya'da yaşayan Türk Müslüman halkının çok önemli lideri olarak tanınmıştır. 1861 yılında Tiflis'te asil bir ailede doğmuştur. St. Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitiren Topçubaşov bir süre avukatlık yapmıştır. 1897 yılında Azerbaycan'lı ünlü petrol zengini Hacı Zeynalabdin Tağıyev'in maddi yardımı ile yayınlanan "*Kaspi*" gazetesinin editörü olarak çalışmıştır. Şubat devrimine kadar Ali Merdan Topçubaşov çok önemli siyasi faaliyette bulunmuştur. 1904-1907 yılları arasında yapılan Çarlık Rusya Müslümanları I,II,III. Kurultaylarının organizatörlerinden biri olmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinde çok önemli görevler üstlenmiştir. Ali Merdan Topçubaşov Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki diplomatı olarak görev yapmıştır. Aralık 1918'de Azerbaycan Parlamentosu'na ilk Başkan seçilmiştir. 28 Aralık 1918'de parlamentoda Paris Barış Konferansı'na gönderilecek Azerbaycan heyetinin başkanı olarak görevlendirilmiştir. Niyazi Qasimov, "Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C. IV, S. 11 (2017), s. 89-90.

¹⁹⁷ Elçin Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 15-16.

Rusya'daki Bolşevik Hükümeti ise Azerbaycanlı komünistlerin yardımıyla hükümeti devirmenin mümkün olduğuna inanmıştır. Diplomatik yoldan hareket etmek istemelerinin temelinde ise uluslararası ortamda düşman edinmekten duyulan endişe mevcuttur. Çiçerin'in Lenin'e yazdığı yazıda Azerbaycan'a askeri anlamda bir müdahalede bulunulursa bunun uluslararası ortamda tepki çekeceğini belirtmiş olması bu düşüncüyü doğrular niteliktedir. Ancak Bolşeviklerin düşündüğü gibi olmamış ve Azerbaycan Komünist Partisi'nin çabaları netice vermemiştir.¹⁹⁸

Şubat 1920 itibarıyla Azerbaycan'daki Komünistler rejim değişikliği gerçekleştirmek adına hazırlıklara başlamıştır. Azerbaycan Hükümeti'nin yıkılması adına Rusya'dan silah, mühimmat ve maddi destekler sağlamaya başlamışlardır. Bolşevik liderlerinden Anastas Mikoyan¹⁹⁹ ise özel olarak görevlendirilmiştir. Bolşeviklerin iç işlerinin rahatlaması ile Azerbaycan'da iç siyasete muhalefetler artmaya başlamıştır.²⁰⁰

2.2.2. Azerbaycan'ın Sovyet Hâkimiyetine Girişi

Sovyet Rusya, Azerbaycan işgali gerçekleşmeden önce Azerbaycan hükümetini Denikin ile mücadeleye davet etmiştir. Bu teklifteki asıl amaç Azerbaycan ordusunu zayıflatmak ve bağımsızlığını ortadan kaldırmaktır. 2 Ocak 1920'de RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin,²⁰¹ General Yudenic ve Amiral Kolçak komutasındaki Beyaz Ordu'nun yok edildiğini, Denikin gönüllü ordusuna karşı verilen mücadelede ise Azerbaycan hükümetinin Kızıl Ordu'ya destek vermesi gerektiğini notada belirtmiştir. Çiçerin bu nota ile Azerbaycan'a ittifak teklif etmiştir.²⁰²

6 Ocak 1920'de Azerbaycan Devlet Savunma Konseyi, Çiçerin'in notasına karşılık olarak Gürcistan ile görüşüldükten sonra bağımsızlığı kabul edilen bir devlet olarak Sovyet Rusya'yla ilişkiler kurulabileceği ve İngiltere'nin olaylara yaklaşımının

¹⁹⁸ Meltem Tekerek, "Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Azerbaycan Yardımları ve Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi Meselesi (1918-1920)", *Atatürk Dergisi*, C. VIII, S. 19 (2016), s. 269.

¹⁹⁹ Anastas Mikoyan: Bolşevik lider ve Ermeni Sovyet politikacıdır. 1920'lerin başındaki iktidar tartışmasında Stalin'i, daha sonra Nikita Kruşçev'i destekledi. 1926'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde iç ve dış ticaret komiseri olarak çalıştı. 1935'te Politbüro üyeliğine seçildi. Anastas Mikoyan, hem Batı'da hem de Sovyet sonrası alanda uluslararası diplomasinin ustası olarak biliyordu. Mikoyan'ın milliyet politikası alanındaki fikirleri, Stalinist yöntem ve politikaları reddetmeye yönelik seçici ancak politik olarak riskli bir girişimi temsil eden Kruşçev'in reformlarının önemli bir parçasıydı. Pietro Annanias Shakarian, *An Armenian Reformer in Khrushchev's Kremlin: Anastas Mikoyan and the Politics of Difference in the USSR, 1953-1964*, The Ohio State University, Doctoral Dissertation, USA 2021, s. 1-2.

²⁰⁰ Neciyev, *a.g.t.*, s. 16.

²⁰¹ Selda Kaya Kılıç, "Arşiv Belgelerine Göre 1917 Rus Devrimi'nin Azerbaycan Üzerindeki Etkileri", XVIII. Türk Tarih Kongresi, C. X, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 694.

²⁰² Qafarov, *Türkiye-Rusya...*, s. 316.

açıklığa kavuşturulmasıyla birlikte bölgedeki nüfuzunun Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin lehine kullanılması kararları alınmıştır.²⁰³

Azerbaycan Dışişleri Bakanı Fethali Han Hoyski, Denikin ile olan çatışmanın Sovyet Rusya'nın iç meselesi olduğunu, Azerbaycan'ın prensip olarak iç işlerine karışmak istemediğini ve taraf olmayacağını notada belirtmiştir.²⁰⁴ Ayrıca "halkların kendi kaderini tayin etmesi"ne atıf yapılarak Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasının istenmiştir. Nota ise şöyledir:

"Azerbaycan halkı büyük tarihi olaylar sırasında büyük kurbanlar ve çileler pahasına özgürlük ve bağımsızlık kazandı, kendi devlet yapısını demokratik cumhuriyet temelinde kurdu. Halkın kendi kaderini tayin etmesi temelinde oluşan Azerbaycan Cumhuriyeti daima şu hususu vurgulamakta ki her halk kendi kaderini ve hayatını kendi isteği doğrultusunda belirleme hakkına sahiptir. Tayin-i mukadderattan sonra Azerbaycan hükümeti asla başkalarına içişlerine karışma imkânı vermedi ve sırasıyla da başka ulusların içişlerine karışmama prensibini savunuyor.

Bu sarsılmaz prensibi benimseyen Azerbaycan hükümeti kendi ülkesi dâhilinde kurulması içinde Rus halkının mücadelesine müdahaleyi kabul edilemez olarak görmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti gelecekte tarafsız devlet olmasına rağmen, kendi özgürlüğünün ve bağımsızlığının her türlü dış komplolardan savunulması konusunda birleşmiştir. Bu nedenle Azerbaycan hükümeti Denikin'e karşı, onun her zaman Azerbaycan halkının bağımsızlığına kastetmesi nedeniyle yoğun mücadele veriyordu ve bu mücadelenin başarılı olması amacıyla komşu Gürcü hükümeti ile askeri savunma paktı imzaladı.

Azerbaycan hükümeti tarafından benimsenen yukarıda belirtilen dış politika yönü, ona Azerbaycan ve diğer halklar arasında iyi ilişkilerin kurulmasına talimat veriyor, buna göre Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti müzakere yoluyla her iki devletin bağımsızlığı prensiplerinden kaynaklanan Rus ve Azerbaycan halkları arasında iyi komşuluk ilişkileri kurmaya hazırdır".²⁰⁵

Sovyet Rusya tanımak istemediği bağımsızlığın, tanınmasının vurgulanmış olmasından rahatsızlık duymuştur. 23 Ocak 1920'de RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Çiçerin ikinci notayı göndermiştir. Çiçerin bu notada Azerbaycan'ın Deniken'e karşı verilen mücadeleye katılması önerisini yinelemiştir.²⁰⁶

Çiçerin'in notası Azerbaycan'ın bağımsızlık koşulunu tekrar hatırlatmasına yol açmıştır. 1 Şubat 1920'de Fethali Han Hoyski Sovyet Rusya'nın Polonya, Estonya ve

²⁰³ Qafarov, *Büyük Devletler...*, s. 260.

²⁰⁴ Swietochowski, *a.g.e.*, s. 233.

²⁰⁵ Qafarov, *Türkiye-Rusya...*, s. 317-318.

²⁰⁶ Alp, *a.g.t.*, s. 77.

Finlandiya gibi ülkeleri tanınmasına dair örnekler vererek her türlü görüşmeden önce Azerbaycan'ın da bağımsızlık ve egemenliğinin koşulsuz surette tanınması gerektiğini vurgulamıştır. Bunun neticesinde Sovyet Rusya ile görüşmelerin yapılabileceği ifade edilmiştir.²⁰⁷ Fakat Sovyet Rusya'nın Azerbaycan istiklâlini fiilen tanıma gibi bir düşüncesi hiçbir zaman olmamıştır.

11 ve 12 Şubat 1920'de yapılan Azerbaycan Komünist örgütlerinin 1. Kongresi'nde Lenin onursal başkan seçilmiştir. Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi ile Himmet Partisi'nin Bolşevik grubu ve Adalet Partisi (İranlı işçilerin komünist örgütü); Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi adı altında birleştirilmiştir. Azerbaycan Komünist Partisi, Rusya Komünist Partisi'nin Kafkasya Vilayet Komitesi'nin yerel bir kolu olarak faaliyet göstermiştir.²⁰⁸ Bu kongrede Azerbaycan'daki hükümeti silahlı olarak devirmek konusunda da görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Azerbaycan hükümeti ile Sovyet Rusya arasındaki karşılıklı notalardan diğeri ise 20 Şubat 1920'de Çiçerin tarafından Azerbaycan hükümetine gönderilen üçüncü notadır. Bu notada Çiçerin, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasının gereksiz olduğunu ve hiçbir fayda sağlamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca Azerbaycan'ın son notasının tüm Sovyet önerilerinin reddilmesi anlamına geldiğini belirtmiştir.²⁰⁹

7 Mart 1920'de Fethali Han Hoyski Sovyet Rusya'ya nota göndermiştir. Esasen "halkların kendi kaderini tayin etme hakkı" nı savunduklarını söyleyen Sovyet Rusya'nın böyle bir ilkesinin kesin olarak olmadığına anlaşıldığını belirtmiştir. Bunun göstergesi olarak Azerbaycan'ın bağımsızlığının kabul edilmesine dair herhangi bir yanıt olmamasını ifade etmiştir. Ancak Sovyet Rusya'ya gönderilen bu nota cevapsız kalmıştır.²¹⁰ Azerbaycan'daki Komünistlerin hükümeti devirmekte yeterli olmayacağı anlaşılınca Sovyet Rusya önderliğinde Kızılordu ve Rusya'nın Heşterhan-Hazar'daki askeri kuvvetlerinin yapacağı yardımlara ihtiyaç duyulmuştur.²¹¹

Paris Barış Konferansı'nda Gürcistan'ın yanı sıra Azerbaycan'ın varlığını da *de facto* olarak tanıyan Avrupa devletleri Sovyet Rusya'ya uyguladıkları ekonomik ambargoyu kaldırarak serbest ticarete müsaade etmişlerdir. Bu durum Avrupa devletleri'nin Sovyet Rusya'ya uyguladıkları politikanın değişmesi ve ekonomik olarak

---

²⁰⁷ Swietochowski, *a.g.e.*, s. 234.

²⁰⁸ Qafarov, *Büyük Devletler...*, s. 261.

²⁰⁹ Swietochowski, *a.g.e.*, s. 234.

²¹⁰ Qafarov, *Büyük Devletler...*, s. 262

²¹¹ Neciyev, *a.g.t.*, s. 28.

ılımlı bir yaklaşım demektir. Azerbaycan Hükümeti'nde Sovyet Rusya'yla olan ilişkilerine yön verme konusunda iki farklı düşünce yapısı ortaya çıkmıştır. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin diplomatik temsilcileri arasında anlaşmazlık ortaya çıkaran iki grup oluşmuştur. İçişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacinski'nin düşüncesi Sovyet Rusya'ya birtakım tavizler vererek Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımalarını sağlamaktır. Fetali Han Hoyski'nin düşüncesi ise güçlü bir rejim oluşturarak, bağımsızlığın silahlı mücadele ile savunulmasıdır.²¹²

Bu amaçla Hoyski, taraftarlarını evinde toplayarak kendi programını önermiştir.

- “1. Hacinski'yi İçişleri Bakanı görevinden uzaklaştırmak ve onun yerine komünistlerle mücadeleye hazır bir kişiyi tayin etmek;*
- 2. Hacinski'yle birlikte sosyalist bakanlar hükümetten gideceği için onları başkalarıyla değiştirmek;*
- 3. Parlamento'yu feshetmek ve ülkeyi savunma amacıyla hükümete olağanüstü yetkiler vermek;*
- 4. Önümüzdeki 6 ayda Azerbaycan Müessisler Meclisi'nde seçimler yapmak.”²¹³*

İçişleri bakanı Mehmed Hasan Hacinski görevinden uzaklaştırılarak Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'na atanmıştır. İçişleri bakanı olarak ise Müsavat Partisi üyelerinden olan Mustafa Bey Vekilov atanmıştır. Hoyski ve Hacinski arasındaki ihtilaflar sonrasında Azerbaycan'ın yeni İçişleri Bakanı Mustafa Vekilov, Hacinski'yi destekleyenlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Böylece Azerbaycan'ın siyasi ve stratejik problemleri artık sadece dışarıda değil içeride de yaşanmaya başlamıştır.²¹⁴

Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'a yapacağı silahlı müdahale fikrinin yanı sıra, 22 Mart 1920'de ise Karabağ'da Ermenistan Hükümeti'nin desteği sonucunda direniş meydana gelmiştir. Şuşa, Hankendi ve Hocalı gibi bölgelere saldırılar gerçekleşmiştir. Azerbaycan Genelkurmayının Bölge Karargah Kumandanı Habib Bey Selimov askeri birliklerini Bakü ve Dağıstan'dan, Karabağ'ın dağlık bölgelerine sevk etmiştir. Bu durum Azerbaycan'ın doğu sınırlarını saldırıya açık hale getirmiştir.²¹⁵

Ermenilerin saldırıları sonrası sıra XI. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan sınırını aşip Bakü'ye gelmesindeydi. XI. Kızıl Ordu 1920 yılının Mart sonu Nisan başlarında Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ın işgaliyle ilgilenmekte ve Moskova'ya göre işgal faaliyetlerinin

²¹² Qafarov, *Büyük Devletler...*, s. 263.

²¹³ Qafarov, *Türkiye-Rusya...*, s. 324-325.

²¹⁴ Neciyev, *a.g.t.*, s. 29.

²¹⁵ Neciyev, *a.g.t.*, s. 31.

Güney Kafkasya'ya yönlendirilmesi gerekmektedir.²¹⁶ 17 Mart 1920 tarihinde Lenin, Kuzey Kafkasya Devrimci Komite Başkanı Orjonikidze'ye gönderdiği telgrafta Bakü'yü almanın önemli olduğunu ve tüm çabaların o bölgede yoğunlaştırılması gerektiğini belirtmiştir.²¹⁷

Nisan ayı başında Denikin Güney Rusya'daki Beyaz ordu Birlikleri Komutanlığı'ndan istifa etmiş ve Gönüllü Ordu dağılmıştır.²¹⁸ Sovyet Rusya'nın, XI. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan sınırını aşıp Bakü'ye gelmeleri yönündeki talebinin gerçekleşmesi için zemin oluşmuştur. Azerbaycan Hükümeti ise harekât konusunda açıklama beklediğini 15 Nisan 1920'de Çiçerin'e gönderdiği notada belirtmiştir. Ancak bu nota da cevapsız bırakılmıştır.²¹⁹ Fethali Han Hoyski'nin Çiçerin'e gönderdiği nota şu şekildedir:

“Dağıstan, Denikincilerden temizlendikten sonra Azerbaycan halkı umut ediyordu ki kuzeyden gelen tehlike bitmiştir, o, kardeş dağlı halkları ve halkların tayin-i mukadderatını ilan etmiş Rus halkıyla dostane yaşayacaktır. Bununla birlikte, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları yakınına, Derbent bölgesi ve Dağıstan sınırlarına Sovyet hükümetinin silahlı kuvvetlerinin sevkıyat yaptığı gözlemleniyor. Azerbaycan hükümeti Sovyet hükümetinin niyetinden habersizdir, bu nedenle rica ediyor ki yukarıda belirtilen bölgelere ordu sevkıyatının nedenlerine ilişkin bilgi verilsin...”²²⁰

17 Nisan 1920'de Azerbaycan'a gönderilen bir telgraf daha vardır. Bu telgrafta Sovyet Dışişleri Komiseri yardımcısı Karahan²²¹ Azerbaycan hükümetine ekonomik anlamda bir işbirliği teklif etmiştir. Aleksandr Serebrovsky, Lenin imzalı bir talimatname almıştır. Bu talimatnamede kendisinden Bakü bölgesindeki petrol sanayisinin

²¹⁶ Alp, *a.g.t.*, s. 78.

²¹⁷ Swietochowski, *a.g.e.*, s. 236.

²¹⁸ Nejla Günay, “Bolşevik İhtilalinin Ardından Osmanlı Devleti'nin Rusya'daki Yeni Rejime Bakışı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXXV, S. 100 (2011), s. 367.

²¹⁹ Swietochowski, *a.g.e.*, s. 237.

²²⁰ Qafarov, *Türkiye-Rusya...*, s. 329.

²²¹ Lev Mihayloviç Karahan: 20 Ocak 1889 tarihinde Tiflis'te, hukukçu bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiş eğitimini de bu alanda tamamlamaya çalışmıştır. 1904 yılında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin Menşevik hizbine üye olmuştur. 1912 yılından itibaren sendika hareketleri içerisinde yer almıştır. Haziran 1917'de Tüm Rusya Merkezi Yönetim Komitesi (ВЦИК) İşçi ve Asker Temsilcileri'nin (Sovyeti) ilk toplantısında üye olarak bulunmuştur. Ekim Devrimi günlerinde parti içinde aktif görev almıştır. Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan çekildiği Brest-Litovsk görüşmelerinde Sovyet heyetinde sekreter olarak bulunmuştur. Mart 1918'den, 1920 yılına kadar Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı olarak görev almıştır. 1921'de Polonya'ya Sovyet Rusya Büyükelçisi olarak atanmıştır. 1923-1926 yılları arası Sovyetler Birliği'nin Çin Büyükelçisi olarak görev yapmıştır. 1927'de SSCB Dışişleri Halk Komiser Yardımcılığı görevine atanmış ve Doğu İşlerinden Sorumlu Komiser Yardımcısı olarak görev yapmıştır. Bu görevini 1934 yılına kadar sürdüren Karahan, aynı yıl SSCB Türkiye Büyükelçiliği'ne atanmış ve 3 Mayıs 1937'ye kadar görevde kalmıştır. 3 Mayıs 1937'de Stalin tarafından görevden alınarak Moskova'ya çağırılmıştır. Moskova'ya gelmesinin ardından SSCB Merkezi Yönetim Komitesi üyeliğinden azledilmiştir. Stalin tarafından gerçekleştirilen “Büyük Tasfiye” sürecinde tutuklanmış ve 20 Eylül 1937 tarihinde kurşuna dizilerek idam edilmiştir. Çağatay Benhür, “Lev Mihayloviç Karahan (1889 -1937)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 1-2.

oluşturulması ve üretiminin artırılması emredilmiştir. Aynı vesikada petrol ve mahsulünün sevk işinin de hızlandırılması gerektiği ifade edilmiştir.²²²

İki ülke arasında aylarca devam eden telgraflaşma sürecinde Azerbaycan bağımsızlık koşulunu defalarca yinelemiş ancak karşılık alamamıştır. Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ın son telgraflarını cevapsız bırakması ve işgale günler kala yapılan ekonomik işbirliği teklifi sonrasında Bakü merkezli işgal süreci başlamıştır.

21 Nisan 1920'de Kafkas Ordusu Komutanlığı 490 numaralı direktifini XI. Kızıl Ordu ve Volga-Hazar Deniz Filosunun komutanlığına vermiştir. Azerbaycan'ın 30.000 civarında, Levandovski'nin beraberinde ise yaklaşık 72.000 asker bulunduğu bilinmektedir.²²³ 27 Nisan 1920'de Bakü ve çevresindeki önemli yerler ele geçirilmeye başlanmıştır. Aynı gece Kızıl Donanma Komutanı Çingiz İldırım²²⁴ Azerbaycan Parlamentosuna ultimatoma vermiştir. Ultimatoma şöyledir:

“Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Kızıl Donanması, yönetimin biran önce yoldaş Neriman Nerimanov başkanlığındaki işçi ve köylü hükümetine devredilmesini talep etmektedir. Kızıl Donan ırkına bakmaksızın tüm ahalinin güvenliğini ve savunmasını temin edeceğini beyan eder. Bu evrakın ulaşımını izleyen 2 saat zarfında yanıt verilmelidir. Aksi takdirde ateş açılacaktır.”²²⁵

Mehmed Emin Resulzade'nin öngördüğü olay gerçekleşmiştir. Azerbaycan Sovyet Rusya tarafından işgal ediliyor ve teslimiyet isteniyordu. Resulzade olağanüstü yetkiler ile donatılmış, Türkiye-Rusya arasındaki işbirliğini güvence altına alacak bir hükümet istemiştir. Diğer partiler ise henüz bağımsızlığı savunma konusunda bile istekli

²²² Neciyev, a.g.t., s. 37.

²²³ Söhrap Mustafayev, *1918-1922 Arası Türk-Rus İlişkilerinde Azerbaycan Rolü*, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2015, s. 115.

²²⁴ Çingiz İldırım: “27 Nisan 1920 sabahı erken saatlerde partinin Merkez Komitesi, Neriman Nerimanov başkanlığında bir Geçici Devrimci Komite kurdu. O günün erken saatlerinde, Cengiz İldırım'ın emriyle, Hazar Donanması denizcilerine ve işçilerine, kargo gemisi "Kafqaz"da gizlice saklanan silah ve mühimmat dağıtıldı. Cengiz Yıldırım'ın hazırladığı silahlı isyan planına göre hareketi gerçekleştirecek filo yedi savaş gemisinden oluşuyordu. Aralarında "Kars" ve "Ardahan" gemilerinin de bulunduğu beşi, güçlü ve heybetli büyük kalibreli toplara sahipti. Diğer ikisi serbest atış topları ve havanlarla silahlandırıldı...Ayaklanma sırasında filonun güvenliğini sağlamak için, her şeyden önce, Bayil'in en yüksek noktasında bulunan iki uzun menzilli güçlü kıyı topçusunu ve bir ağır sahra topunu devre dışı bırakmak gerekiyordu. Cengiz Yıldırım da bu işi üstlendi. 26-27 Nisan gecesi, kendisi ve iki savaşçı, Bayil'deki tüm kıyı toplarını silah zoruyla ele geçirdi ve Nargin Adası'nda konuşlu ADR birlikleri ve topçularının Bakü ile iletişim kurduğu telefon hattını kesti...27 Nisan sabahı erken saatlerde Cengiz Yıldırım aniden Bakü Junkers Okulu'na girerek onları silahsızlandırdı...Cengiz Yıldırım komutasındaki Hazar Donanması, Azerbaycan Merkez Komitesi K(b)P'nin talimatlarına göre 27 Nisan sabahı savaşa tamamen hazırlandı...Bu hizmetlerinden dolayı Cengiz Yıldırım, Kızıl İşçi Bayrağı Nişanı'na layık görülen ilk Azerbaycanlı olmuş ve inandığı rejime çeşitli yüksek görevlerde 17 yıl sadakatle hizmet etmiştir.” Füzuli Sabiroğlu, “Cümhuriyyəti satan adam: Çingiz İldırımın xəyanəti və qəribə aqibəti”, Azvision, <https://azvision.az/news/116251/cumhuriyyeti-satan-adam-cingiz-ildirimin-xeyaneti-ve-qeribe-aqibeti-tarixi-arasdirma.html> Erişim Tarihi: [14.08.2022].

²²⁵ Qafarov, *Büyük Devletler...*, s. 269.

olmamışlardır. 27 Nisan 1920'de Parlamento'da Mehmed Emin Resulzade şu konuşmayı gerçekleştirmiştir.²²⁶

“Kardeşler, karşımızda bir ultiatom vardır. Burada teslimden bahsedilmektedir. Fakat kardeşler, teslim ne anlama gelmektedir? Konumumuzu kime devretmeliyiz? Bize diyorlar ki sınırlarımızdan geçen ordunun başında Necati adlı bir Türk komutan vardır. Rusya'dan gelen bu tecavüzkâr ordu, tahminlere göre, ölüm ve kalım mücadelesi veren Türkiye'ye yardıma gitmektedir. Kardeşler, Türkiye Azerbaycan'ın kurtarıcısıdır. Milletimizin âmâlını yücelten kutsal bir memleketdir. Onun yardımına giden bir kuvveti biz büyük memnuniyetle uğurlarız. Fakat bu kuvvet dost değil, düşman kuvvetidir. Duyduğumuz bu propaganda düşman propagandasıdır. Bizi aldatmaktadırlar. Yalandır, gelen Rus ordusudur. Onun amacı 1914 öncesindeki sınırları yeniden oluşturmaktan ibarettir. Anadolu'nun imdadına gitmek bahanesiyle sınırlarımıza giren bu kuvvetler yurdumuzu tahliye etmek istemeyecektir. Rusya ile anlaşmak için hükümetin Bolşeviklere devredilmesiyle ilgili ultiatomu kabul etmemize ihtiyaç yoktur. Bu ultiatomu kemal-ı nefretle reddediyoruz. İstiklâlimizi göz bebeği gibi savunmaya karar veren bu meclis, dinlediği bu ultiatomu kabul etmek ve hükümeti kendi eliyle dost cildine girmiş düşmana teslim etmektedir. Biz buraya milletin irade ve arzusu ile geldik, bizi buradan yalnız kuvvet ve süngü çıkarmalıdır.”²²⁷

Ancak çoğunluğun fikriyle ultiatom kabul edilmiştir. Parlamento Başkan Yardımcısı Nizami Caferov ve İçişleri Bakanı Mustafa Vekilov tarafından imzalanan kararda hâkimiyetin şu şartlarla verildiği ifade edilmiştir:

1. Rus ordusu Bakü'ye girmeden demiryoluyla doğrudan Anadolu'nun imdadına gidecektir;
2. Azerbaycan'ın istiklali ve toprak bütünlüğü her türlü tecavüz ve kuyuttan (irticadan, ilhaktan, kölelikten –V.G.) korunacaktır;
3. Azerbaycan Ordusu olduğu gibi kalıp feshedilmeyecektir;
4. Azerbaycan'ın siyasi partileri hürriyet ve serbestisini muhafaza edecektir;
5. Eski devlet adamları, hükümet üyeleri ve milletvekillerinden hiç kimse siyasi cinayetle suçlanmayacaktır;
6. Özgür olarak toplanacak Azerbaycan konseyleri hükümetin yönetim şeklini belirleyecektir.”²²⁸

28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti oluşturulmuş, Komünist Partisi dışındaki tüm partiler feshedilmiş, herhangi bir direniş ile karşılaşılmeden Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilan edilmiştir.

²²⁶ Swietochowski, *a.g.e.*, s. 241.

²²⁷ Qafarov, *Büyük Devletler...*, s.270.

²²⁸ Qafarov, *Türkiye-Rusya...*, s.338-339.

2.2.3. Azerbaycan'ın Sovyet Hâkimiyetine Girişinin Türk Basınına Yansıması

28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'ın Sovyet Hâkimiyetine Girişi ile ilgili haberler Türk basınına belli tarihlerde yansımıştır. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi “Bolşevik Harekâtı” başlığı altında;

“*Rus menâbi'nden alınan malumat-ı mevsukaden anlaşıldığına göre Bolşevik kıtaat-ı müntezimesi Derbend ve civarında toplanmıştır. Nısfından ziyadesi Kırgız İslam Türklerinden ibaret olan elli bin kişilik Bolşevik kuvveti Derbend ve Bakü arasındadır. Azerbaycan hükümetide Bolşevik kıtaatını istikbale hazırlanmıştır...*”²²⁹ haberini yayınlamıştır.

Haberin devamında 23 Nisan 1920’de Çürüksu ile Batum arasında yer alan demiryolu üzerindeki bir köprü’nün Bolşevikler tarafından tahrip edildiği ifade edilmiştir. Burada belirtmek gerekir ki Kafkas cephesi komutanlığı tarafından XI. Kızıl Ordu Kumandanlığına ve Volga-Hazar donanmasına 21 Nisan 1920 tarihinde gönderilen 490 numaralı direktife ek olarak 23 Nisan 1920 tarihinde Yalama-Bakü operasyonunu yerine getirmelerinin yanı sıra sadece Bakü’yü değil tüm Azerbaycan’ı ele geçirmek ilavesi yapılmış 5969 sayılı direktif verilmiştir.²³⁰

İkdam gazetesi “Bakü’nün İşgali” başlığı altında Paris kaynaklı haberini yayınlamıştır.

“*Yuti Piraziz Gazetesi (Bakü) nün Bolşevikler tarafından işgal edildiğini ve aralarında Türklerle Rus Bolşevikleri bulunan Anâsır-ı Muhtelife’nin icray-ı hükümet etmekte olduğunu teyid ile Enver (Paşa) nın mezkûr-u havalide bulunduğunu temyiz ediyor.*”²³¹

Belirtilen tarihlerde Enver Paşa’nın bölgede bulunmadığını belirtmek lazımdır. 22 Mart 1920 Enver Paşa’nın Moskova’ya giderken bindiği uçağın Estonya’da düştüğü ve kendisinin hapse girdiği tarihtir. 11 Temmuz 1920’de ise serbest bırakılıp Berlin’e geçmiştir. Enver Paşa’nın Moskova’ya gidebildiği tarih 15 Ağustos 1920’dir.²³² Eylül 1920’de ise Bakü’ye Doğu Halkları Birinci Kurultayı’na katılmak için gitmiştir.²³³

²²⁹ “Bolşevik Harekâtı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Mayıs 1920, s. 4.

²³⁰ Qafarov, *Büyük Devletler...*, s. 268.

²³¹ “Bakü’nün İşgali”, *İkdam*, 8 Mayıs 1920, s. 1.

²³² Turlybek Aslan, “Enver Paşa’nın Yurt Dışına Çıkması ve Bolşeviklerle Temasa Geçmesi” *Elektronik Bilimsel Dergi*, C. VI, S. 2 (2016), s. 3.

²³³ Salâhi R. Sonyel, “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal-Enver Çatışması”, *Belleten*, C. LIV, S. 209 (1990), s. 386.

İkdam gazetesi “Azerbaycan Hükümeti” başlığı altında, “Yeni Kabinesinin Teşkili” yan başlığında şunları yazmıştır:

*“Azerbaycan kabinesi reisi Yusuf Bey’in istifa ederek Mehmedhasan Bey Hacinski’nin kabineyi teşkil ettiği haber alınmıştır. Yeni kabine kâmlen sosyalistlerden mürekkebirdir.”*²³⁴

“Azerbaycan’ın Merkez İdaresi” yan başlığı altında şu haberi yayınlamıştır:

*“Azerbaycan Hükümetinin merkez hükümetini Bakü’den Gence’ye naklettiği iş’arı mahalliden anlaşılmıştır.”*²³⁵

“Azerbaycan’ın Merkez İdaresi” yan başlığına atfen, Hoyski başta olmak üzere işgalcilere direniş gösterilmesi düşüncesine sahip olan isimler hükümetin Gence’ye naklini önermişlerdir. Ancak Gence ve Bakü arasında, işgalcilerin demiryolu vasıtasını ele geçirmeleri ve telgraf bağlantılarını koparmaları sebebiyle bağlantı sağlanmakta sorun yaşanmıştır.

“Sovyetlerle Mukavele” yan başlığında ise aşağıdaki habere yer verilmiştir:

*“Müzakerat-ı iktisadiye’de bulunmak üzere Moskova’ya gitmiş olan Azerbaycan heyeti ile Sovyetler arasında bir petrol mukavelesi akd edilmiştir.”*²³⁶

“Sovyetlerle Mukavele” yan başlığına atfen Azerbaycan’ın işgal edilmesinden yaklaşık on bir gün önce RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Yardımcısı Karahan Azerbaycan ile ticari ilişkiler kurulmasını istemiş ve sonrasında petrol ile ilgili olarak yapılan görüşmelerle Azerbaycan’ın işgal tarihi 27 Nisan’a kadar uzatılmıştır. Bolşevikler petrol için gerekli alt yapıyı 28 Nisan 1920 tarihine giden süreçte hazırladıkları için Azerbaycan’ın işgal edilmesinden kısa süre sonra sözleşme masası etrafında toplanmışlardır.

Son olarak “Bakü” yan başlığı altında ise:

*“Bakü’den Ermenice (Yerkir) gazetesine yazıldığına göre Bakü’nün işgali ve ihtilali neticesinde Karabağ Azerbaycan ordusuna yüz günlük ârız olacağından Karabağ’ın bütün dağlık kısmı Ermeni köylülerinin elinde kalmıştır.”*²³⁷ haberine yer vermiştir.

²³⁴ “Azerbaycan Hükümeti”, *İkdam*, 9 Mayıs 1920, s. 1.

²³⁵ “Azerbaycan Hükümeti”, *İkdam*, 9 Mayıs 1920, s. 1.

²³⁶ “Azerbaycan Hükümeti”, *İkdam*, 9 Mayıs 1920, s. 1.

²³⁷ “Azerbaycan Hükümeti”, *İkdam*, 9 Mayıs 1920, s. 1.

Ermenistan basınının yayınladığı haberde Karabağ'ın yüz günlük süreyle Azerbaycan ordusunda olacağını belirtilmiştir. Bu sürenin sonu Ermenistan ve Sovyet Rusya'nın ön görüşme gerçekleştirdikleri 20 Ağustos 1920 tarihine işaret etmektedir.

İkdam gazetesi, "Azerbaycan İstanbul Mümessili" başlığı altında,

*"Azerbaycan İstanbul mümessili Yusuf Bey'in yerine yeni Azerbaycan hükümeti tarafından bir başkasının tayin olduğu yolcuların ifadesinden anlaşılmiş ise de muhaberatın inkıta'ından dolayı hiçbir iş'ar vâki olamamıştır."*²³⁸ haberini yayınlamıştır.

Müsavat Partisi'nin önemli isimlerinden olan Yusuf Vezir Çemenzeminli 1919 yılında Azerbaycan'ın temsilcisi olarak İstanbul'a tayin edilmiştir. Ancak Azerbaycan'ın Sovyet hâkimiyetine girmesiyle görevi sona ermiştir. Çemenzeminli'nin Bolşevizm'e sıcak bakmadığı bilinmektedir. Yusuf Vezir Çemenzeminli 24 Ağustos 1919'da Azerbaycan gazetesinde Bolşevizmin, esaretten yeni kurtulan Azerbaycan dahil hiçbir millete saadet getirmeyeceğini ifade etmiştir.²³⁹

İkdam gazetesi, "Kafkasya'da Vaziyet" başlığı altında, "Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan İstifalarının ve Kargaşalığın Takibi" yan başlığı ile haberleri şu şekilde nakletmiştir:

*"Ermenistan kabinesinin istifa ettiği (Çagadamard) gazetesi istihbar etmiştir. Bu gazetenin aldığı son haberlere göre Azerbaycan'ın yeni kabinesi Ermenistan'a karşı ilan-ı harb etmiştir. Azerbaycan'ın maksadı Karabağ ve Zengezur arazisini tekrar elde etmek imiş. (Jogovorter Çayn) gazetesinin yazdığına göre de Ermenistan ile Azerbaycan arasında harekât-ı harbiye devam etmektedir. Mamañih tarafeyn harekât-ı mezkûreye asakir-i muntazamanın iştirak etmediklerini düvel-i müttefikeye temin etmektedirler."*²⁴⁰

Haberin devamında, "Bakü" yan başlığı altında ise gazete şu haberi yayınlamıştır:

"Ermenistan'dan ahiren avdet eden bir Amerikalı (Jogovorter Çayn) gazetesine Bakü ahvaline dair ber-vech-i zir beyanatta bulunmuştur: Malumunuzdur ki Bakü şehri Bolşeviklerin eline geçmiştir. İşte bundan dolayı Kafkasya'da fevkalade bir hal-i vaziyet tahaddüs etmiştir. Ermeniler müstesna bir sıkıntıya dūcâr olmuşlardır. "Bakü" nün Bolşevik hükümeti Ermenistan'a bir nota verip Kızılordu'ya Ermenistan'dan geçmek için yol verilmesini talep ve aksi takdirde cebren geçeceğini beyan etmiştir. Aynı zamanda notada Bolşevik ordularına yol verildiği takdirde Ermenistan'a hiçbir zarar gelmeyeceği temin

²³⁸ "Azerbaycan İstanbul Mümessili", *İkdam*, 11 Mayıs 1920, s. 1.

²³⁹ Ramin Sadıgov, "Azerbaycan Cumhuriyetinin İlk İstanbul Sefiri Yusuf Vezir Çemenzeminlinin Fransadaki Muhaceret Yılları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXIII, S. 56 (2014), s. 393.

²⁴⁰ "Kafkasya'da Vaziyet", *İkdam*, 12 Mayıs 1920, s. 1.

kılınmıştır. Buna binaen Ermenistan bir dâhili buhrana dūçâr olmuş ve notaya henüz cevap verilmeden evvel ihtilal zuhur ederek Hadisyan kabinesi sukût etmiştir."²⁴¹

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Sovyet Kızıl Ordusu tarafından işgal edilmesi sonrasında Azerbaycan-Ermenistan çatışmaları hararetli bir hal almıştır. Bu çatışmalar içerisinde Sovyet Rusya da yer almıştır. Çiçerin'in işgal sonrasında Orjonikidze'ye gönderdiği telgrafta şunlar yazmaktadır:

"Karabağ, Zengezur, Şuşa ve Culfa Ermenistan'a da Azerbaycan'a da birleştirilmemelidir, yerli Sovyetler yaratarak Rusya işgal ordusunun elinde kalmalıdır..."²⁴²

Ayrıca Azerbaycan yeni kabinesinin buradaki hedefi Azerbaycan'a toprak kazanımı sağlamaktan çok bölgede karışıklığa neden olacak Sovyet dışı nüfusu iyice kırarak karışıklığı en aza indirmek ve bölgede kuvvetli olarak Sovyetleşme siyaseti güderek kendine hâkimiyet alanı oluşturmaktır. Çünkü Sovyetler, 1918 yılında Bakü için verilen savaşta bölgedeki Bolşevik nüfusun ve yerli kitleye hitap etmenin önemini tecrübe etmiştir.²⁴³

Burada belirtmek gerekir ki Ermenistan, yeni Azerbaycan Hükümeti'nin uyarılarına karşılık askeri anlamda bir geri çekilişi tam anlamıyla gerçekleştirmemiştir. Çünkü Ermeniler de mevcut karşılıklardan faydalanmak istemiş ve "Büyük Ermenistan" oluşturma politikaları sebebiyle Azerbaycan'ın bölgelerinden toprak talep etmişlerdir.

Bu sürecin Türk basınına yansımaları kapsamında çoğunlukla yurt dışı kaynaklı basından istifade edildiği görülmektedir. Azerbaycan'da başlayan Sovyet yönetimine dair herhangi bir eleştiri veya yorum gerçekleşmemiştir. Azerbaycan'ın Sovyet yönetimine girmesi konusu üzerinde yeterince durulmadığı anlaşılmaktadır. *İkdam* gazetesinin genel olarak haberleri "Bakü'nün İşgali", "Azerbaycan Hükümeti", "Azerbaycan İstanbul Mümessili" ve "Kafkasya'da Vaziyet" başlıkları altında yayınlamıştır. Ancak olayın *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde yalnızca "Bolşevik Harekâtı" başlığı altında yer aldığını, *Vakit* gazetesinde ise konuya ilişkin herhangi bir haberin yer almadığını söylemek mümkündür.

²⁴¹ "Kafkasya'da Vaziyet", *İkdam*, 12 Mayıs 1920, s. 1.

²⁴² Telli Korkmaz, "Türk-Sovyet İlişkilerinde G. V. Çiçerin ve Ermeni Meselesi" *Belleten*, C. LXXX, S. 288 (2016), s. 630.

²⁴³ Swietochowski, *a.g.e.*, s. 184.

2.3. Azerbaycan-Ermenistan atışmaları

Bolşeviklerin i karışıklıkları olduğu süreçte Güney Kafkasya’da birbiri ardına emperyalist gler varlığını göstermiştir. Güney Kafkasya Müslüman nüfus ve zengin doğal kaynakları ile bu gler için uygun bölge olmuştur. Özellikle Azerbaycan’ın, Ermenistan ve Gürcistan gibi Ruslarla dini bağlantısının olmaması, bölgede şii nüfusun yoğun olması ile Türklerle mesafeli olmaları, İngilizlerin bölgeyle yakından ilgilenmesini sağlamıştır.²⁴⁴ İlk olarak bölgede İngiltere’nin varlığından söz etmek mümkündür. Bölgede Ermeniler “Büyük Ermenistan Devleti” kurma hayali için Avrupa Devletleri’nden destek almayı mit etmiştir. İngiltere bu hayali, Ermenistan aracılığıyla Anadolu’yu ve Kafkasya’yı denetimine almak için desteklemiştir. Eğer bu bölgeleri kontrol altına almayı başarırsa Anadolu topraklarının paylaşılmasında avantaj sağlamış olacaktı.²⁴⁵

İngiltere Ağustos 1919’da Kafkasya’dan çekildikten sonra bölgede Amerika varlık göstermiştir. 17-27 Eylül 1919 tarihleri arasında gezi programı dahilinde Amerika, tıpkı İngilizler gibi Türkler ile Ermenilerin Amerikan ya da İngiliz yönetimine girmelerinin doğru olduğunu belirtmiştir. Amerika aynı süreçte Nahçıvan’da valilik açmak istemiştir. Ancak Nahçıvan halkı bu durumu kabul etmemiştir. Dolayısıyla valilik açma girişimi neticeye ulaşamamıştır. Nahçıvan’da yoğun bir Türk nüfusunun olması da söz konusu girişimin gerekleştirilememesinde etkili olmuştur. Ocak 1920’de ise Amerikan heyeti Nahçıvan bölgesinden ayrılmıştır.²⁴⁶

Sovyet Rusya Güney Kafkasya’ya daha rahat müdahale etme imkânı kazandığında başta Bağımsız Azerbaycan’ı ortadan kaldırmak için Ermeni eteleri ile işbirlikleri gerçekleştirmiştir. Ocak 1920’de Bolşevikler arasından Ermeni kökenli Anastas Mikoyan nderliğinde Azerbaycan’a karşı saldırıların başlatılması Sovyet Rusya tarafından yeniden desteklenmeye başlamıştır.²⁴⁷

Ocak 1920’de İngiltere nclğnde Paris Barış Konferası’nda Batılı devletlerin Azerbaycan’ı resmen tanımiş olması Sovyet Rusya ile beraber Azerbaycan’ın rızası

²⁴⁴ Swietochowski, *a.g.e.*, s. 193.

²⁴⁵ Asiman Aliyev, *Azerbaycan-Ermenistan Savaşının Gelişim Süreci ve Türkiye’nin Rolü (1828-1994)*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 28.

²⁴⁶ İbrahim Ethem Atnur, “Emperyal Glerin Ermenistan Lehine Nahçıvan’ın İstiklaline El Koyma abaları (1919-1920) (İngiltere-Amerika-Sovyet Rusya)”, *Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan 1918-1920*, ed. Qiyas şükürov, Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 182.

²⁴⁷ Aliyev, *a.g.t.*, s. 35.

olmadan topraklarına saldıran Ermenistan'ı da rahatsız etmiştir. Yüksek Konsey'in verdiği karara rağmen Taşnak Ermenileri Zengezur ve Karabağ'a ordu sevk etmiştir. 26 Ocak 1920'de Azerbaycan Dışişleri Bakanı Fethali Han Hoyski tarafından Ermenistan'a nota gönderilmiştir. Bu nota Ermeniler tarafından başlatılan saldırıya sessiz kalınmayacağını içermektedir. Şuşa, Asgeran ve Hocalı başta olmak üzere neredeyse tüm bölgeyi saran çatışmalar, Azerbaycan askeri müdahalesi sayesinde bir süreliğine sakinlik havası yaratmıştır.²⁴⁸ Ancak bu sakinlik uzun süreli olmamıştır. Çünkü Ermenistan, Moskova ile görüşmelerini devam ettirmiştir.

Ermenistan Sosyal Demokrat üyelerinden Pirimov ve Zakharyan Moskova'ya gitmiş ve Karabağ'da Ermeni isyanı planlanmıştır. Sovyet Rusya bölgeyi işgal etmek üzere harekete geçtiğinde, Ermenilerin Azerbaycan ordusunu Karabağ'da tutarak zayıflatması amaçlanmıştır.²⁴⁹ Moskova, Ermeni Taşnak Hükümeti ile yaptığı anlaşma ile Kazak-Şemseddin bölgelerinin Ermenilerin saldırılarına açık olduğunu belirtmiştir. Bunun karşılığında Ermenilere Nahçıvan, Gence, Zengezur ve Karabağ bölgelerinin yanı sıra Anadolu'dan da toprak vaat edilmiştir. "Büyük Ermenistan" hayalini gerçekleştirmek için Ermenilerin buna ihtiyacı vardı. Nihayetinde Azerbaycan'ın hem halkının direnişi hem de diplomatik girişimleriyle ayrıca Türkiye'nin de diplomatik müdahaleleriyle bu toprakların bir kısmı Azerbaycan'a verilmiştir. Azerbaycan Zengezur'u, Gence ve Kazak'ın da dağlık bölgelerini Ermenilere vermek durumunda kalmış ve "Dağlık Karabağ" a da razı olmuştur. Ancak Karabağ birçok defa anlaşmazlığa neden olmuştur.²⁵⁰

1918 ve 1920 yılları arasında Ermenistan yeni topraklar elde edememiştir. Güney Kafkasya'da özellikle Nahçıvan bölgesinde bulunan İngiltere ve Amerika'nın varlığı Sovyet Rusya'ya nazaran daha kısa süreli olmuştur. Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'nın hâkimiyetine girmesi ile Bolşeviklerin desteğini alan Ermeniler, Gürcistan ile aralarında sınır düzenlemesi için yapılan görüşmelerde Azerbaycan'ın aleyhine kararlar almıştır. Bunun sebebi ise görüşmelerde Azerbaycan'ı temsil edenlerin Ermeni ya da Gürcü delegeler olmasıdır.²⁵¹

---

²⁴⁸ Ramin Sadıgov, "1918-1920 Yıllarında Karabağ'da Ermeni İsyancıları: Azerbaycan Hükümeti'nin Toprak Bütünlüğünü Sağlamak İçin İsyancılar Karşı Mücadelesi", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 1 (2021), s. 11.

²⁴⁹ Sarıahmetoğlu, *a.g.t.*, s. 65-66.

²⁵⁰ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni Münasebetleri ve Dağlık Karabağ Olayları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s. 67.

²⁵¹ Cebi Behramov, "Batı Azerbaycan'da Ermenistan Devletinin Kurulması ve Bölgesel Sonuçları", *Büyük Devletler Kışkırtıcı Bağımsız Azerbaycan 1918-1920*, ed. Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 197.

Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin başkenti Erivan, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin başkenti ise Bakü ve Gence illerinden oluşturulmuştur. Sınırlar sebebiyle de Zengezur vilayeti daima tartışma konusu olmuştur. Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsız birer ülke oldukları yıllarda Karabağ'ın batı kısımlarında saldırılar olmuştur. 1920 yılında her iki ülkenin de Sovyet Rusya'nın hâkimiyeti altına girmesi ile birlikte ihtilaflara neden olan sınır mevzusu Moskova başkanlığında tekrar görüşülmüştür. Mayıs 1920'de Anastas Mikoyan Lenin'e bir rapor vermiştir. Bu raporda Karabağ'ın Erivan ile tarihi bir bağının olmadığını ve Karabağ'ın Azerbaycan sınırları içerisinde kalması gerektiğini ifade etmiştir. Bağımsız Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgal edilmesi sonrasında Karabağ vilayeti Bakü'den koparılmamış olsa da sınırdaki düzenlemeler ve bölgede çatışmalar sona ermemiştir.²⁵²

Haziran 1920'de Ermeni çetelerinin Zengibasar'dan Nahçıvan'a doğru saldırı girişimleri olmuştur. Bu olaya Osmanlı Ordusu müdahale etmiş ve bölgeyi kendi kontrolü altına almıştır. Saldırı girişimi Zengezur ve Karabağ'a kadar uzanmıştır. Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgal edilmesi sürecinde Bolşeviklerle işbirliği içinde olan Ermeniler, kendileri de Sovyet Rusya yönetimine girdikten sonra Azerbaycan'dan koparmak istedikleri topraklar üzerindeki faaliyetlerini Sovyet Rusya'ya kabul ettirmeyi büyük ölçüde başarmışlardır.²⁵³

2.3.1. Azerbaycan-Ermenistan Çatışmalarının Türk Basınına Yansıması

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi "Kafkasya'da Ermeni Vahşetleri" başlığı ile şu haberi yayınlamıştır:

*"...Azerbaycan'a vesair mahallere gitmek üzere Revan'daki Azerbaycan sefirinin vesikasını hamil olan Revan ve civarından trenle Gence'ye hareket eden beş yüz Müslüman Gümrü civarında vagonlardan indirilerek kâmilan katl ü şehit edilmiştir."*²⁵⁴

Diğer bir haber ise "Azerbaycan Kızıl Ordusu" başlığı altında şu şekildedir:

*"Batım'da münteşir (İslam Gürcistan) gazetesinin 4 Mayıs 236 tarihli nüshasında yazılıyor: Azerbaycan hükümeti cedidesi, Azerbaycan Kızıl Askeriye'nin Ermenistan üzerine yürümek ve Anadolu'daki Osmanlı Türkleri Kuvâ-yı Millîye'yle birleşmek üzere harekete başladığını ilan etmiştir."*²⁵⁵

²⁵² Sarıahmetoğlu, a.g.t., s. 83-84.

²⁵³ Aliyev, a.g.t., s. 40-41.

²⁵⁴ "Kafkasya'da Ermeni Vahşetleri", *Hâkimiyet-i Milliye*, 13 Nisan 1920, s. 2.

²⁵⁵ "Azerbaycan Kızıl Ordusu", *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mayıs 1920, s. 3.

Gürcistan gazetesinin yayınladığı haberin arka planında Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı devam ettiği saldırılar vardır. Çünkü bu saldırılar Azerbaycan'ın Sovyet yönetimine girdikten sonrada devamlılığını sürdürmüştür. Haberde Azerbaycan ordusunun Ermenistan'a doğru ilerlediği ve sonrasında Kuvâ-yı Millîye ile birleşeceği belirtilmektedir.

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi “Bolşevik Haberleri” sütununda Ermenistan'ın Türk ordusu ve Bolşevikler arasında kendi ordusundan bir duvar oluşturmak istediğini belirtmiştir. Bunun için istenilen silah ve mühimmat yardımının İngiltere tarafından kabul edilmesine rağmen haberde Ermenilerin önünde iki seçenek olduğu öne sürülmüştür. “Ya Türkler ve Tatarların elinde mahvolacakları ya da Bolşevik yönetimine girecekleri” ifade edilmektedir.²⁵⁶

“Telgraf Haberleri” kısmında yer verilen haber “Kafkasya'da” başlığı altında şu şekildedir:

*“Azerbaycan Sosyalist Vekâleti 6 Mayıs'ta Ermenistan Hükümetine ber veçhe ati bir ültimatom vermiştir. “Azerbaycan Sosyalist Hükümeti, Hükümeti (Azerbaycan) namına mevad-ı atıye'nin kabul ve icrasını Ermenistan Hükümetinden talep eder: (Kızabdal) ve (Zengezur) mıntıkasının Ermeni askerinden tahliyesi ve Ermeni asakirinin Ermenistan hudutlarına kadar çıkılması ve İslamların katliamına nihayet verilmesi lazımdır. Bu mevadın kabul ve adem-i kabulü üç gün zarfında bildirilecektir.”*²⁵⁷

“Kafkasya'da” başlığı altında Ermenistan istilasının ilerleyişine dair bilgiler mevcuttur. Haber şöyledir:

*“Cenubi Kafkasya'da Kızıl ve Yeşil harekâtı süratle ilerlemektedir. Ermenistan istilasını hayli ilerlemiştir. Moskova telsiz istasyonunun neşrettiği 3 Haziran tarihli tebliğ hülasasına göre: 1- Kafkas cephesinde Kızıl Ordu Hasene Suyu'nun otuz verst garbindeki hatta vasil olmuştur. [Hasene Suyu, Gökçe Gölün şimalinde mansıbını Şah Dağından alan ve Kura Nehrine akan büyük bir sudur ki Ermenistan'ın makarrı olan Revan'a yüz kilometre mesafededir.]”*²⁵⁸

Hâkimiyet-i Milliye “Ermeni Fecayî-i” başlığı altında Azerbaycan-Ermenistan çatışmaları kapsamında Ermenilerin yaptığı katliamlara değinmektedir.

²⁵⁶ “Bolşevik Haberleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mayıs 1920, s. 4.

²⁵⁷ “Kafkasya'da”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Mayıs 1920, s. 3.

²⁵⁸ “Kafkasya'da”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Haziran 1920, s. 2.

“...Fakat Ermeni vahşet-i mezalimi Cumhuriyet dâhiline de inhisâr etmemiştir. Ermeni çeteleri Zengezur cihetinden Azerbaycan’a geçmiş ve Karabağ’da 40/50 kadar İslam köyünü tahrip ve ahalisini katliam eylemişlerdir.”²⁵⁹

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin özellikle Ermenilerin yaptıkları katliamlara değindiğini söylemek mümkündür. Konuya ilişkin son haber ise “Ermeni Mezalimi Devam Ediyor” başlığıyla.

“...Kafkas cihetine gelince orada Ermeniler şimdi kendilerine yeni bir terane uydurmuşlardır. Evvelce İngiltere’nin hizmetinde bulunarak Büyük Britanya’dan ve Amerika’nın teşkilat-ı Hristiyanısından para, levazım ve mühimmat aldıkları ve Denikin ordusu henüz mağlup olmamış bulunduğu zamanlar, Erivan Cumhuriyeti gerek Azerbaycan’da ve gerek Cenub-i Garb-i Kafkasya’da bulunan İslamları Bolşevik Rusya ile Anadolu Harekât-ı Milliyesi arasında müvasalayı temine gayret eylemekle ithâm ediyorlar ve binaenaleyh bunu her tarafta akıttıkları kanlara vesile-i ittihaz ediyorlardı. Tabii o vakit Bolşevik orduları Ermenistan’dan pek uzak bulunduğu için Ermeniler menfaatlerini, Şark’ta İngiliz siyasetine hâdim olmakta buluyorlardı. Fakat Azerbaycan Hükümeti İslamiyesi Bolşevizm’i kabul etti.”²⁶⁰

Ermenistan’ın menfaatleri sebebiyle İngiltere ve Amerika’dan aldığı yardımlara atıfta bulunulan haberde hem Ermenistan hem de Ermenilerin İngiliz desteği almaları eleştirilmektedir. Bu duruma kıyasla Azerbaycan’ın Sovyet hâkimiyetine girmesi daha doğru bir hamle olarak aktarılmaktadır.

“...Ve Kızıl Ordular Ermeni Cumhuriyeti hudutlarına dayandılar Erivan erkân-ı hükümeti derhal yüzündeki İngiliz altı maskesini attı ve haricen Bolşevizm’i kabul ederek bu defa da İslamlara karşı yapılan katliamlara “İslamların Bolşevizm’i kabul etmemekte olduklarını” vesile-i ittihaz eyledi. Bolşevizm’in böyle âmâl ve vahşiyane’nin ve hatta Hristiyanlık tasibinin cinayetlerle tatbikine müsaade edeceğini katiyen zannetmeyiz. Fakat herhalde şurası bir hakikattir ki bugün Ermeniler daha henüz memleketleri tamamen Kızıl Ordular tarafından istila edilmeden ve Moskova zimâmdârına yaranmak perde-i riyası altında eskiden beri tatbik eylemekte buldukları zalim ve katil siyasetine elyevimde devam etmektedirler.”²⁶¹

Bolşevizmi kabul etmemelerinden dolayı Müslüman nüfusun katledildiğini neden olarak gösteren Ermenilere, bu tarihe kadar yer verilen hiçbir haberde kullanılmayan “Azerbaycan Hükümeti İslamiyesi” ifadesi kullanılarak Müslüman nüfusu yoğun olan Azerbaycan’ın Bolşevizm’i kabul etmesi örneği ile imalı yanıt verilmektedir. Bu yanıt ise

²⁵⁹ “Ermeni Fecayî-i”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Haziran 1920, s. 1.

²⁶⁰ “Ermeni Mezalimi Devam Ediyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 24 Haziran 1920, s. 2.

²⁶¹ “Ermeni Mezalimi Devam Ediyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 24 Haziran 1920, s. 2.

Ermenilerin belirttikleri nedenin geçersiz görülmesi demektir. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi Müslümanlara yapılan katliamların Bolşevizm'in değil, Ermenistan'ın işi olduğundan emindir.

Son olarak *Hâkimiyet-i Milliye* "Türk-Rus Mukareneti" başlığı altında uzun süredir devam eden Azerbaycan-Ermenistan çatışmaları hakkında Fransız bir kumandan'ın yaptığı yoruma yer vermiştir:

"Fransız askeri muharrir ve münekkit diyor ki:

...Ve netice itibariyle bir taraftan Azerbaycan kendileriyle tedâfü ve tecavüz-i bir ittifak akd ederek Sovyetlere âgûşini açtı. ...Bu esnada Cenup Şarki'de Erivan Cumhuriyeti Türklerle Rusları ayırmağa devam ediyor.. Fakat ne kadar bir zaman için? – Esasen Ermenistan ile Azerbaycan arasında öteden beri Zengezur meselesinden dolayı ihtilaf mevcuttu. ...Bunlar şimdye kadar Kars ve Erivan'a kuvvetler sevk edeceklerdi. Şark ve Garp'tan duçar taarruz olan Ermenistan şüphesiz ezilecek ve pek yakın bir zamanda Troçki'nin kuvvetleri Mustafa Kemal Paşa kuvvetlerinin ellerini sıkmağa muvaffak olacaklardır. Zaten tehlikeli bir surette yalnız ve metruk kalmış olan mütteliklerin Batum'daki ufacak kuvveti her halde bütün bu hadisata mani olacak değildir. Diğer birçok mülahazatta varid hatır oluyor. Bil'itiraz Moskova himayesini kabul etmiş olan Azerbaycanlılar Tatar ve Müslümandırlar..."²⁶²

Ermenistan ve Azerbaycan arasında Zengezur gerginliğine değinilen haberde Ermenistan'ın, Sovyet Rusya ve Türkiye'den destek alan Azerbaycan'a mağlup olacağı düşünülmektedir. Fransız eleştirmen Türklerle Sovyetlerin ittifak kuracağından son derece emindir. Ermenistan'ın yeterli destek alamamasından kaynaklı olarak mağlubiyet yaşaması muhtemel görülmektedir.

İkdam gazetesi 1920 yılında Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan çatışmalara kronolojik olarak aşağıdaki şekilde yer vermiştir.

"Azerbaycan ve Ermenistan" başlığı altında "İki Komşu Arasında" yan başlığıyla aşağıdaki haberi yayınlamıştır:

"(Azerbaycan) gazetesi zirdeki tebliğ-i resmiesi neşrediyor: Mart'ın 23. günü gecesini Ermeni Kuvayı mesâhası (Şuşa, Hankend, Tatar ve Askeran) nam şehirlerde bulunan kıtaat-ı askeriyemize aynı zamanda bir taarruz icra etmişlerdir. Diğer taraftan Erivan'da çıkan Ermeni gazetelerinin verdikleri malumata göre Azerbaycan hükümeti tahşidat ve teşkilat-ı askeriyesini bila ikmal Mart'ın 20. günü muhtelif istikametlerde "Karabağ" in mahal-i muhtelifesi üzerine nagehanî bir taarruz icra etmiştir. Karabağ Ermeni ahalisi

²⁶² "Türk-Rus Mukareneti", *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Temmuz 1920, s. 2.

nevmîdâne mukavemette bulunmaktadır. Nuri Paşa Azerbaycan asakirine kumanda etmektedir. “Zengezur” havalisinde dahi kanlı müsademelere ibtidâr edilmiştir. Ermenistan telgraf ajansı dahi Karabağ harekât-ı askeriyesine dair ber-vech-i zir işar ediyor:

Azerbaycan hükümeti Asakir-i Muntazama tahşid ettikten sonra Karabağ Ermeni ahalisinin Azerbaycan hükümetinin tabiiyetini kabul etmelerini talep etmiştir. Ermeniler böyle bir ultiमतому ve Azerbaycan hükümetinin hareket-i vakasını 1919 senesi 22 Ağustos tarihiyle akd olunan itilâfname ahkâmına münâfi addederek bu talebi der etmişlerdir. Bunun üzerine Azerbaycan 20 Mart'ta Ermenilerin silahlarının teslimini talebe ve aynı zamanda Karabağ ve Zengezur üzerine birkaç istikametten hareket-i taarruziye'ye ibtida etmiştir. Karabağ ve Zengezur Ermeni ahalişi müdafaa-i nefsi için mukavemet nevmîdânede bulunmaktadır. Kanlı müsademe vukuu bulmuştur. Tarafeyn-i zayıat duçar olmuştur. Aynı zamanda Azerbaycan kuvvetleri Ermenistan'ın ahali-i İslamiye-sini Ermenistan hükümetine karşı isyana teşvik etmişlerdir. Zengezur, Sarıkamış ve Kars Tatarları arasında şiddetli bir propaganda icra olunmaktadır.”²⁶³

Yayınlanan bu haber yapılan çatışmalara Azerbaycan Hükümeti ve Ermenistan Hükümeti'nin yaklaşımını görme fırsatı tanımaktadır. Azerbaycan gazetesi, asıl olarak Ermenistan'ın Şuşa, Karabağ ve hatta Zengezur gibi bölgelere saldırı gerçekleştirdiğini belirterek Erivan'da yayınlanan gazetelerin haberlerini yalanlamaktadır. Ermenistan gazetesi ise adı geçen bölgelere Azerbaycan'ın taarruz gerçekleştirdiğini ve Ermenilerin kendilerini savunmak için karşılık verdiğini belirtmektedir. Esasen Ermenistan Hükümeti gerçekleştirdiği katliamları ve saldırıları belirli bir nedene bağlamak amacıyla Azerbaycan'a yönelik iddialarda bulunmaktadır. Diğer taraftan ise Azerbaycan ordusunun, Ermenistan'daki Müslüman halkı Ermenistan Hükümetine karşı ayaklanmaları için teşvik ettiğinden ve Zengezur başta olmak üzere propaganda faaliyetlerinin yürütüldüğünden bahsedilmektedir. Katliamlardan dolayı bölgedeki Müslümanların isyan başlatması da olası bir durumdur.

Yayınlanan diğer bir haber ise, “Azerbaycan ve Ermenistan Münasebatı” başlığıyla,

“Son olarak gelen Tiflis gazetelerinin mütalaasından Azerbaycan'ın henüz resmen Ermenistan'a ilan-ı harp etmediği eklenildiğini karşı gazeteler yazıyor”²⁶⁴ şeklinde yayınlanmıştır.

²⁶³ “Azerbaycan ve Ermenistan”, *İkdam*, 6 Nisan 1920, s. 1.

²⁶⁴ “Azerbaycan ve Ermenistan Münasebatı”, *İkdam*, 14 Nisan 1920, s. 1.

“Azerbaycan ve Ermenistan” başlığı altında yayınlanan “Zengezur bitaraf mıntıkamı?” haberi şu şekildedir:

“Bir müddetten beri Ermeni gazeteleri Azerbaycan ile Ermenistan kıtası arasındaki hadisattan bahsediyorlar. Son verdikleri haberlere göre: “Zengezur ve Karabağ cephanelerinde Ermeni kuvvetleri muvaffakiyetler elde etmişlerdir. Ermeniler Karabağ ile Zengezur arasındaki araziye zapt etmişlerdir. Şuşa’ya giden Şose yolu Ermenilerin elinde kalmıştır. Bu haberler ne dereceye kadar hakikate yakındır, bilemiyoruz. Çünkü buna dair ajansların tek bir telgrafları yoktur. Fakat Ermeni haberlerinin yıldırıkları mahaller mukavemet olduğu üzere henüz bu iki hükümet tesis etmeden evvel muhtelifikiye idi. İki komşuda (Zengezur) havalisine iddiayı temlik ediyordu. Amerika fevkalade komiseri buna bir çare henüz bulmuş, Zengezur’u bitaraf mıntıkamı ilan eylemiş idi. Bu mıntıkamda yerliler idare-i umur ediyorlardı ve ne Ermenistan ne Azerbaycan’ın burada nüfuz-u tesiri olmayacaktı. Bu bitaraf mıntıkamı bir tarafın askerleri girince ihtilaf baş göstermiştir. “Zengezur” un yine bitaraf mıntıkamı olarak kalması için Amerika’nın icrayı nüfuz edeceği pek memuldur.”²⁶⁵

İkdam, “Azerbaycan-Ermenistan” başlığı altında Gürcistan’ın Azerbaycan-Ermenistan silahlı çatışmalarını protesto edeceğini ancak geç kaldığını ifade eden “Ermenilerle Müsadamata Dair Azerbaycan Parlamentosunun Hükümetten Talebi” başlığıyla şu haberi yayınlamıştır:

“Azerbaycan parlamentosu “Karabağ” hadisesine karşı tedabir-i müessire itihazını hükümetten talep etmek üzere bir takriri kabul etmiştir. Teklif-i mezkûr, rey’e varıldığı sürede Meclis’in Ermeni azası salonu terk etmişlerdir. Azerbaycan hükümeti kırk yaşına kadar olanları silaha davet etmek niyetindedir. Gürcistan merkezinde protesto mitingleri Karabağ, Zengezur ve hudut mesailinin silah kuvvetiyle hal-i tesviyesi siyasetine karşı protesto edilmek için Gürcistan’ın makarr idaresi olan “Tiflis” de her milletten ahali hazır olduğu halde Nisan’ın dördüncü günü mitingler akd olunmuştur.”²⁶⁶

Yukarıdaki haberden anlaşıldığı üzere Azerbaycan ordusu bu süreç içerisinde askeri gücünü artırma yolunda faaliyetlerde bulunmuştur. Çünkü sadece Sovyet Rusya ile değil Ermeni çeteleriyle de mücadele edilmiştir. Aslında bu işbirliği ile birlikte Sovyet Rusya’nın hedeflediği Azerbaycan askerini yormak ve zayıflatmak politikası gerçekleşmiştir.

“Azerbaycan Başkentinde Ne Oluyormuş?” yan başlığıyla haberin devamı şu şekildedir:

²⁶⁵ “Azerbaycan ve Ermenistan”, *İkdam*, 15 Nisan 1920, s. 1.

²⁶⁶ “Azerbaycan-Ermenistan”, *İkdam*, 16 Nisan 1920, s. 1.

“Ermenice (Yerkir) gazetesi ahval-i siyasiyesi'nin aldığı safahât-i ahire hasebiyle Azerbaycan parlamentosu azasının Bakü'den fîrar ettiğini mamafiye şehri-i mezkûrda amele sayesinde asayişin iade kılındığını yazdığı halde (Yerkir) in refiki (Cağadamart) a bakılırsa Bakü'den istihbarına atfen şehri-i mezkûrdaki bütün gayrimüslimlerin işlerini tesviye ederek şehri terk etmekte isti'câl göstermektedirler ve bu muhacereti men' için hükümet bir ruhsat-ı mahsusa olmaksızın hiç kimsenin gidememesine karar vermiştir. Ahali saat altıdan sonra sokağa çıkmaya cesaret edememektedir.”²⁶⁷

Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgal edilmesine günler kala Bakü'deki hareketlilik devam etmektedir. Anlaşılan o ki bölgede önemli bir güvenlik problemi mevcuttur. İleriki tarihte *İkdam* gazetesinde Karabağ'daki isyanın bastırılmadığına dair “Azerbaycan-Ermenistan” başlığı altında, “Muhasamatın Nihayet Bulduğu Bildiriliyor, Tebligatın bir neticesi midir?” yan başlığıyla aşağıda yer verilen haber yayınlanmıştır.

“Karabağ havalisinde Azerbaycanlılar Ermeniler arasında bir aydan beri müsademeler vukuu bulduğu malumdur. Bu müsadematın nihayet bulunduğu, fakat sanki şeraitle ihtilafın bitaraf olduğu hakkında henüz tafsilât alınmadığını Tiflis'ten vürûd eden en son haberlere atfen Gürcistan'ın İstanbul mümessili beyan etmiştir. Sulh konferansı tarafından bitaraf muntaka ilan edilen (Zengezur) a müzakerat ve tebligat ne netice verdi? Buna ait haber yok. Fakat vücuda getirilecek emri ikmallerin hükmü olmayacağı yolundaki ihdaratın tesiri olsa gerektir. Kafkas Cumhuriyeti Heyet-i Murahhasasının iştirakiyle Tiflis'te akdi içtima eden konferansın devam ettiğini ve konferans müzakeratının müntec olacağı ümit olunduğunu da Gürcistan mümessili ilaveten serd ve ityân etmiştir.”²⁶⁸

“Karabağ ve Zengezur Müstakil Cumhuriyet” başlığı altında Tiflis'ten alınan haber şu şekildedir:

“Tiflis'den 21 Temmuz tarihiyle (Yerkir) gazetesine iş'ar olunuyor: Karabağ ve Zengezur da Bolşeviklerin ileri hareketi hakkındaki haberler mevsuk değildir. Alınan malumat-ı sahiheye göre Karabağ ve Zengezur Ermenileri müstakil bir Bolşevik Cumhuriyeti ilan etmişlerdir. Bunun sebebi de Azerbaycan'ın havali-i mezkureyi matmah-ı nazar ittihâz etmiş olması ve Ermenistan Cumhuriyetinde bunlara muavenet edememesidir.”²⁶⁹

Azerbaycan ve Ermenistan çatışmalarının uzun süre devam etmesi sonucu bölgede Bolşeviklerin varlığını gösteren haber Tiflis'ten gelmiştir.

İkdam gazetesi, özellikle Karabağ ve Zengezur'daki çatışmalar ve ilgili gelişmeler üzerine haberler nakletmiştir. Yukarıdaki haberlerde de bahsedildiği üzere kanlı çatışmalar uzun süreler devam etmiştir. Ayrıca o dönemde bahsi geçen bölgelerde Türk

²⁶⁷ “Azerbaycan-Ermenistan”, *İkdam*, 16 Nisan 1920, s. 1.

²⁶⁸ “Azerbaycan-Ermenistan”, *İkdam*, 24 Nisan 1920, s. 1.

²⁶⁹ “Karabağ ve Zengezur Müstakil Cumhuriyet”, *İkdam*, 31 Temmuz 1920, s. 2.

ve Müslüman nüfus yoğunluktadır. Bu yapılan çatışmalar ile gittikçe nüfus kırılmıştır. Çünkü yıllardan beri süregelen Ermenistan'ın ve birçok emperyalist gücün varlığını gösterdiği bölgeler üzerinde hâkimiyet oluşturma düşüncesi ve hatta faaliyetleri Türk-Müslüman ahalinin direnişi ile karşılaşmıştır. Bölgede Nuri Paşa'nın varlığına değinilen habere atfen Kâzım Karabekir Paşa²⁷⁰'nın konu ile alakalı olarak önemli mektupları mevcuttur.

23 Haziran 1920'de Kâzım Karabekir Azerbaycan Komünist Hükümetine atfen yazdığı ilk mektubunda sınır meselesinin Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Türkiye temsilcileri ile Sovyet Rusya'nın da temsilcileri dahilinde belirleneceğini ifade etmiştir. Ancak buna rağmen Ermenilerin Zengezur ve Karabağ gibi bölgelerde Müslüman halka karşı yaptıkları muameleleri kabul etmediğini, faaliyetler durdurulmaz ise karşılık verileceğini, Azerbaycan hükümetinin Ermenilere karşı mücadelesini sürdürmesi gerektiğini belirtmiştir.²⁷¹

Haziran 1920'de Kâzım Karabekir Paşa Kafkasya'da bulunan Halil Paşa'ya gönderdiği mektupta demiştir ki:

*“Bugün her işten ve her teşebbüsten evvel milletimize şarkta Bolşevik ve Müslüman yolunu açmaktır. Para, silah ve cephanе ihtiyacımız malûmunuzdur. Anavatana serian bir yol açmadan Irak ve Hint seferleri bizden ziyade başkalarının menfaatine olur. Aramızdaki mânianın kırılmasını ve bize şark yolunun açılmasını temin ediniz. Bu mânia maatteessüf en esaslı olarak yine kendi asker ve zabitlerimizin başta Nuri Paşa olduğu halde Karabağ'da Bolşeviklere karşı muharebe etmeleri ile vücut bulmuştur. Bütün mesai ve arzularımız hilâfına olan bu hâdisatı müessifeden dolayı Bolşevikler nezdinde hakkımızda şüphe tereddüt hasıl olmamasını temin ve kendileriyle bir gün evvel birleşmemiz için her yerde bizi düşünmenizi bütün nüfuz ve kuvvetinizi istimal buyurmanızı milletimizin mevcudiyet ve bekası namına istirham ederim.”*²⁷²

²⁷⁰ Mustafa Kemal Paşa 16 Mart 1920'de, İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edildiği gün, Kâzım Karabekir'e Doğu'daki vaziyet için telgraf çekmiştir. Kâzım Karabekir Nisan ayının başı ve ortasının hârekata girişmek için uygunsuz hava şartları dolayısıyla engel teşkil ettiğini, Bolşeviklerin Kafkaslara henüz inmediği için onlarla irtibat kurulamadığını, bu sürecin bir takım tedbirler almak ve hazırlık yapmak için uygun olduğundan bahsetmiştir. 28 Mart 1920'de ise Kâzım Karabekir, Denikin Ordusu'nun direncinin kırıldığından ve hârekat için uygun zamanın geldiğinden bahsetmiştir. Bolşeviklerin de bir aya kadar Güney Kafkasya'yı işgal edeceklerini bu durumun Türklerin maneviyatı ve ordusu üzerinde olumsuz etkiler yaratacağını, 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litosvk Antlaşması ile sınırlanmış olan Kars, Ardahan ve Batum'u işgal fırsatını kaçırmakla millet ve tarih önünde sorumlu olunacağını, 15 Nisan 1920'den önce harekâtın mümkün olacağını belirtmiştir. Kâzım Karabekir'e harekât izni ancak sınırlı olarak, TBMM tarafından 6 Haziran 1920'de verilmiştir. 23 Haziran 1920'de harekâtın başlayacağı esnada, Çiçerin'in "Ermenilere karşı taarruz yapılmaması gerektiği ve Türk sınırlarının barış yolu ile düzenleneceği" ifadelerinin yer aldığı mektup Ankara'ya ulaşmıştır. TBMM kararı ile bu harekât durdurulmuştur. Gülay Sarıçoban, "Kâzım Karabekir'in Askeri ve Siyasi Biyografisi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. XXI, S. 1 (2017), s. 149-150.

²⁷¹ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1981, s. 40-41.

²⁷² Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 42.

Kâzım Karabekir Paşa Şark'ta Bolşevik ve Müslüman yolunu açmaktan söz etmiştir. Hatta çekincesi Nuri Paşa'nın dolaylı olarak Bolşevikler ile mücadele etmesi ve bu durumun şüphe uyandırmasıdır. Siyasi anlamda Bolşeviklere karşı gösterilen hassasiyet aşikârdır. Çünkü mektupta da belirtildiği üzere Türk milletinin para ve mühimmata ihtiyacı vardır. Bu anlamda desteği Bolşeviklerden sağlamıştır.

Haberlerin buraya kadar olan kısmında Azerbaycan-Ermenistan çatışmaları konusunda Sovyet Rusya'nın görüşlerine dair herhangi bir ibare mevcut değildir. *İkdam* gazetesi Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan basınından da faydalanarak haberleri kamuoyuna duyurmuştur.

Vakit gazetesi ise 1920 yılı başlarında Azerbaycan-Ermenistan çatışmalarına dair ilk olarak haberi "Ermenistan Haberleri" başlığı altında "Ermenistan Hükümeti ve Azerbaycan Arasında Karabağ Müsadematı Hitam Buldu" yan başlığıyla yayınlamıştır.

*"Karabağ havalisinde Azerbaycanlılar Ermeniler arasında bir aydan beri müsademeler vuku bulduğu malumdur. Bu müsadematın nihayet bulunduğunu, fakat ne gibi şeraitle ihtilafın bertaraf olduğu hakkında henüz tafsilat alınmadığını Tiflis'ten vürud eden en son haberlere itafen Gürcistan'ın İstanbul mümessili beyan etmiştir."*²⁷³

"Azerbaycan ve Ermenistan" başlıklı diğer haber Azerbaycan tarafından 8 Mayıs 1920'de Ermenistan Hükümetine yapılan barış teklifine aittir. Ermenistan Hariciye Nazırı Ohanjanyan tarafından verilen yanıt Ermeni gazetelerinden aktarılmıştır.

*"Ermenistan Hükümetine karşı tarafınızdan vukuu bulan tecavüzat, Azerbaycan'da zuhur-u yafta olan inkılabın mahiyet-i hakikiyesi Ermenistan hükümet ve ahalisince layıkı vechle anlaşılmış olduğunu size beyana bizi mecbur ediyor. Bu inkılap neticesinde güya Müsavat Fırkasına mensup hükümetin birine sosyalist ihtilalci bir hükümet kaim olmuştur. Kendisine sosyalist namını veren hükümet-i mezkurenin ilk hatvesi Karabağ ve Zengezur Ermeni köylerini tahkim ve tecyir altına almak olmuştur. ...Binaenaleyh Ermenistan, Azerbaycan Hükümet-i Cedidesini Demokrat ve Sosyalist Hükümeti olarak tanımamakta mazurdur. ...Ermeni ahali-i müslimeyi de maddi ve manevi zararlara uğratmış olan müsademat-ı vakıanın esbabını bu mesaiyi ahidşiken'de aramak lazım gelir. Nuri Paşa haber elde hala icrayı hareket ediyor. ...Mamañih hükümet metbû eskâr-ı hissiyat sulhperverane ile mütehassis olarak iki cumhuriyet arasında münazaun fih olan mesâilin tesviyesi için müzakerata ibtidar etmek hususundaki teklifatınızı kabul eder."*²⁷⁴

²⁷³ "Ermenistan Haberleri", *Vakit*, 25 Nisan 1920, s. 1.

²⁷⁴ "Azerbaycan ve Ermenistan", *Vakit*, 5 Haziran 1920, s. 2.

2 Haziran 1920'de Ermenistan ve Azerbaycan arasında gerçekleştirilen konferansta tartışmalı mevzuların çözümünü içeren anlaşma yapılmıştır. Bu görüşmede Karabağ ve Zengezur'a özerklik verilmesi şartıyla Azerbaycan yönetiminde kalacağı yönünde kararlar alınmıştır. Ancak Ermenilerin Nahçıvan ve Kazak mıntıklarına saldırılar yapmaya devam etmesi ile barış sağlanamamıştır.²⁷⁵ Haberde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Sovyet yönetimine girmesi ile ilgili olarak ithamlar mevcuttur. Ermenistan'ın Müslüman ahaliye karşı yaptığı saldırıların sıkça konu edilmesine karşılık olarak Azerbaycan'ın Ermeni köylerine ve askerlerine yaptığı saldırın söz konusu edilmediğinden bahsedilmiştir.

“Karabağ ve Zengezur” başlığıyla “Müstakil Bir Cumhuriyet İlan Olunmuş” haberi verilmiştir.

“Tiflis'ten (Yerkir) gazetesine yazıldığına göre Karabağ ve Zengezur'da Bolşeviklerin ilerledikleri hakkındaki haberler sahih değildir. Alınan malumat mevsukeye nazaran Karabağ ve Zengezur hakkında Azerbaycan'ın beslediği müddeyat ve Ermenistan Cumhuriyetince bunlara muavenet-i lazımanın ifası hususundaki adım imkân-ı nazar itibare alınarak havali-i mezkure müstakil bir cumhuriyet ilan olunmuştur.”²⁷⁶

Azerbaycan'ın toprak kaybı devam etmektedir. 7 Temmuz 1920'de Çiçerin Kafkasya Cephesi Askeri Devrim Şurası'na bir kılavuz göndermiştir. Kılavuzda tartışmalı bölgelerin ne Azerbaycan'a ne de Ermenistan'a bırakılmayacağını ifade etmiştir. Bu karar ile söz konusu olan toprakların Azerbaycan'ın olduğu düşünüldüğünde, Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü bozduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁷

Vakit gazetesi tekrar “Karabağ ve Zengezur” başlığı altında şu habere yer vermiştir:

“Karabağ ile Zengezur hakkında Azerbaycan ve Ermenistan hükümetleri arasında bir müddetten beri ihtilaf mevcut olduğu halde havali-i mezkurenin ne Ermenistan'a, ne Azerbaycan'a ilhak olunmayıp ayrıca bir idareye tâbî tutulması hakkında Rusya ile Ermenistan arasında itilaf hâsıl olduğu (Yerkir) gazetesinden naklen Türkçe olarak yazılmıştır. Ahiren mezkûr (Yerkir) gazetesinin malumat hususiyesine atfen haber verdiği göre bu meseleye dair bir müddetten beri Azerbaycan ile Ermenistan arasında cereyan eden müzakerat neticesinde havali-i mezkûrenin ayrı bir idareye tâbî tutulmasında değil ancak

²⁷⁵ Gülzar İbrahimova, “Azerbaycanın Sovyetleşmesi ve Nahçıvan Ermenilerinin İşgalcilik Planları”, *Uluslararası Medeniye Çalışmaları Dergisi*, C. IV, S. 1 (2019), s. 34.

²⁷⁶ “Karabağ ve Zengezur”, *Vakit*, 31 Temmuz 1920, s. 2.

²⁷⁷ İbrahimova, *a.g.m.*, s. 37.

Azerbaycan'a ilhak edilmesi hakkında ihtilaf hâsıl olmuş ve bu suretle iki cumhuriyet arasındaki ihtilaf bertaraf olunarak sulh akd edilmiştir."²⁷⁸

10 Ağustos 1920'de Moskova'da Sovyet Rusya ve Ermenistan arasında antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma Ermenistan'ın askeri güçlerinin güzergâhını belirlemekle birlikte Culfa'dan Şahtahtı'na kadar uzanan demiryolunu Ermenilere bırakmıştır. Ayrıca Ermenistan ordusunun yerleştiği kısımlar hariç Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan tartışmalı bölgeler olarak Sovyet Rusya'ya bırakılırken Şarur ve Derelayaz Ermenistan'a verilmiştir.²⁷⁹

Haberde de yazıldığı üzere Azerbaycan Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan'ın elinden alınmasından rahatsızlık duymuştur. Çünkü Azerbaycan için o bölgeler tartışmalı değil bizzat kendisine aitti. Bölgelerin Sovyet Rusya birliklerinin elinde olması, Sovyet Ermenistanı'nın oluşturulması aşamasında Ermenilere vaat edilecek bölgeler olarak kullanılabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu durum Bolşevik hükümetinin Azerbaycan topraklarına uyguladığı bölgesel bir işgaldir. 22 Ağustos 1920 haberine atfen denilebilir ki Karabağ ve Zengezur'un Azerbaycan'a bırakılma ihtimalinin Ermeniler cephesince sorun yaratması son derece normaldir. Bölgenin tarafsız olması veya Sovyet Rusya'nın kontrolünde olması Azerbaycan'ın kayıp yaşamasına neden olurken Ermenistan için kazanç niteliği taşımıştır. Çünkü antlaşma Ermenistan'a artık daha serbest hareket edebilme hakkı sağlamıştır.

Azerbaycan-Ermenistan çatışmalarının Türk basınına yansımaları kapsamında, yurt dışı kaynaklı haberlerden sıkça istifade edilmiştir. Bu haberler genel olarak yorum içerikli değil, bilgi içerikli olmuştur. Ancak *İkdam* ve *Vakit* gazetelerine nazaran *Hâkimiyet-i Milliye* daha eleştirel bir üslup ile ağırlıklı olarak Ermenistan faaliyetlerine değinmiştir.

2.4. Moskova Antlaşması

2.4.1. Moskova Görüşmeleri

TBMM ve Sovyet Rusya emperyalizme karşı mücadelede karşılıklı menfaatlere dayalı olarak müttefiklik kurma düşüncesinde olmuştur. Nitekim bu doğrultuda atılan ilk resmi adım 26 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e yazdığı mektup ile atılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Türkiye ve Sovyet Rusya arasında bir ittifak kurulmasını

²⁷⁸ "Karabağ ve Zengezur", *Vakit*, 22 Ağustos 1920, s. 2.

²⁷⁹ İbrahimova, *a.g.m.*, s. 43.

ve emperyalizm ile birlikte mücadele edilmesini istemiştir. 3 Haziran 1920'de Çiçerin'den gelen yanıt ile iki ülke arasında resmen diplomatik ilişkiler başlamıştır.²⁸⁰

İttifak kurulması yönünde yapılacak görüşmeler için Türk Heyeti 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya ulaşmıştır. Ancak heyetin gelişinin Üçüncü Enternasyonal'in II. Kongresi'nin yapıldığı günlere rastlamasından dolayı görüşmelerin başlaması geç tarihte olmuştur. Antlaşmaya giden yolda Moskova ile Türk heyeti arasındaki ilk görüşmeler 17 Ağustos 1920'de başlamıştır.²⁸¹

Türk Heyeti'nin asıl hedefi Misak-ı Milli'nin bütünlüğüdür. Ancak Çiçerin'in Van ve Bitlis gibi doğu vilayetlerini Ermenilere vermek istemesi görüşmelerin kesilmesine neden olmuştur. Çiçerin Türklere sağlanan yardımın buna bağlı olduğunu belirtmiştir. Türk heyeti temsilcisi Bekir Sami Bey ise Ermenilere Anadolu'dan (Van, Bitlis) toprak verilmesi talebinden rahatsız olarak, Sovyet Rusya'nın yaptığı yardımların böyle bir şarta bağlı olduğunu bilmediğini belirtmiştir.²⁸²

Türk-Sovyet ilişkilerinde Ermenistan mevzusunun sorun teşkil edeceği açık bir şekilde anlaşılmıştır. Türk heyeti temsilcisi Bekir Sami Bey konuyu Ankara Hükümeti'ne iletmesi gerektiğini belirtmiştir. Yusuf Kemal Tengirşek ise görüşme konularını bildirmek üzere Ankara'ya dönmüştür. Ancak Yusuf Kemal Tengirşek'in Moskova'dan Ankara'ya bir milyon altın ruble ve beraberinde mavzer fişekleri ile gittiği bilinmektedir.²⁸³ 16 Ekim 1920'de Meclis'te Moskova'daki görüşmelere yer verilmiştir. Yusuf Kemal Bey'in verdiği malumat sonrasında dönemin İzmit Milletvekili Hamdi Bey şu sözleri söylemiştir:

“... Yusuf Kemal Bey buyurdular ki yaptığımız muhadenet ahitnamesidir (dostluk antlaşmasıdır). Bendenize kalırsa bu münaferet muahedesidir (düşmanlık antlaşmasıdır)... Rus Sovyet Hükümetinin samimiyetinden bendeniz katiyen şüphe ediyorum... Binaenaleyh fazla vaktinizi zayi etmemek için tekrar ediyorum. Memleketimizden bir avuç toprak verecek içinizde hiçbir fert mevcut değildir. Çünkü biz vatani kurtarmak için toplandık. Vermek için değil”.²⁸⁴

Ermenistan sorunu ile İngiltere başta olmak üzere Batı devletleri de ilgilenmekteydi. Eğer Sovyet Rusya, Ermenilere olan vaatleri gerçekleştirir ve

²⁸⁰ Hümeyra Karabıyık, “Moskova Antlaşması”, *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 1.

²⁸¹ Muharrem Erkan, *Moskova Antlaşması'nın Türk Basınına Yansımaları*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2020, s. 56.

²⁸² Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s. 107.

²⁸³ İhsan Çolak, “Moskova Antlaşmasına Giden Yol: Millî Mücadele Dönemi TBMM Bolşevik İlişkileri” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVII, S. 49 (2001), s. 34.

²⁸⁴ Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 38

Anadolu'dan toprak vermeyi sağlarsa Ermenistan üzerinden Avrupa Devletleriyle iyi ilişkiler tesis etme yoluna gidebilirdi. Ayrıca Moskova, Mondros Mütarekesi sonrası Ermeni ve Gürcülerin işgalleri altına girmiş olan Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan ve Batum)'nin Türkiye'ye verilmesini istememiştir. Azerbaycan'da olduğu gibi bağımsız Gürcistan ve Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi ile bu üç vilayetin Sovyet Rusya'da kalması düşünülmüştür.²⁸⁵

Bolşevikler Azerbaycan'ın Sovyet yönetimine girmesi ile petrol rezervleri konusunda ekonomik açıdan önemli olan ilk adımı gerçekleştirmiştir. Ancak petrolü değerlendirmek için Batum vilayetine ihtiyaçları vardı. Azerbaycan ve Ermenistan'dan sonra Gürcistan da Sovyet yönetimi altına girmiştir. Bolşevikler 19 Şubat 1921'de Gürcistan'a savaş ilan etmiş, 25 Şubat 1921'de ise Tiflis'e girmiştir. 23 Şubat 1921'de ise Türkiye'nin talebi ile Ardahan ve Artvin geri alınmıştır. Batum, Ahıska ve Ahılkelek'te Gürcistan'ın 8 Mart 1921 tarihli talebi ile Türkiye'ye verilmiştir.²⁸⁶ 11 Mart 1921'de Batum vilayeti Türk yönetimine girmiştir. Ancak bu durum uzun süreli olmamıştır.²⁸⁷

Batum'un Türk idaresinde olmasının istenmesinde bölgedeki Müslüman nüfusun varlığı da etkilidir. Nitekim 23 Şubat 1921'de Gürcistan heyetiyle yapılan görüşmelerde nüfus konusu gündeme getirilmiştir. O dönemde bölgedeki Müslüman nüfus azımsanamayacak durumdadır. Şöyle ki:

“23 Şubat 1921'de Hariciye Vekili Muhtar Bey, Gürcistan heyetiyle yaptığı görüşmelerde Rus istatistiklerine göre bölgedeki nüfusun çoğunu Türklerin oluşturduğunu ifade etti. Rus İstatistiklerine göre: 700.000 Müslüman, 300.000 Ermeni, 200.000 Rus, 30.000 Rum, 15.000 Gürcü bulunmaktaydı. Türk çoğunluğu Rus kaynaklarında bile kendini bariz bir şekilde göstermekteydi.”²⁸⁸

1 Mart 1921'de yapılan ikinci müzakere Batum meselesi, Misak-ı Milli ve 3 Aralık 1920'de Türklerin Ermenistan ile imzaladığı Gümrü Antlaşması'ndan dolayı tekrar çıkmaza girmiştir. Bu noktada devreye arabulucular girmiştir. Enver Paşa ve Behdud Şahantinski bu görevdedir. Enver Paşa, Batum Türklerden alınır ise Iğdır'ın iadesini talep ederken, Behdud Şahantinski ise Nahçıvan vilayetinin vaziyeti üzerinden teklifler

²⁸⁵ Gürün, *a.g.e.*, s. 56-57.

²⁸⁶ Coşkun Topal, “Türk-Rus İlişkileri ve Moskova Antlaşması”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. IV, S. 6 (2018), s. 324-325.

²⁸⁷ Derya Çini Şimşek, “Atatürk ve Gürcistan (1920-1921)”, *İçtimaiyat*, C. VI, S. 1 (2022), s. 11.

²⁸⁸ Arzu Boy, “Gümrü-Moskova-Kars Antlaşmaları Kapsamında Muhacir ve Mülteci Problemi”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. VII, S. 4 (2018), s. 560.

getirmiştir. 2-3 Mart 1921'de Stalin ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Burada Türk heyeti Misak-ı Milli'nin ve Arpaçay sınırının esas kabul edilmesi ayrıca bu konunun tekrar görüşülmesi ve çözüm getirilmesi halinde Batum'un Sovyet Rusya'ya bırakılacağını bildirmiştir. Bahsi geçen görüşmeler gerçekleştirilirken Gürcistan'da da çatışmalar yaşanmıştır. Türk heyeti Moskova'dan Ahıska ve Ahılkelek vilayetlerine Kızılordu'nun girmemesini de beyan etmiştir. Müzakereler 9 Mart 1921'de tekrar görüşmek üzere durdurulmuştur. Bu konu Türk Hükümeti'nin Batum'un Gürcistan'da kalmasını kabul etmesi ile sonuçlanmıştır.²⁸⁹

Moskova'da bu müzakereler gerçekleştirilirken 21 Şubat-14 Mart 1921'de İtilaf Devletleri olası bir Türk-Sovyet dostluğunun oluşmasını engellemek amacıyla Londra'da konferans düzenlemiştir. Bu konferansa Osmanlı Hükümeti davet edildiği için TBMM'den katılım gerçekleştirilmemiştir. İtilaf Devletleri Sevr Antlaşması'nın maddelerinde değişikliğe gidileceğini belirterek Türk-Sovyet ittifakını engellemeyi amaçlamışlardır. Ancak Türk-Sovyet ittifakında zaten pürüzler mevcuttur. Nahçıvan bölgesinin güvence altına alınması son derece önemlidir. Sovyet Rusya'nın özellikle Nahçıvan ile ilgili meselede İngiltere ve Amerika'nın da yapmak istediği gibi, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki geçiş yolunu engellemeye yönelik talepleri vardır. Fakat Türk Hükümeti bu konuya titizlikle yaklaşmıştır. Nahçıvan'ın Azerbaycan'a, bölgeye üçüncü bir devletin girmemesi şartıyla bırakılabileceğini ifade etmiştir. Çünkü Nahçıvan'a birçok kez saldırı gerçekleşmiş ve Türk orduları müdahale edebilme imkânı sağlamıştır. Bölgede üçüncü bir devletin varlığının olması Türk ordusunun doğrudan müdahale edememesi demektir.²⁹⁰

10 Mart 1921'de Çiçerin ve Türk Heyeti, alınan kararlara yönelik görüşmeler gerçekleştirmiştir. 12 Mart 1921'de Kafkasya'daki Cumhuriyetlerin akıbeti ve Türk-Sovyet ilişkisinin düşman güçlere karşı nasıl olması gerektiği ile ilgili konular görüşülmüş olsa da kesin bir karar verilmeden sonraki oturumda görüşülmek üzere ertelenmiştir.²⁹¹

---

²⁸⁹ Çolak, "Moskova Antlaşmasına...", s. 38.

²⁹⁰ Mehmet Perinçek, *Türk-Rus Diplomasından Gizli Sayfalar*, Kaynak Yayınları, Genişletilmiş 3. Basım, İstanbul 2016, s. 64.

²⁹¹ Çolak, "Moskova Antlaşmasına..." s. 41.

2.4.2. Moskova Antlaşmasının İmzalanması

14 Mart 1921’de imzalanacak antlaşmanın “dostluk ve kardeşlik” olarak adlandırılmasına karar verilmiştir. 16 Mart 1921’de 16 madde ve 3 ek’ten oluşan antlaşma Moskova’da imzalanmıştır. 20 Temmuz 1921’de Sovyet Rusya, 31 Temmuz 1921’de ise Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kararlar onaylanmıştır. Onaylanan belgeler için 22 Eylül 1921’de Kars’ta tören gerçekleştirilmiştir.²⁹²

Emperyalizme karşı mücadele eden iki ülkenin imzaladığı antlaşmanın ilk maddesiyle Sovyet Rusya, Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni ve Misak-ı Milli sınırlarını tanımıştır. Böylelikle ilk defa bir Avrupa Devleti Misak-ı Milli’yi tanımış oldu.²⁹³ Kars ve Ardahan vilayetleri Türkiye’ye bırakılmıştır. İkinci madde ile kabul edilen sınırın kuzeyinde yer alan Batum Gürcistan’a iade edilmiştir. Türkiye Batum limanını kullanmakta serbesttir. Üçüncü madde ile Azerbaycan koruyuculuğu altında Nahçıvan’a özerklik verilmiştir. Otonom bölgeye üçüncü bir devletin müdahale imkânı ortadan kaldırılmıştır. Bu konuda alınacak farklı bir karar Türkiye’yi aleyhte etkileyerek herhangi bir saldırıda bölgeye müdahale etmesini zorlaştıracaktı. Sovyet Rusya Türkiye’ye yardımlarını devam ettirecektir. Çarlık Hükümeti ile olan ikili antlaşmaların tümü feshedilmiş, Türkler’in finansal borçları silinmiştir. Kapitülasyonlar kaldırılmış olup, göç konusunda halka özgürlük tanınmıştır. Beşinci madde ile Boğazlar ve Karadeniz konusu, daha sonra Karadeniz’e kıyısı olan devletlerin katılımıyla gerçekleşecek konferansa bırakılmıştır. Antlaşma kararınca her iki ülke de birbirlerinin aleyhinde hareket eden örgütlerle işbirliği içerisine girmeyecektir.²⁹⁴

Türkiye Moskova Antlaşması ile 2 Aralık 1920’de Ermenistan ile imzaladığı Gümrü Antlaşması²⁹⁵nda yer alan Nahçıvan mıntıkasıyla ilgili kararların yürürlükten kaldırılmasını kabul etmiş oldu. Antlaşma imzalandıktan bir ay sonra bölgedeki Türk

²⁹² Ayna Askeroğlu Arslan, “Moskova Anlaşması ve Türkiye’nin Kuzey-Doğu Sınırı”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XVII, S. 2 (2015), s. 6.

²⁹³ Vefa Kurban, “16 Mart 1921 Moskova Andlaşması’na Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XII, S. 1 (2014), s. 149.

²⁹⁴ Kurban, *a.g.m.*, s. 150.

²⁹⁵ 2-3 Aralık 1920’de Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Ermenistan arasında Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Gümrü Antlaşmasına göre Develi ve Arazdeyen dışında bugünkü Nahçıvan’ın sınırları belirlenmiş ancak Türk bölgeleri olan Uluhanlı, Kemerli ve 1920’ye kadar Nahçıvan’ı Ermeni saldırılarına karşı koruyan Büyük Vedi ve civarındaki birçok köy Ermenistan’a verilmiştir. Bunun sonucunda Nahçıvan’ın kuzey batı sınırını Develi teşkil etmekteydi. Kars Antlaşması ile Nahçıvan’ın Ermenistan ile olan kuzey batı sınırı Sederek olmuştur. Hacıyev Muhtaroglu, İbrahimzade Zeynelabdinoglu, “Behbud Şahtatinski ve Moskova Antlaşması”, *Atatürk Dergisi*, C. IV, S. 1 (2010), s. 6-7, İbrahim Ethem Atnur, “Moskova ve Kars Antlaşmalarına Göre Nahçıvan”, 3. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (Kars Antlaşması ve Bölgesel Etkileri), (13-15 Ekim 2011), ed. Selçuk Ural, Süleyman Tekir, Kars 2012, s. 75.

ordusu Nahçıvan'ı terketmiştir. Bu durum Azerbaycan Sovyet tarihçiliğinde, Türkiye'nin Nahçıvan'dan vazgeçmesi olarak değil Azerbaycan'ın bölgedeki haklarının mevcudiyetini koruması için Türk siyasi diplomasisinin görevini yerine getirmesi olarak yorumlanmaktadır. Moskova Antlaşması'nda bulunan Türk heyeti Nahçıvan için elimizden gelen mücadeleyi verdik dediklerinde, Mustafa Kemal Paşa kapımızın varlığını koruyunuz önemli olan budur ifadelerini kullanmıştır.²⁹⁶

Sovyet Rusya'nın Nahçıvan'ın Ermenistan'a bırakılması konusundaki ısrarı ve Türkiye'nin de kendi himayesinde kalmasını istemesi üzerine anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Müzakereler sonucunda Türk Heyeti Nahçıvan topraklarında Sovyet Rusya veya Ermenistan varlığını kabullenmeyerek Azerbaycan'a bağlı özerk bir yönetimde olmasını sağlamıştır. Bu durumun Ermenistan tarafından Kars Antlaşması ile onaylanması Türkiye'nin Nahçıvan konusundaki mücadelede başarılı olduğunu göstermiştir.

Moskova Antlaşması'nın on ikinci maddesine göre 1918 yılı öncesinde Rusya topraklarına bağlıyken, Türkiye'nin egemenlik hakkının bulunduğu topraklardaki halk parası, malı ve eşyası ile birlikte Türkiye'yi özgür şekilde terk edebilecektir. Keza Gürcistan yönetimine bırakılan Batum vilayeti için de bu durum geçerlidir. Madde on beş ise Sovyet Rusya'ya, Türkiye ve Güney Kafkasya ülkeleri arasında imzalanacak olan antlaşmalarda aktif şekilde rol üstlenmesini sağlamaktadır. Aslında bu durum Sovyet yönetiminde olan Güney Kafkasya ülkeleri ile ilgili Moskova Antlaşması'nda yer alan maddelere Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile imzalanacak antlaşmada bağlı kalınması için de son derece önemlidir.²⁹⁷

Moskova Antlaşması'nda Kars ve civarını içerisine alan bir tanımlama ile Gümrü Antlaşması'yla belirlenen sınırlar teyit edilmiştir. Sarp Köyü'nden başlayarak Borçka, Şavşat, Artvin ve Ardahan Türkiye'ye verilmiştir. Ancak 8 Mart 1921'de Gürcistan'ın talep etmesi ile Türkiye'ye verilen Ahıska, Ahılkelek ve Batum tekrar Gürcistan'a bırakılmıştır. Bölge otonom yapıya sahip olacaktır. Türkiye ise Batum limanından serbest geçiş hakkına sahip olarak vergi ve ücretlerden de muaf tutulacaktır.²⁹⁸

---

²⁹⁶ İsmayıl Musa, "Azerbaycan ve Rus Kaynaklarına Göre 1921 Moskova-Kars Antlaşmaları ve Kuzey Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Meseleleri", *Bellekten*, C. LXVI, S. 246 (2002), s. 520-521.

²⁹⁷ Kurban, *a.g.m.*, s. 150.

²⁹⁸ Ali Ata Yiğit, "Misak-ı Milliye Göre KuzeyDoğu Sınırları ve Türk-Rus İlişkilerine Etkisi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXVII, S. 231 (2017), s. 39.

21 Temmuz 1921’de Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Moskova Antlaşması’nı onayladığı esnada Batum Milletvekilleri ortak bir önerge vermişlerdir. Batum vilayeti hakkında alınan karardan dolayı Moskova Antlaşması’nı reddettiklerine dair aşağıdaki ifadeler yer almıştır:

“93 Harbi esnasında vatanlarını kahramanane müdafaa eden Batumlular, Berlin ve Ayastefanos Muahedelerini parçalamak için Harb-i Umumiye ırsat addeden Batumlular defaatle vatanlarının istihlâsı uğrunda kan dökmüş ve zaman zaman memleketi istila eden düşman kuvvetlerine maddi ve manevi kuvvetleriyle karşı koymaktan geri durmamışlardır. Elyevm anavatana iltihaktan başka bir gaye takip etmeyen Batumlular için Türkiye-Rusya Muahanet Ahitnamesi muzır ve âmâl-i milliyeye muhalif olmakla, daire-i intihabiyemiz olan Batum namına bu muahedeyi red eder ve heyet-i aliyenizden reddini talep ederiz.”²⁹⁹

16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması’na dair iki not mevcuttur. Bu notlardan ilki şu şekildedir:

*“Rusya ve Türkiye arasındaki dostluk ilişkilerinde, emperyalizme karşı birlikte mücadelede onların birbirine güvenmesi önemlidir. Gelecekte Türkiye’nin diğer devletlerle yapacağı her türlü müzakerelerin ayrıntısını Rusya’ya bildirmesi gerekir”*³⁰⁰

16 Mart 1921 tarihli ikinci not ise şu şekildedir:

“Türkiye dış politikası yönünde her hangi bir değişiklik olması durumunda bunu Rusya’ya bildirecek ve Rusya ile birlikte karar verecekti”.³⁰¹

Bu notlardan hareketle Türkiye’nin Sovyet Rusya’ya karşı iki önemli yükümlülüğü üstlendiğini söyleyebiliriz. Bu yükümlülükler dışında bir de antlaşma metni içerisinde yer almayan mali yardım konusu vardır. Moskova Antlaşması ile Sovyet Rusya’nın Türkiye’ye 10.000.000 altın ruble finansal destek sağlaması kabul edilmiştir. Sovyet belgelerinde bu yardımın 4.000.000 altın rublesi Nisan 1921’de, 1.400.000’u Mayıs ve Haziran 1921’de ve 1.100.000 altın rublesi Kasım 1921’de Türkiye’ye verildiği yer almaktadır.³⁰²

Mustafa Kemal Paşa’nın Moskova Antlaşmasına yönelik ifadelerine de yer vermek mümkündür. 27 Haziran 1921’de yaptığı bir konuşmada iki ülkenin birbirlerini daha iyi tanımalarına yardımcı olan ve dostluklarının temellerini atmalarına da imkân

²⁹⁹ Zehra Arslan, “Moskova Antlaşması Sonrası Batum’da Rus ve Gürcülerin Yaptıkları Düzenlemeler 1921-1925”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. VIII, S. 8 (2010), s. 120-121.

³⁰⁰ Kurban, *a.g.m.*, s. 150-151.

³⁰¹ Kurban, *a.g.m.*, s. 151.

³⁰² Meltem Tekerek, “Kurtuluş Savaşı’nda Azerbaycan ve Rusya’nın Türkiye’ye Maddi Yardımları”, *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, C. VI, S. 2 (2021), s. 169.

sağlayan bir antlaşma olarak gördüğünü belirtmiştir.³⁰³ Türkiye ve Sovyet Rusya arasında imzalanan antlaşmaya bağlı olarak 10 Nisan 1922’de Mustafa Kemal Paşa Lenin’e gönderdiği telgrafta şu ifadeler yer vermiştir:

“...Rus dostluğu geçmişte olduğu gibi her zaman Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin temel politikası olacaktır. Halen emperyalist ve kapitalist devletlerin ortaya attıkları yeni metotlar karşısında memleketlerimizin her zamankinden daha sıkı bir blok teşkil etme zorunluluğunda olduklarına inanıyorum. Rusya’nın birçok defalar bize yaptığı yardım, bizce özel bir önem taşımaktadır...”³⁰⁴

Türkiye ve Sovyet Rusya’ya diplomatik anlamda başarı sağlayan Moskova ve Kars Antlaşmaları birbirini tamamlayan iki antlaşma niteliği taşımaktadır. Moskova Antlaşması ile Türkiye’nin kuzeydoğu sınırı çizilmiş ve doğu sınırimız güvence altına alınmıştır. Türk-Sovyet dayanışması ve işbirliğinin temelleri bu antlaşma ile atılmıştır.³⁰⁵

2.4.3. Moskova Antlaşması’nın Türk Basınına Yansıması

Misak-ı Milli sınırlarının Sovyet Rusya tarafından tanındığı, Türk-Rus dostluğunun belgelendiği ve güçlendiği Moskova Antlaşması’nın Türk basınına yansıması olumlu olmuştur. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi “Bolşevik Sefiri Yoldaşla Mülakat, Yoldaş (Mdivani) nin Türkiye’deki İntibâtı” başlıklarıyla dostluk adı altında muhadenet yapılacağına haberini, ikinci görüşmelerin başladığı tarih 21 Şubat 1921’de yayınlamıştır.

“Bolşevik Sefiri (Mdivani) yoldaşın dün şehrimize müvaseleti münasebetiyle muharrirlerimizden birini göndererek Rusya’ya müteallik mesail-i muhtelif hakkında fikirlerini istimzaç ettik.

S - (Türkiye-Sovyet) münasebatı hakkındaki fikrinizi lütfen beyan eder misiniz?

C – Emperyalizme karşı mücadele eden bir Türkiye ile yine emperyalizme karşı mücadele eden şuralar Rusyası arasında muhadenet ve ittifaktan daha tabi bir şey olamaz. Bu iki memleketin düşmanları müşterektir. İki memleket hayır ve şerde mukadderatlarını teşrik etmişlerdir. Bu dostluk cihanda pek büyük tebeddülâta sebep olacak. Onun için bu dostluğun muhalifleri, onu bozmak için ellerinden geleni esirgemeyeceklerdir. Fakat her iki tarafta düşün vazife, bu dostluğu muhafaza etmek ve hiçbir fenalığa maruz bırakmamaktır. Sîze bu hususta bundan fazla malumat vermek için son vukuatı anlamalıyım.”³⁰⁶

³⁰³ Dimitir Vandov, *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s. 61-62.

³⁰⁴ Kurban, *a.g.m.*, s. 155.

³⁰⁵ Arslan, “Moskova Antlaşması...”, s. 116.

³⁰⁶ “Bolşevik Sefiri Yoldaşla Mülakat, Yoldaş (Mdivani) nin Türkiye’deki İntibâtı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Şubat 1921, s. 1.

Türk-Sovyet dostluk ilişkisine dair Bolşevik elçisi Mdivani konuşmasında Moskova Antlaşması'nın sağlayacağı imkânlar ve beraberinde gerçekleşecek olaylara yer vermiş ve iki ülkenin düşmanlarının ortak olduğu ve bu dostluğun tüm dünyayı etkileyecek bir değişime neden olacağını söylemiştir.

Yine aynı tarihte “Türkiye-Sovyet Dostluğu” başlığı ile haber yayınlanmıştır. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde Hüseyin Ragıp Baydur tarafından kaleme alınan haberin ilk sözleri Sovyet Rusya'nın İngiltere'den Türkiye, İran ve Afganistan Büyük Millet Meclislerinin tanınmasını istemesiyle başlamaktadır. Hüseyin Ragıp, Lenin'in bu isteğiyle hakka ve insanlık ilkelerine ne kadar sadık olduğunu ve takdir ettiğini belirtmektedir. İngiltere'nin Şark'ı aramızda paylaşalım sözü üzerine Lenin'in verdiği cevapla haberin devamı şöyledir:

“...Milletleri soymak zamanı geçti, onlarda sizin gibi yaşamak hakkına malikdir. Mukadderatlarını kendileri tayin edecekler. İşlerine karışmaya hakkımız yoktur!”

“Bu cevabın güzelliği ve isabeti karşısında iki senedir fikirde, histe ve amelde müttehid olarak zülme karşı beraber mücadele eden, Şark'ın hürriyet ve istihlasını beraber dava eden Türkiye ve Sovyet Rusya'nın bundan sonrada mücadelelerine aynı vahdetle devam edeceklerini düşünüyor ve hakikaten memnun oluyoruz. ...Büyük Millet Meclisi itilaf haydutlarının istilasına azami derecede mukavemet eden bir siyaset takip etmemiş olmasaydı, Şarkta İngiliz nüfuzu şimdiye kadar çoktan Anadolu'yu geçmiş, Kafkasya'yı aşarak, Rus ihtilalini en tehlikeli hududundan tehdit etmiş olacaktı.”³⁰⁷

Hâkimiyet-i Milliye Anadolu ve Kafkasya başta olmak üzere Şark'ı emperyalist güçlerden muhafaza etmek adına TBMM'nin izlediği siyasi politikanın başarısını vurgulamıştır. Haberin devamı ise şöyledir:

“İtilaf devletlerinin Türkiye için (Sevr) de hazırladıkları suikast planını tahkim eden birinci sebep, milli azim ve iradeden doğan Anadolu mukavemeti ise, ikinci sebepte (Lenin) nin Avrupa'da ika ettiği sosyalizm ihtilalidir. ...Sovyet Rusya'nın milli davamıza bilvasıta yardım eden bu siyaseti, Kızıl Orduların (Vrankil) e karşı gösterdikleri muvaffakiyetle kuvvet buldu...Görülüyor ki Şarkın en esaslı iki hükümeti, Türkler ve Sovyetler, Şark'ın hülasi davasında yalnız samimiyetten değil, onun kadar siyasetten, pek hayati menafî müteakileden doğan bir vahdetle aynı mücahedeyi yapmışlar. Aynı düşmanlara karşı birbirlerini müdafaa etmişlerdir. Bu vahdetin bundan sonra devamı, en samimi ve en büyük temennimizdir. Çiçerin'in notası, bu temenniye kuvvetle teyid ediyor.”³⁰⁸

³⁰⁷ Hüseyin Ragıp, “Türkiye-Sovyet Dostluğu”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Şubat 1921, s. 1.

³⁰⁸ Hüseyin Ragıp, “Türkiye-Sovyet Dostluğu”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Şubat 1921, s. 1.

Doğu meselesinin Türkiye için ne kadar mühim olduğundan bahsedilmektedir. Bu hususta Sovyet Rusya'nın İngiltere'ye karşı olan tutumu ile emperyalistlere karşı mücadelede Türk-Sovyet arasında siyasi birliktelik oluşmasına değinilmektedir. Sevr Antlaşması'nın başarısızlığa uğramasının nedenleri olarak Anadolu'nun azmi ve Sovyet Rusya'nın sosyalizm hareketi görülmektedir. Ayrıca Şark'ın esaslı iki hükümetinin Türkler ve Sovyetler olduğunun belirtildiği haberde Kızıl Ordu'nun P. Nikolayeviç Vrangal ordusuna karşı başarılı olmasının Kafkasya ile Türkiye arasındaki ilişki içinde olumlu olduğunu ifade etmektedir. Çünkü Vrangel'in ordusunun başarılı olması halinde, İtilaf Devletleri'nin yapacakları saldırılar ile Kafkasya'daki hükümetlerin Türklere karşı kışkırtılacağı ve aleyhte bir durum oluşacağı düşünülmektedir.³⁰⁹

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi "Türk-Rus Muahedesi İmza Edildi" başlığı ile şu haberi yayınlamıştır:

*"Moskova: 20 Mart (Telsiz) Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Sovyet Cumhuriyeti arasında dostane ve uhuvvetkârane münasebat tesis eden muahedename imzalanmıştır. Muahedenameye Sovyet Hükümeti namına Hariciye Komiseri Çiçerin ile merkezi icra komiseri azasından (Korkmazof) ve Türkiye hükümeti namına da Türkiye Büyük Millet Meclisi Heyet-i Murahhasası reisi adliye vekili Yusuf Kemal Beyle Rıza Nur Bey ve Rusya Sefir-i kebiri Ali Fuat Paşa vaz'-i imza etmişlerdir."*³¹⁰

Aynı gazete "Türk-Rus Muahedesi" başlığı altında antlaşmanın maddelerini kamuoyu ile paylaşmıştır.

*"(Moskova) Muahedesinin Mevadi Esasiesi Nedir? Rusya Sovyet Hükümeti Hariciye Komiserliği Türkiye-Rusya Muhadenet-i Muahedenamesinin Mart'ın on altıncı günü imza edilerek konferansa nihayet verildiğini tebliğ etmektedir..."*³¹¹

İlk dokuz madde "Antlaşmanın başlıca maddeleri" ifadeleri kullanılarak yayınlanmıştır. Antlaşmanın ikinci maddesini teşkil eden Batum'a ise değinilmemiştir. Ancak antlaşmanın içeriğinin tamamının yayınlanmadığı göz önünde bulundurulsa da Milli Mücadele'yi destekleyen bir gazete olarak, Batum'un akıbetini halka duyurmakta çekince yaşaması muhtemeldir. Esasen Moskova Antlaşması'nın maddeleri belirlendikten sonra TBMM'de onaylanmasına kadar olan süreçte Batum hakkında alınan karar üzerinde birtakım anlaşmazlıklar gerçekleşmiştir. Özellikle 21 Temmuz 1921 tarihli toplantıda Batum Milletvekilleri antlaşmanın reddedilmesini istemişlerdir. Ancak Yusuf

³⁰⁹ Hüseyin Ragıp, "Türkiye-Sovyet Dostluğu", *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Şubat 1921, s. 1.

³¹⁰ "Türk-Rus Muahedesi İmza Edildi", *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Mart 1921, s. 2.

³¹¹ "Türk-Rus Muahedesi", *Hâkimiyet-i Milliye*, 23 Mart 1921, s. 2.

Kemal Tengirşek konuşmasında Batum'un akıbeti karşısında üzülme haklı olduğunu ancak Türkiye'nin ve Türklüğün menfaatlerinin bunu gerektirdiğini belirtmiştir. Antlaşma oy çoğunluğu ile kabul edilmiştir.³¹²

Moskova Antlaşmasının onay belgeleri 22 Eylül 1921 tarihinde Kars'ta müdâvele edilirken gerçekleştirilen nutuklarda "Moskova Muahedesi Münasebetiyle Kars'ta İki Mühim Nutuk" başlığı altında basına yansımıştır. Korkmazov'un Sovyet Hükümeti adına düşman cephesi karşısında galip gelmesi adına Türk ordusunu ve Anadolu halkını tebrik etmesine karşılık Kâzım Karabekir'in nutku şu şekildedir:

*"...İki halk hükümeti tarafından imzalanmış ve milyonlarca Rus ve Türk'ün namusu üzerine verdiği bir ahd olmuştur. Bu ahd evlad-ı insanımızda kemal-i hürmetle iktifa edeceği bir düstur mübeccildir. Şarkta hürriyet ve muhadenet esaslarını temin eden bu muahedenameyi Kars'da kemal-i samimiyetle teâtî ederken temin edelim ki bütün beşeriyet istibdat ve tagallübden pek yakında kurtulsun. Ve müşterek bir saadete kavuşsun. Millet meclisimizin tasdik ettiği bu tarihi vesikayı kemal-i tanzim ile takdim ederken milletim ve hükümetim namına Rus Şuralar Halkını ve Hükümetini selamlamakla şerefyan olurum. Muhterem yoldaş."*³¹³

Haberin devamında ise "Rus Heyet-i Murahhas Reisinin Cevabı" ile Korkmazov'un cevabına yer verilmiştir.

*"...Çareler ahaliyi taht-ı esarete bulundurmak maksadıyla takip eyledikleri siyasetle uzun muhaberele meydan vermişler ve iki millet arasında mütekabil bir kin ve nefret tevlid eyleyerek her iki memleket ahalisinin, birbirlerinin akrabası ve ahlâk-ı vaziyet-i iktisadiyeleriyle de yek-diğerinin aynı bulunmalarına rağmen yek-diğerine takarrüblerine olanca kuvvetleriyle mümanaat etmişlerdi. ...Rus ve Türk kitle-i kâsibesi kendi mümessilleri îânesiyle yek-diğerine dost muhadenet-i uhuvveti uzatarak itimad-ı mukabil üzerine tesis etmiş olan hüsn ü amiziş hem civarı ve dostluğu hiçbir şeyin ihlal edemeyeceğine ve bunun gayr-ı kabil tezelzül olacağına kanidirler...Zafer-i nihaiye itimatla samimi dostluğumuzun nişane-i fahriyesi olarak yek-diğerimize dost muhadeneti uzatarak bağıralım: Yaşasun Sovyet Rusya'sıyla Türkiye'nin sıkı ve metin ittifakı! Yaşasun Türk ve Rus Milletlerinin Rüesâ-i Umur-ı Kumandanları!"*³¹⁴

Öncelikle Moskova Antlaşması hem TBMM üyeleri tarafından hem de *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde Türk ve Sovyet Rusya Hükümetleri'nin namusları üzerine söz verdikleri bir antlaşma olarak görülmektedir. Nutuklar dâhilinde iki ülkenin de karşılıklı olarak samimi ifadeleri mevcuttur. Korkmazov Rusların Çarlık, Türklerin de

³¹² Natalya Çerņenkinina, *Rus Arşivlerine Göre Moskova ve Kars Konferansları Tutanaklar ve Belgeler*, Değişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 25-26.

³¹³ "Moskova Muahedesi Münasebetiyle Kars'da İki Mühim Nutuk", *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Eylül 1921, s. 1.

³¹⁴ "Moskova Muahedesi Münasebetiyle Kars'da İki Mühim Nutuk", *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Eylül 1921, s. 1.

hükümdarların başta olduğu yönetimden kurtulduklarını, iki büyük memleket olarak birbirlerini anladıklarını, güvendiklerini ve bunun doğrultusunda “Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması” nı imzaladıklarını belirtmiştir. Çünkü artık iki ülkeyi birbirinin komşusu olarak nitelendirmektedir. Bu komşuluk ve dostluk ifadeleri, gerek siyasi gerekse ekonomik anlamda her iki ülkeninde zorlu şartlarda mücadele etmelerinden kaynaklanmaktadır.

Hâkimiyet-i Milliye olumlu karşıladığı antlaşmayı bizzat ülke temsilcilerinin söylemlerini de halka yansıtarak dostluk ilişkilerinin sıkı bir bağ üzerine kurulduğunu ve düşmana karşı ittifak halinde olunduğunu vurgulamıştır.

İkdam gazetesinde “Türkiye-Rusya Muahednamesi” başlığı ile bir haber yayınlamıştır. 16 Mart 1921’de Moskova’da Sovyet Rusya ve Türk heyeti adına kimler tarafından imzalandığına yer verilen haberin devamında antlaşmanın ilk beş maddesi yayınlanmıştır. Türk-Sovyet ilişkisi için dostluğun işareti olarak görülen antlaşmanın yapılan hararetli görüşmelerden dolayı basın ve kamuoyu arasında olumsuzlukları beraberinde getireceği ve netice alınamayacağı düşüncesine kapıldıkları belirtilmiştir.³¹⁵ Ayrıca *Hâkimiyet-i Milliye*’den farklı olarak *İkdam* Batum maddesine yer vermiştir.

Vakit gazetesi konuya ilişkin ilk haberini “Ankara-Moskova” başlığı altında yayınlamıştır. Habere göre Ankara ve Moskova heyetlerinin bir araya geldikleri konferans, iki ülkenin harici düşmanlara karşı varlıklarını muhafaza etmeleri için beraber hareket etmelerini sağlayacak bir antlaşma getirecektir.³¹⁶ Haberin devamı şu şekildedir:

“Bolşevik Sefiri Ankara’da; Mart’ın beşinde Cumartesi günü Bolşevik sefiri Mdivani Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmiştir...Mülakat esnasında Mdivani Londra konferansı hakkındaki ihtisatını beyan etmiş ve Mustafa Kemal Paşa ile sefir, Moskova ile Ankara beytindeki muhaberatın hüsn-ü tanzimini görüşmüşlerdir. Mustafa Kemal Paşa sefire ayrılırken temas-ı vâkiden dolayı ba’dema hükümetinin beytindeki münasebatın bir kat daha takviyet bulacağı kanaatini izhar etmiştir. Mülakatta Hariciye Vekâleti Umur-u Siyasiye Müdürü Hikmet Bey’de hazır bulunmuştur. Moskova’dan bildirilen haberlere göre Moskova Türk-Rus konferansı ilk içtimai hariciye-i teşrifat dairesinde akd edilmiştir. Türk murahhasları Yusuf Kemal Bey’in riyaseti altında Doktor Rıza Nur Bey ve sefir Ali Fuat Paşa’dan mürekkep bulunuyordu. Rusya’yı konferansta Hariciye Nazırı Çiçerin temsil etmişlerdir.”³¹⁷

³¹⁵ “Türkiye-Rusya Muahednamesi”, *İkdam*, 29 Mart 1921, s. 1.

³¹⁶ “Ankara-Moskova”, *Vakit*, 20 Mart 1921, s. 1.

³¹⁷ “Ankara-Moskova”, *Vakit*, 20 Mart 1921, s. 1.

Vakit gazetesi verdiği malumatları “Türk-Rus Münasebatı” yan başlığı altında şu şekilde sonlandırmıştır:

*“Rus Sovyet Meclis-i Umumisi içtima ederek Lenin’in beynelmilel vaziyete ve Türk Rus konferansına dair raporunu dinlemiştir. Lenin’in Türkiye-Rusya münasebatı hakkındaki izahati hararetle alkışlanmıştır. Lenin Türkler ile olan müzakeratın beynelmilel vaziyetine müteallik mühim bir vaka olduğunu kaydetmiştir.”*³¹⁸

Vakit gazetesi “Anadolu-Rusya” başlığı altındaki haberde antlaşmanın içeriğine yer vermiştir.

*“...Bu mukavele mucibince her iki taraf taraflardan birine cebren kabul ettirilen beynelmilel hususat tasdik etmemeyi deruhte ediyor. Bu muahede Türk hududu Misak-ı Milli’deki hudutlardır. Batum havalisi vasi bir muhtariyet şartıyla Gürcistan’a avdet etmektedir. Nahçıvan Azerbaycan hâkimiyeti altında muhtar bir arazi olacaktır. Ardahan ve Kars havalisi Türkiye’ye aid telakki edilmiştir. Rusya ile Türkiye arasındaki eski muahedeler mülgadır ve Türkiye’yi Rusya borcundan ibra’ etmiştir. Her iki taraf arazilerin üzerinde diğer memleketi idare edeceğini iddia eden veyahud tarafeynden birine karşı mücadele edecek olan hiçbir hükümet tasdik edilemeyecektir.”*³¹⁹

“Ankara-Moskova” başlığı ile antlaşma imzalandıktan sonra Çiçerin’in söylediği sözler basına şu şekilde yansımıştır:

*“Bugünkü Türkiye ile eski emperyalist Türkiye arasında büyük bir fark vardır. Bugünkü Türkiye ile Rus işçileri arasında dost ve kardeş münasebatı vardır. Türkiye artık işçi, köylü ve esnafa aittir. Bunlar birinci defa olarak kendi mukadderatını kendileri tayin ediyorlar. Bu yeni fikirli Türkiye Rusya gibi aynı taarruzları geçirmiştir. Fakat birkaç aydan beri vaziyet tamamiyle değişti. Bundan mâada Ruslarda Türklere muavenette bulundular. Bu iki memleket arasındaki kardeş münasebatı iki taraf içinde faidelidir. Bunun için şimdiki konferansta birde muahede akd edeceğiz. Şark milletlerinin dostluğu bizim için esaslî bir şarttır.”*³²⁰

Haberin bu kısmında “bugünkü Türkiye ile eski emperyalist Türkiye” ifadesi bulunmaktadır. Çiçerin’in ifadesi Osmanlı’nın idare sistemi veya siyasi politikalarına sıcak bakmadıklarının başka bir tezahürüdür. Özellikle 1920 yılına odaklanmak gerekirse Osmanlı ordusunun özellikle Bakü ve Nahçıvan’da verdikleri mücadeleden Sovyet Rusya’nın rahatsızlık duymuş olması yukarıda verilen ifadeyi Bolşevikler nezdinde perçinlemiştir. Moskova Antlaşması’na göre Batum’un akıbeti dahil olmak üzere bahsi geçen mıntikalarda Sovyet Rusya lehine diyebileceğimiz kararlar alınması “emperyalist

³¹⁸ “Ankara-Moskova”, *Vakit*, 20 Mart 1921, s. 1.

³¹⁹ “Anadolu-Rusya”, *Vakit*, 30 Mart 1921, s. 3.

³²⁰ “Ankara-Moskova”, *Vakit*, 6 Nisan 1921, s. 2.

Türkiye” ifadesinin “dost ve yeni fikirli Türkiye” şeklinde değişikliğe uğramasında etkili olmuştur. Lenin gibi Çiçerin’in de yeni Türkiye ile Sovyet Rusya’yı benzettiğini görülmektedir. Haber Türk heyeti temsilcilerinden Yusuf Kemal Tengirşek’in verdiği yanıt ile devam etmektedir.

“Gaddarlar birçok defa Rus milletiyle Türk milletini birbirine katıyorlardı. Sevr muahedesiyle Türkiye’den herşeyi alıyor. Bu muahedeyi kabul edemeyiz. Türkler son dereceye kadar mücadele edeceklerdir. Burada, Rus murahhaslarının önünde bir Türk’e yakışır bir samimiyetle söyleyebilirim ki: Emin olunuz! İşte iki millet ki ecnebi kapitalistlerin boyunduruğunu istemiyorlar. Bu iki milli kuvvet arasında bir uzlaşma olmalı. Şüphesiz, Türkiye yine serbest kalacaktır.”³²¹

Yusuf Kemal Tengirşek’in ifadelerine bakıldığında Sevr Antlaşması’nın Sovyet Rusya tarafından tanınmamış olmasının Türkleri Sovyet Rusya’ya yaklaştıran ve stratejik ortaklık diyebileceğimiz bağın kurulmasında en önemli etken olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Sevr’in tanınmaması Türk milletinin kurtuluşu için, Moskova Antlaşması’nın imzalanması da TBMM’nin uluslararası alanda tanınması için son derece önemlidir.

Moskova Antlaşması Sovyet Rusya için de birçok konuda önem arz etmektedir. Sovyet Rusya bu antlaşma ile Doğu’daki saygınlığının artacağını ve Türk milletiyle dostluk bağı kurması ile Kafkasya’da bulunan Müslüman nüfus üzerinde yarattığı olumsuz imajının değişmesinde etkili olacağını düşünmektedir. Lenin’in Moskova Antlaşması’nın imzalanmasından birkaç gün sonra bir konuşmasında, Türkler ile imzalanan antlaşmanın Kafkaslar’daki bitmek bilmeyen savaşlardan kendilerini kurtacağını ifade etmiş olması bu düşünceleri destekler niteliktedir.³²²

Moskova Antlaşması’nın Türk basınına yansımaları kapsamında *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Vakit* gazetelerine nazaran *İkdam* konuyu yansıtmada sadece bir haberle sınırlı kalarak lehte veya aleyhte herhangi bir yorum yapmamıştır. Ancak diğer gazetelerde gelişmelerin ve görüşmelerin mümkün olduğunca takip edildiği, olumlu neticeler beklendiği ve halka aktarıldığı görülmektedir. İki ülke arasında emperyalistlere karşı kurulan dostluk bağları Ankara Hükümeti’nin vaziyetini güçlendirmiştir. Çünkü her iki ülke içte ve dışta mücadeleler vermiştir. Hatta Türkler o süreçte mücadele etmeye devam etmektedir.

³²¹ “Ankara-Moskova”, *Vakit*, 6 Nisan 1921, s. 2.

³²² Gökay, *a.g.e.*, s. 151.

Birçok haberde “Şark’ın güçlü iki milleti” olarak Türkler ve Rusların görüldüğü belirtilmiş olup kurulan dostluğun altı sıkça çizilmiştir. Hem Türkler hem Sovyet Rusya doğudaki gücünü muhafaza etmeye çalışmıştır. Türkler Sovyet Rusya’dan para ve mühimmat yardımı almaya devam etmiş, Bolşevikler ise komünizmin yayılması kapsamında Türkiye’ye ihtiyaç duymuş ve dostluk ilişkisinden istifade etmeye çalışmıştır.

2.5. Kars Antlaşması

Türkiye’nin Moskova Antlaşması ile doğu sınırı büyük ölçüde çizilmiştir. Ancak sınır konusunun Güney Kafkas Cumhuriyetleri tarafından da onaylanması gerekmektedir.³²³ Bu sebeple Moskova Antlaşması imzalanırken Kafkas Cumhuriyetleriyle de bir antlaşma imzalanması planlanmıştır.

25 Nisan 1921’de Yusuf Kemal Tengirşek, Orjonikidze ve Gürcistan Dışişleri Komiseri Svanidze ile görüşme³²⁴ gerçekleştirmiştir. 18 Ağustos 1921’de ise Sovyet Büyükelçisi tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisine konferansa katılım daveti verilmiştir.³²⁵

Türkiye doğu sınırı konusunu Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile de anlaşma gerçekleştirip kesinleştirmek istemiştir. Çünkü Batum otonom yapıda olmak üzere Gürcistan’a, Kars ve Ardahan Türkiye’ye bırakılmıştır. Ayrıca Ermenilerle sınır konusunda anlaşmak özellikle önemlidir. Ermenistan’ın Kars ve Arhadan’ın Türkiye’ye, Nahçıvan’ın da Azerbaycan’a ait olduğunu onaylaması istenmiştir. Sovyet Rusya aracılığıyla ülkeler arasında 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması imzalanmıştır.³²⁶

³²³ İsa Kalaycı, *Atatürk Dönemi’nde Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1938)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kars 2007, s. 87.

³²⁴ Kars Antlaşması’nın imzalanacağı şehir konusunda birtakım anlaşmazlıklar mevcuttu. Türk heyetinin Ankara’da toplanılması teklifi de makul bulunmadı. Gürcistan Hariciye Komiseri Svanidze ise 31 Temmuz 1921 tarihli telgrafında şu ifadeler yazmaktaydı: “*En yakın gelecekte konferansa kendi temsilcilerimizi tam yetki ile göndermeye hazırız. Ancak umarız, Ankara hükümeti, konferans yeri olarak Ankara’nın seçilmesinde ısrar etmeyecektir. Çünkü Ankara bize bir hayli uzak olup, güvenilir telgraf bağlantısından da yoksundur ve konferansa katılacak başka heyetlerin de hükümetleriyle görüşmesinde zorluklar doğabilecektir. İlk öneriniz gibi Kars kentini kabul etmeye hazırız. Ancak heyetimize direkt Tiflis bağlantısının da sağlanmasını rica ederiz veya biz de karşı öneri olarak konferansın Batum’da toplanmasını diler, heyetinize radyo ve bütün telsizlerden yararlanmak olanağını sağlarız...*” Ancak 8 Ağustos 1921 tarihli Çiçerin’in ve 20 Ağustos 1921 tarihli Rusya’nın Türkiye Büyükelçisi Natsarenus’un notaları ile Kars’ta toplanılmasına karar kılınablmıştır. Selçuk Ural, “Kars Antlaşması’nda Türk Heyeti”, 3. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (Kars Antlaşması ve Bölgesel Etkileri), (13-15 Ekim 2011), ed. Selçuk Ural, Süleyman Tekir, Kars 2012, s. 127-128.

³²⁵ İsa Kalaycı, *a.g.t.*, s. 87.

³²⁶ Mehmet Ali Bolat, “Yeni Türkiye İçin Kars Antlaşması’nın Önemi”, *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. IX, S. 2 (2019), s. 283.

Sovyet Rusya Moskova görüşmelerine Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın katılmasını istemiştir. Türk temsilcileri bu duruma sıcak bakmamış ve adı geçen üç SSC ülkesiyle ayrı olarak anlaşmak istemiştir.³²⁷ Bu konudaki karşılıklı önerilerden sonra bölgedeki üç devletin Sovyet idaresinde olması dolayısıyla yapılacak müzakerelere Sovyet Rusya'nın da katılması ve ortak bir antlaşma imzalanması teklifi Kâzım Karabekir tarafından kabul edilmiştir.³²⁸ Ayrıca Türk ordusu Sakarya'da Yunan taarruzunu durdurmayı başarmış sonrasında antlaşmaya ilişkin görüşmeler hızlanmıştır. 20 Eylül 1921'de Aleksî Nikolayeviç başkanlığında Sovyet Rusya temsilcileri bölgeye gelmiştir. 22 Eylül 1921'de ise iki ülke arasında Moskova Antlaşması'nın teatisi gerçekleştirilmiştir.³²⁹

Eylül 1921'de Sovyet Rusya, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan heyetleri tespit edilmiş olup Kars'a gitmek üzere yola çıkmışlardır.³³⁰ Kars müzakereleri 26 Eylül 1921'de Ordu Caddesi'ndeki binada düzenlenen tören sonrası başlamıştır.³³¹ Müzakerelerin yapıldığı yer net olarak bilinmemekle beraber, Kâzım Karabekir'in verdiği şu bilgi mevcuttur:

"Kars'ın en büyük resmi salonu olan, Ruslar zamanında Vâli Konağı, bir zaman da benim konağım olmuştu. Konferans için burasını seçmiş ve süslemiştim. Bu tarihi binayı daha sonra iş bitince Milli Kütüphane yaptırdım."³³²

Kars Antlaşmasını Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni temsil etmek üzere Edirne Milletvekili ve Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Burdur Milletvekili Veli Bey, Doğu Anadolu Bölgesi Demiryolları İnşaat Başmühendisi Muhtar Bey, Ankara Hükümeti'nin Azerbaycan temsilcisi Memduh Şevket Bey katılmışlardır. Sovyet Rusya adına Rusya Büyükelçisi Yakov Ganetsky, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adına Devlet Komiseri Behbud Şahtantinski³³³, Ermenistan Sovyet Sosyalist

³²⁷ Selami Şekerkıran, *Türk-Sovyet Sınırı (1919-146)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 98.

³²⁸ Çerçiçenkina, *a.g.e.*, s. 30.

³²⁹ Mustafa Öztürk, *Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Politikası*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Bilim Uzmanlığı Tezi, Ankara 2005, s. 131.

³³⁰ Günay Çağlar, "Türkiye-Sovyet Arasında Türkiye'nin Bugünkü Kuzey-Doğu Sınırının Süreci ve Kars Antlaşması", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. VIII, S. 17 (2010), s. 284.

³³¹ Öztürk, *Atatürk Dönemi'nde...*, s. 132.

³³² Çağlar, *a.g.m.*, s. 284.

³³³ Behbud Şahtantinski: Şubat-Mart 1921'de Moskova görüşmelerinde de yer almıştır. Azerbaycan'ın ilk yetkili temsilcisi olarak Behbud Şahtantinski'nin önemli çalışmaları olmuştur. 1 Mart 1921'de Lenin'e gönderdiği mektupta Nahçıvan, Zengezur, Dağlık Karabağ, Borçalı, Zakatala, Karayazı düzü, Dağıstan'ın kuzeyi ve Kafkasya Müslümanlarından söz açmıştır. Bu bölgelerin milli terkihi, coğrafyası ile ilgili bilgiler de mektuba eklenmiştir. Behbud Şahtantinski Güney Kafkasya'da Aras sınırlarının ve Nahçıvan'a bağlı sorunları adil ve milli menfaatleri göz önünde bulundurarak çözülmesinden yana olduğunu, kendi fikirleri ile belirtmiştir. Mektup Lenin'in dikkatini çekmiş ve 7 Mart 1921'de onaylayıp tartışılmak üzere siyasi büroya göndermiştir. 16 Mart 1921'de RK (B) Partisi Merkezi Komitesi siyasi bürosunda Stalin ve Çiçerin'in de katılımı ile mektup tartışılmış ve beğenilmiştir. Azerbaycan SSC

Cumhuriyeti adına Dışişleri Bakanı Aşkanaz Mravyan ve İçişleri Bakanı Bogos Makinziyan, Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adına Harbiye ve Bahriye Halk Komiseri Şalva Eliava³³⁴, Dışişleri ve Maliye Komiseri Aleksandr Svanidze imzalamışlardır. 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması 20 madde ve 3 ekten oluşmaktadır.³³⁵

Kars Antlaşması'nda Sovyet Rusya temsilcisi Yakov Ganetsky tarafından Kulp (İğdır) ve Ani Harabeleri'nin (Kars vilayetinin güneydoğusu) Ermenistan'a bırakılması talep edilmiştir. Bu talep Moskova Antlaşması'yla belirlenmiş sınır üzerinde değişikliğe gidilmesine yol açabilirdi. Ancak TBMM Hükümeti tarafından reddedilmiştir. Genel itibariyle Türkiye'nin Batum'u Gürcistan'a hangi koşullarla bıraktığının ifade edildiği kısımlar dışında Moskova Antlaşması ile alınan kararlar teyit edilmiştir.³³⁶

Türkiye'nin Batum limanından gümrük vergisi olmadan serbest geçiş hakkına sahip olabilmesi ile ilgili konular görüşülürken Sovyet Rusya Hükümeti temsilcisi Yakov Ganetsky kendilerinin de Batum limanında istifade edebilmelerini şart koşarak şunları söylemiştir:

“Yardımlı yapmaktayız. Bunun batıya gönderilen mühimmatı mühasır olduğunu ticari ve şahsi istifadelerimizde bizim için bir hak olduğunu özerk idareye sahip Acara'nın merkezi olmak üzere Batum'u terketmekliğimiz Kafkas milletlerinin hayati bir limanı olduğundandır. Fakat bizim de faydalanmamız şartıyladır”³³⁷

Sovyet Rusya tarafından öne sürülen bu şartın kabul edilmesiyle Batum konusu halledilmiştir. Daha sonra Acara ve Nahçıvan'ın özerkliği konusu için Kâzım Karabekir'in Azerbaycan ve Gürcistan Heyetlerine görüşlerini öğrenmek üzere soru yöneltmiştir. Gürcistan temsilcisi Şalva Eliava'nın aşağıda belirtilen sözleri söylemiştir:

“Acara özerkliği ile ilgili Moskova Antlaşması'nın kendisine siyasi bir mecburiyet yüklediğini göz önüne alarak, Gürcistan ve Türkiye arasında henüz antlaşma imzasını beklemeksizin 54 No ve 16 Temmuz 1921 tarihli ve Gürcistan Devrim Komitesi Başkanı Mdivani ve Adliye Halk Komiseri Kefnerensten'in imzalarıyla bir emirnâme çıkardı. Bu

---

himayesinde Nahçıvan SSC'nin oluşturulması hakkında karar alınmıştır. Muhtaroglu, Zeynelabdinoğlu, *a.g.m.*, s. 11-12.

³³⁴ Şalva Zuraboviç Eliava: Gürcü Komünisttir. Türk Komünist Fırkası'nın 1920 yılının sonbaharında Türkiye Büyük Millet Meclisine gönderdiği raporda, Şalva Z. Eliava'nın Türkiye'nin Sovyet Rusya elçisi tayin edilmiş olduğu ve yakında da Türkiye'ye geleceği bildirilmiştir. Şalva Z. Eliava'nın “Türk muhibbi” olduğu belirtilerek Türkistan'da çalıştığı zaman Türklere olan dostluğunu somut olarak gösterdiği kaydedilmektedir. Bkz. ATASE, A.6/2865, K1.851, D.13/54, F.95'ten aktaran: Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 75.

³³⁵ Çağlar, *a.g.m.*, s. 288.

³³⁶ Okur, *a.g.m.*, s. 84.

³³⁷ Serpil Sürmeli, “Kars Konferansı ve Gürcistan”, *3. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (Kars Antlaşması ve Bölgesel Etkileri)*, Kars 2012, s. 59.

emirnâme Gürcistan kısımlarından olan özerk Acara Cumhuriyeti'nin durumunu ve Gürcistan Cumhuriyeti ile olan münasebetlerini tayin eder. Bu emirnâmenin konferans tutanaklarına eklenmesini teklif ederiz.”³³⁸

Ekim 1921'de Acara'nın Gürcistan sınırları içerisinde yer alması göz önüne alındığında,³³⁹ Kâzım Karabekir Paşa'nın bahsedilen emirnameye halkın hukuki özerkliğinin de eklenmesini istemesi üzerine Şalva Eliava eğitim, ziraat ve din alanındaki bakanlıkların özerk olduğunu Gürcistan'ın onlara karışmayıp gereken yardımı yapacağını belirtmiştir.³⁴⁰

Türkiye ve Azerbaycan için Türk dünyasına açılan bir koridor olan Nahçıvan, Kars Antlaşması'nın 5. maddesi ve 3. eki ile, Azerbaycan'ın koruyuculuğunda özerk bölge olduğu Ermenistan tarafından kabul edilmiştir.³⁴¹ Kars Antlaşması “Nahçıvan'ın güvenlik sigortası” olarak değerlendirilmektedir. Ancak Ermeniler tarihsel süreç içerisinde antlaşma maddelerine bağlı kalmakta sorun yaratmışlardır.³⁴² Moskova Antlaşması'nın 3. maddesine karşılık gelen Nahçıvan'ın hukuki statüsünde bir değişiklik yaşanmadan madde tekrar onaylanmıştır.³⁴³

Moskova ve Kars içerik ve maddeler bakımından birbirini tamamlayan iki ayrı antlaşmadır. Ancak Moskova'dan farklı olarak Kars Antlaşması'na eklenen yeni maddeler mevcuttur. Bunun ilk iki örneği TBMM ve Gürcistan SSC ile ilgili olan 7. ve 8. maddelerdir. 7. maddede her iki hükümetin, ortak sınır bölgelerindeki gümrük ve polis alanlarındaki yasalara uyan halklarının karma bir komisyonca sınırı geçmelerini kolaylaştırmakla ilgilidir. 8. madde ise yine her iki ülkenin sınır bölgelerindeki haklarının diğer yanında bulunan kışlık ve yazlık otlaklardan yararlanmaları ile ilgilidir. Bununla birlikte antlaşmayı imzalayan ülkeler antlaşma sonrasında 14. madde ile mülteciler konusunda özel bir antlaşma yapmak, 15. madde ise tarafların vatandaşlarına af ilan etmekle yükümlendirilmiştir.³⁴⁴

---

³³⁸ Sürmeli, *a.g.m.*, s. 60.

³³⁹ Roin Kavrelişvili, Nikoloz Akhalkatsi, “Gürcü Tarihçiliğinde Kars Antlaşması Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, C. I, S. 18 (2013), s. 106.

³⁴⁰ Sürmeli, *a.g.m.*, s. 60.

³⁴¹ Musa, *a.g.m.*, s. 523.

³⁴² Kerem Karabulut, “Kars Antlaşmasının Nahcivan ve Karabağ Zaferi Açısından Önemi”, *Odak Dergisi*, C. I, S. 2 (2021), s. 2.

³⁴³ Atnur, “Moskova ve...”, s. 75.

³⁴⁴ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I. Cilt (1920-1945), Türk Tarih Kurumu, 3.Baskı, Ankara 2000, s. 43-45.

Türkiye, Sovyet Rusya ve yönetimindeki üç komşu ülke ile yapılan, bugün hala geçerliliğini koruyan Moskova ve Kars antlaşmaları ile³⁴⁵ Türkiye artık doğu sınırını kesinleştirmiş ve askeri gücünü Batı'ya yöneltme imkânı kazanmıştır.³⁴⁶

Konferans sürecinde Sovyet Rusya, Ermenilerin lehine toprak kazancı sağlamak için taleplerde bulunmuştur. Türkiye ise bu taleplere taviz vermemiştir. Kars Antlaşması Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde bölünmeye yol açmıştır. Kars Antlaşması Şark'ta birliğin sağlanması ve Türkiye ile dostluk sürecinin başlaması adına kıymetli görülürken Taşnak Ermenileri tarafından eleştirilmiştir. 27 Eylül 1921'de "Sovyet Ermenistanı" gazetesi Kars Antlaşmasını Ermenistan SSC'nin bağımsızlığını gerçekleştirebilecek bir muahede olarak görürken, 13 Kasım 1921'de *Hayk* gazetesi "perde götürülmüştür" başlıklı haberi ile bizzat Nahçıvan'ın akıbetinden duydukları rahatsızlığı belirtmiştir. Keza haberde, "küçük Nahçıvan'ın Kemalcilerin ellerinden koparılamadığı" yazılmıştır.³⁴⁷

13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması Azerbaycan tarafından 3 Mart 1922, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 17 Mart 1922, Ermenistan tarafından 20 Mart 1922, Gürcistan tarafından ise 14 Haziran 1922'de onaylanmış olup, söz konusu antlaşmanın 20. maddesinde belirtildiği üzere Erivan vilayetinde 11 Eylül 1922'de teatisi yapılarak yürürlüğe girmiştir.³⁴⁸ Antlaşma masasında yer alan ülkeler siyasi ve ekonomi alanlarda emperyalist güçlerin varlığını hisseden, yeni düzen kurma yolunda ilerleyen ve toprak bütünlüğünü korumaya çalışan ülkelerdir. Tarihsel süreç onları birçok ortak strateji noktasında bir araya getirmiştir. TBMM hükümeti bu süreci başarı ile yönetmiştir. Mustafa Kemal Paşa mecliste genel olarak çözüme kavuşturulan meselelere şu sözlerle dikkat çekmiştir:

*"Bu anlaşma ile Doğu hukuki bir şekil alan fiili vaziyetimiz de Sevr Anlaşması'nın tatbik edilmez olduğunu gösteren vakalardan biridir. Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletinin hakiki menfaatlerinden ziyade cihan kapitalistlerinin iktisadi menfaatlerine göre halledilmek istenen mesele, Kars Anlaşması'yla en doğru hal suretini buldu. Asırlardan beri dostane yaşayan iki çalışan halkın iyi ilişkileri, memnuniyet vericidir ki, tekrar teessür etti."*³⁴⁹

³⁴⁵ Ömer Engin Lütem, "Türkiye- Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 50 (2015), s. 269.

³⁴⁶ Perinçek, *a.g.e.*, s. 66.

³⁴⁷ Musa, *a.g.m.*, s. 524.

³⁴⁸ Musa, *a.g.m.*, s. 528.

³⁴⁹ Özlem Çolak, *Lenin Döneminde Türk-Rus İlişkileri (1917-1923)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2010, s. 111.

Moskova Antlaşması'yla Sovyet Rusya'nın kabul ettiği hükümler Kars Antlaşması'yla Sovyet yönetiminde bulunan Kafkas ülkeleri tarafından da kabul edilmiştir. Türkiye Kars Antlaşması ile Kafkasya'daki mevcudiyetini güçlendirmiş, doğu sınırını güvence altına almış ve Moskova Antlaşması'nda yer alan hükümleri büyük ölçüde koruyabilmiştir.

2.5.1. Kars Antlaşmasının Türk Basınına Yansıması

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi Kars Antlaşması imzalandıktan sonra ilk haberi “Kars Muahedesi” başlığı altında yayınlamıştır. Bu kapsamda belgenin kimler tarafından imzalandığına yer vermiştir.

*“Perşembe günü Kars'ta merasim-i mahsus ile imza edildi. Kars 13 (muhabir mahsusumuzun telgrafıdır) Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti murahhasları ile Azerbaycan, Ermenistan hükümetleri arasında akd edilmiş olan Kars muahedesi bugün öğleden sonra saat ikide merasim-i mahsus ile imza edilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi namına Kâzım Karabekir Paşa, Burdur Mebusu Veli, Memduh Şevket, Muhtar Beyler, Azerbaycan Hükümeti namına Adliye komiseri Behbud Şahtatinski, Gürcistan namına Harbiye Komiseri Eliava ve Hariciye Komiseri Svanidze, Ermenistan namına Hariciye Komiseri Mravyan vaz'ı imza etmişlerdir.”*³⁵⁰

Yine aynı gazete “Kars Muahedenamesi” başlığı altında antlaşmanın maddelerini iki günlük sayıya bölerek kamuoyuna duyurmuştur.³⁵¹

İlerleyen sayfalarda *Vakit* ve *İkdam* gazetelerine Kars Antlaşması'nın yansımasına değilmektedir. Ancak burada belirtmek gerekir ki antlaşma maddelerine ve konferansta gerçekleştirilen nutuklara³⁵² detaylı olarak yer veren gazete *Hâkimiyet-i Milliye* olmuştur.

Diğer bir haber “Kars Muahedesi” başlığı ile antlaşmanın onaylanmasına dairdir.

*“Kafkas Hükümeti Muahedenameyi Tasdik Etti, Türkiye ve Kafkas hükümetleri arasında münakid Kars muahedenamesi Gürcistan-Azerbaycan-Ermenistan Şuralar Hükümetleri tarafından tasdik edilmiştir.”*³⁵³

Hâkimiyet-i Milliye'nin konuya ilişkin olarak son haberi “Kars Muahedesi” başlığı altında, haberin içeriğinde Türk ve Ermeni temsilcilerinin ifade ettikleri kısımlara

³⁵⁰ “Kars Muahedenamesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Ekim 1921, s. 1.

³⁵¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, “Kars Muahedenamesi” haberinin tam metni için bkz. Ek 3.

³⁵² *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde yer alan “Kars Konferansında İrad Edilen Nutuklar” başlıklı haber için bkz. Ek 4.

³⁵³ “Kars Muahedesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Nisan 1922, s. 1.

atıfla Türkiye ve yeni Ermenistan'ın birbirleri aleyhine hareket etmeyecekleri ve dostluk içerisinde devam edecek bir sürece girdikleri basın aracılığıyla kamuoyuna duyurulmuştur.

“Tarafeyn murahasaları arasında Türk-Ermeni muhadenetinden bahis nutuklar irad olunmuştur. Telgraf haberi olarak teatisini haber verdiğimiz Kars muahedesinde tesadüf ettiğimiz şayan-ı dikkat merasim tafsilâtını aynen nakl ediyoruz: Eylül’ün 11. Pazartesi günü saat ikide Ermenistan Sovyet Hükümeti Komiserler Heyeti binasındaki salonda Kars muahedesini masdak nüshaları teati merasimi yapılmıştır...”³⁵⁴

Haber Ermenistan temsilcisinin Türk temsilcilere hitaben yaptığı konuşma ile şöyle devam etmektedir:

“Kars muahedesini teati ettiğimiz bugün Şark’ın şanlı ve tarihi bir günüdür. Zira komşu bu iki milletin tarihinde ilk defadır ki yek-diğerinin mukadderatını alakadar eden meseleleri aralarında müstakilen halletmiş oluyorlar. Bugün artık kemal-i itminan ile iddia edebiliriz ki bundan sonra başkalarının menfaati için bu iki milleti birbiri aleyhine sevk etmek mümkün olmayacaktır. ...Bunun içindir ki arkadaşlar Şark milletlerinin hayatında yeni bir devir açılmış, bundan sonra onların arasında kanla, ateşle halledilecek bir ihtilaf kalmamıştır. Bundan sonra Ermeni ve Türk milletlerinin münasebatı her tarafın meşru haklarının tanınması esasına müstenid olduğundan aralarındaki meseleler demir, top ve tüfek sadasıyla halledilmeyecektir. ...Sizin zaferiniz aynen bizim de zaferimiz, serveriniz bizim de serverimizdir. Yaşasın Büyük Millet Meclisi Türkiyesi, Yaşasın Sovyet Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan.”³⁵⁵

Ermenistan, Kars Antlaşması'nın Türklerin ve Ermenilerin haklarını yasal bir zemin üzerine inşa etmelerini sağladığını düşünmektedir. Bu sebeptendir ki Moskova Antlaşması'nda olduğu gibi Kars Antlaşması da Şark milletlerinde birlik ve beraberlik idrakının oluşmasına önemli katkı sağlamıştır. Ermenistan temsilcisi İngiltere ve Amerika'yı hedef alarak artık başka ülkelerin menfaatleri yüzünden iki ülkenin birbirleri aleyhinde hareket etmeyeceklerini ifade etmiştir.

Haber Ahmet Muhtar Bey'in konuşması ile devam etmektedir. Şaverdof'a karşılık olarak yaptığı dostane ve samimi ifadeleri içeren konuşmasından özetle şu şekilde bahsedilmiştir:

“Asırlardan beri Türklerle Ermeni milleti arasında caygir bulunan münasebat-ı dostanenin yarım asırdan beri Avrupa devletleriyle Çar hükümeti tarafından ne gibi hainane vesait ile ihlaline tasaddi edildiğini ve bunun neticesi olarak iki millet arasında hâsıl olan husumetin nasıl feci avâkıb tevliid ettiğine dair bir hülâsa-i tarihiye yaptıktan sonra kendi

³⁵⁴ “Kars Muahedesini”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 18 Ekim 1922, s. 2.

³⁵⁵ “Kars Muahedesini”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 18 Ekim 1922, s. 2.

mefai-i hakikiyesini muhafaza için teşkil etmiş olan yeni inkılapçı Ermenistan Cumhuriyeti halkı Türkiye arasında mevcut münasebat-ı dostane ve uhuvvetkaraneyi ihlal edebilecek hiçbir sebep kalmamış olduğundan bahsederek inkılapçı Ermenistan halkının hissiyât-ı müsafatkâranesini Türkiye milletine bildirmeyi bir vazife telakki ettiğini söylemiştir... ”³⁵⁶

Türk temsilcisi Ahmet Muhtar Bey Ermenistan ile tarihsel süreç içerisinde anlaşmazlıklar yaşanmasının temelinde Çarlık Rusyası ve Avrupa devletlerinin olduğunu ifade etmiştir. Buradan hareketle Ermenilerin Avrupa devletleriyle olan ilişkisini ekarte ettiği anlaşılmaktadır. Türk-Sovyet dostluğu göz önünde bulundurularak Sovyet Ermenistan'ı ve Türkiye arasında tesis edilen dostluğu bozabilecek herhangi bir sebep kalmadığına değinilmiştir. İki ülke arasındaki tek problem Avrupa ve emperyalist faaliyetleri olarak görülmektedir.

İkdam gazetesi 4 Eylül 1921 tarihli nüshasında Kars Antlaşması öncesinde Rusya'nın Ankara'daki elçisinin Moskova ve Kars Antlaşmaları hakkında önemli açıklamalarda bulunduğu beyanatı yayınlamıştır.³⁵⁷ Ayrıca Sovyet ve Kafkas heyetleri için düzenlenen törende dostluk ittifakına dair önemli ibareleri içeren nutuklar gazeteye yansıtılmıştır.³⁵⁸

İkdam gazetesi “Kars Meselesi Halledildi” başlığı ile Kars başta olmak Türk-Ermenistan arasında müzakere edilen konulara değinmiştir.

“Şarkta muhtelif olan meselelerden biri ahiren Rusya'nın muvaffakiyetiyle Türkiye ve Ermenistan arasında sulhen tesviye pezir olmasıdır. Bu mesele Kars kalesinin cihet-i aidiyeti meselesidir. Kars kalesi Asya-yı Türki'nin Şimal-i Şark-i hududunun anahtarı mesabesinde dir. Orada in'ikâd eden ve Türkiye Ermenistan Gürcistan Azerbaycan ve Rusya mümessillerinden mürekkebe bulunan konferansta Ermenistan Kars üzerindeki hukukundan kâmilten ferâgat etmiş. Buna mukabil Türkiye Ermenistan'a vasi ormanları muhtevi bulunan Sarıkamış mıntıkasıyla zengin tuz madenlerini hâvî olan Oltu havalisini terk ederek Ermenistan'a iktisadi müsaidat göstermiştir. Türkler Ermeni harp esirlerinin derhal tahliyesini de vaat etmişlerdir.”³⁵⁹

İkdam Türkiye için son derece önemli yere sahip olan Misak-ı Milli sınırları mevzusunun üç komşu tarafından kabul edildiğini “Kars Muahedenamesi” başlığı altında yayınlamıştır. Haber ise şu şekildedir:

³⁵⁶ “Kars Muahedesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Ekim 1922, s. 2.

³⁵⁷ *İkdam*, “Rusya'nın Ankara'daki Sefirinin Beyanatı” başlıklı haber için bkz. Ek 5.

³⁵⁸ *İkdam*, “Türkiye-Rusya Murahhaslarının Mütakabil Nutukları” için bkz. Ek 6.

³⁵⁹ “Kars Meselesi Halledildi”, *İkdam*, 21 Ekim 1921, s. 2.

“Kafkas Cumhuriyetleri Esas İtibariyle (Misak-ı Milli) Mevadını Kabul Ediyorlar (Kars) muahedesini imzalayan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan murahhasları şehri mezkûru terk etmişlerdir...Muahedenin mevad-ı siyasiyesi gizli tutulmaktadır. Mamafih, tereşşüh eden malumata nazaran, hükümet-i akideden hiçbir diğeriyle kabul-ül müşavire, hiçbir hükümet-i ecnebiye ile siyasi muahede ve mukaveleler yapamayacaktır. Kafkas Cumhuriyetleri esas itibariyle Türk (Misak-ı Milli) mevadını kabul etmektedirler. Türk hükümetide işbu hükümetlerin mevcut siyasiyeleri taht-ı tehlikede bulunacak olursa onlara muavenet-i askeriye ibrazını taahhüt eylemektedir.”³⁶⁰

Ermenistan’ın Türkiye’ye karşı ılımlı düşüncelerini içeren “Türklerle Ermeniler Arasındaki Münasebat” başlıklı haberden anlaşıldığı üzere Kars Antlaşması iki ülke arasında dostluk ilişkileri kurulmasının başlangıcı kabul edilmektedir. Ermenistan temsilcilerinden Mravyan’ın Ermeni gazetesiyle yaptığı röportajdaki ifadelerine *İkdam* gazetesi yer vermiştir. Yayınlanan haber şu şekildedir:

“...Bugün Türk kavmi hürriyet ve istiklal uğruna mücadele ve mücadele ediyor. Biz Türklerin bu mücadelesinde cenâhtan kendilerini temin ederek büyük bir muavelette bulunmuş ve bu suretle bu cidâllerinde onları teşci’ etmiş oluruz. Kars konferansında bizi işgal eden şey, burjuva hükümetlerinden miras kalma meseleler değil ancak Türk kavmiyle bir râbita-i müveddet-i uhuvvet elde etmek meselesi olmuştur. ...Bizce bir mesele-i hayatiye olan mutalib-i arziden bittabi vazgeçemeyiz. ...Türklerin bize karşı muamelatı uhuvvetkâranedir. ...Türkiye bize karşı hissiyat-ı müveddetkaranesini bilfiil ispat etmeyi vaad eylemiştir...Kars Muahedenamesinden neler müntezir etti? Her şeyden evvel sulh memul olunuyordu. Bu sulh hâsıl olmuştur. ...Hulâsa-i kelam Ermeni köylü ve amelesi Ermenistan semasının artık sulhu tehdit eden muzlim bulutlardan sıyrılmış olduğundan emin olarak emniyet ve istirahat kalbîye ile çubuğuna sarılabilir.”³⁶¹

Bu haber *İkdam* gazetesinde “Kars Konferansı’nda Ermeniler Türk Müveddetini Kazandılar” şeklinde yer almıştır. Ermenistan’ı temsilen konuşan Aşkanaz Mravyan, Kars’ı hayati bir mesele olarak görmekte ancak bu konunun Sovyet Rusya’nın arabuluculuğunda çözüldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca Kars Antlaşması’nın Türklerin Ermenilere olan dostane yaklaşımının bir ispatı olarak nitelendirildiği aşikârdır. Ayrıca bu haberde de Ermenistan tarafından açıkça belirtilmese de barışın tesis edilmesini engelleyen unsurlardan kurtulduğunu vurgulamaktadır.

İkdam gazetesinde yayınlanan bir diğeri haber “Kars Konferansında Rusların Fikri” dir.

³⁶⁰ “Kars Muahedenamesi”, *İkdam*, 25 Ekim 1921, s. 1.

³⁶¹ “Türklerle Ermeniler Arasındaki Münasebat”, *İkdam*, 19 Kasım 1921, s. 3.

“...Konferansın en büyük netice-i müsameresi şu olmuştur ki akd olunan muahededen sonra Türk düşmanları onların artık Şark cephesinde meşgul olmayacaklarını anlamışlardır. Bu nokta-i nazardan Kars konferansı beynelmilel büyük bir mana ve ehemmiyeti haizdir. Kars konferansında bu gibi konferanslarda olduğu misillü ancak bazı esasat-ı tayin ve tespit olunmuştur. Kars'ta tespit olunan şerait-i itilaftiye-i siyasiye, mukabil tarafın tarz-ı idaresine karşı samimata ve ihtiramkârane bir his ile meşbû bulduklarını irâ'e etmiştir. O zamana kadar akd olunan ve tarafeynden birini cerihadar edecek takadi muhtevi bulunan mukavelat ke'enlemyekün addolunmuştur...”³⁶²

Kars Antlaşması ile Türkiye'nin Şark'taki mücadelesinin sona erdiği ve kuvvetlerinin tek bir noktada yani Batı'da toplanacağı haberi verilmiştir. Dolayısıyla uluslararası ortamı etkileyecek ve ilgilendirecek bir antlaşma olmuştur. Türk-Ermeni göçmen meselesine açıklık getirilen haberde Kars hakkında alınacak her türlü kararın iki taraftan birini muhakkak yaralayacağını bilindiği ve bu kararın Kars Antlaşması'yla alındığı anlaşılmaktadır.

“Kars Muahedesi Müzakere Olunurken” başlığı altında “16 Mart günü ve İstanbul-Kaç seneden beri ölmek üzere olduğu ilan edilen Türkiye ne derece zi hayattadır?” ifadeleriyle birlikte *İkdam* gazetesi haber yayınlamıştır. Hüseyin Avni Ulaş'ın Büyük Millet Meclisi'nde gerçekleştirilen müzakerede yaptığı konuşmada emperyalist faaliyetlere karşı isyan eden ilk milletin Ruslar olduğuna dikkat çekerek şu sözleri söylemiştir:

“Ruslar ortaya mukaddes bir fikir attılar “herkes kazancında, akidesinde, düşüncesinde serbesttir. ...İşte bu sürede Türk milleti gaddarlar elinde her gün eziliyordu. Emperyalistler memleketimizde beytin çiçekleri koklanmaz oldular. İşte o zaman bu millet dahi yaşamak istediğini anlatmak istedi ve Rus milleti gibi hareket etti. Tabiat bu iki milleti birleştirdi. Ve bütün cihana da bir inkılap kapısı açıldı. İşte bize felaket getiren, on altı Mart günü bu itibariyle bugün kemal-i fahr ile söylüyorum ki Ruslar gibi bayram konmaz olmuştur. Azerbaycan kardaşlarımıza, Gürcistan ve Ermenistan komünistleri de bizim iyi komşularımız oldular. Yapılan muahedeler atıldığımız mücadele sayesinde iktitâf edilen ilk semerelerdir. Ve bundan sonra takip edecektir.”³⁶³

Hüseyin Avni Bey, emperyalistlere karşı Türkiye'nin Rusya gibi hareket ettiğini vurgulayarak önce Moskova sonra Kars Antlaşması ile tesis edilen dostluğun devam edeceğini belirtmektedir. Şeref Bey de benzer düşünceleri nakletmiştir.

“Anadolu köylü hükümetini meydana getiren arkadaşlarımıza emelin başladığı bugünü tebrik ederim. İşte o sürede siz isyan eden milletin timsali oldunuz. Tarihi yaşattınız

³⁶² “Kars Konferansında Rusların Fikri”, *İkdam*, 21 Kasım 1921, s. 3.

³⁶³ “Kars Muahedesi Müzakere Olunurken”, *İkdam*, 27 Mart 1922, s. 4.

ve yaşatacaksınız. Bundan sonra Türkler gibi hür millet-i efendi olarak yaşayacaktır. Çünkü hür millet senelerce bağlandığı zincirleri kırmıştır. Efendiler, Türklerin al sancağı ser-nigün olmamıştır. Yıkılır gibi olmuş fakat derhal kalkmıştır. Türk neferi varlığını müdafaa için hiçbir müşkülattan yılmadı. Efendiler, hakkını müdafaa etmeği bilen millet, yaşamak hakkına haiz olan millettir. Bundan sonra Şark milletleri yaşamağa azim etmiştir. Ve yaşayacaktır. Çünkü “ille” de bizimle beraberdir.”³⁶⁴

Daha sonra konuşma yapan Hamdullah Suphi Bey Moskova ve Kars Antlaşmalarının emperyalist ülkelere karşı büyük bir hamle olduğunu vurgulayarak örneklendirmeler ile söze başlamıştır. İlk olarak Napolyon Bonapart’ın III. Selim’in şehit edildiği haberini almasıyla Türkler son günlerini yaşıyor demesi üzerine kendisinin esarete iken ölmesine, 1853 yılında Rus Çarı Nikolay’ın İngiliz sefirine “hasta adam ölmek üzere hükümetinize söyleyin miras için anlaşalım” şeklinde ifadesi ve sonrasında Türkler’in Kırım ve Silistre’de Rus ordularını yenerek yaşamaya devam etmesine değinmiştir. Türk milletinin Balkan mücadelesine ve Kurtuluş Savaşı’na değinerek “ben yaşayacağım” dediğini belirtmiştir. Almanya’nın diz çöktüğünü, Avusturya’nın niyazkâr vaziyeti aldığını vurgulamıştır.

“Efendiler, Asya kıtası edyân-ı semaviye’nin tulû ettiği yer olduğu gibi kadim medeniyetlerinde merkezidir. Efendiler, hiçbir zaman emperyalistler elinde esir olmak istemeyen koskoca bir Asya kıtası vardır. Asya’daki milletler hür yaşamağa ahd etmişlerdir. Buna canlı bir misal olan bu muahedelerin mütefekkan kabulünü rica eylerim bundan sonra siyasetimizin umdesi Şark’tır. Binaenaleyh Şark milletleri ile olan münasebatımızı takviye etmeye çalışalım. Bugün tasdik ettiğimiz bu muahedeler iki sene evvel on altı Mart’ta gasplerin bizi imha etmeye uğraşırken mütemadi surette kuvvetlendiğini gösteren manevi muzafferiyetlerimizin en mühimini teşkil eder.”³⁶⁵

Antlaşmayı imzalayan ülkeler doğuda kurulan bu dostluğu yağmacı olarak ifade edilen Batı ülkelerine duyurmak için bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Bu fırsat ise verdikleri mücadelelerin onları hayatta tuttuğunu göstermek için fayda sağlamıştır. Bunun içinde özgürce yaşamak arzusunda olan Şark milletlerinin güçlendiğini gösteren zaferlerin en önemlileri Moskova ve Kars Antlaşmaları’dır.

İkdam gazetesi, Hâkimiyet-i Milliye’nin 12 Nisan 1922’de Ermeni Komünist Partisi yayımcılığını yapan gazetenin, Kars Antlaşmasına Taşnakların bakış açısının nasıl olacağını içeren “Kars Muahedesi ve Ermeni Matbuatı” başlığı ile yayınlandığı haberi “Türkiye ve Ermenistan Arasında” başlığı altında yayınlanmıştır. İmzalanan Kars

³⁶⁴ “Kars Muahedesi Müzakere Olunurken”, *İkdam*, 27 Mart 1922, s. 4.

³⁶⁵ “Kars Muahedesi Müzakere Olunurken”, *İkdam*, 27 Mart 1922, s. 4.

Antlaşması'nın Taşnaklar nezdinde itirazlara neden olacağı ve Ermeni Komünistlerin Ermeni davasına hıyanet ettiklerini düşünecekleri belirtilerek devamında şu sözler yer almıştır:

“Morolyan Hapasyan gazetesi 27 Mart tarihli nüshasında atideki mühim baş makaleyi neşretmiştir: ...Kendileri için Sovyet Ermenistan'ın sulh ve ümranperverane mesai ile geçirdiği ve yavaş yavaş hakkını istihlal uğrunda sarf eylediği bu faaliyetin bir kıymeti yoktur. ...Fakat işçi ve köylü Ermenistan memleketin sükûn ve selametini, komşuların ve bilhassa Türkiye ile aralarında mevcut samimi ve dostane münasebatı fevkalade kıymettar telakki etmektedir. Ermenistan işçileri için vatan aslilerinin sergüzeştçi ve malumatı siyasetlerinin mazarratını anlayarak Türkiye ile dostluğu istihdaf eden ve bir tesir kıymettar hak eden bir hükümet tarafından idare edilmesi, pek kıymetli Kars Muahedenamesi'nin tasdiki, kapitalist dünyasının diplomatik oyunlarla Ermenistan Rus Federasyonu'ndan ayırmak ve Şark siyasetine bir darbe vurmak istedikleri şu sırada büyük bir menfaat temin etmiştir. Türkiye etrafında yapılan entrikaların gayesi kendisini Sovyet Federasyonu'nun dostluğundan tecrit ederek kendi kucaklarına düşürmektir...Cenova Konferansı'na iştirak edecek Sovyet memaliki murahhaslarının kuvvetlerini tekessüf ederek diplomatlar masası önünde ve kuvvetli bir cephe tarzında bulunmaları çok elzemdir...”³⁶⁶

Ermenistan'ın siyasi politikasında değişiklikler mevcuttur. Bu doğrultuda Şark konusunda Sovyet Rusya ve Türkiye ile birlikte hareket etme kararı aldığı görülmektedir. Çünkü “kapitalist” olarak nitelenen ülkeler konusundaki ifadeleri son derece açıktır. Cenova Konferansı örneğinden anlaşıldığı üzere Şark milletlerinden oluşan bir cephenin Kars Antlaşması ile teşkil edildiğinden bahsedilmektedir.

Vakit gazetesi konuya ilişkin ilk haberini “Kars Konferansı Küşad Edildi” başlığıyla görüşmelerin başladığını kamuoyuna duyurmuştur.

“Kars, 27 Eylül (Anadolu Ajansı) – Kars konferansı'na iştirak edecek Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan heyet-i murahhasları dün, 26 Eylül öğleden evvel saat on bir buçukta hususi suretle (Tiflis) den Kars'a vasıl oldular. Ve Sovyetlerle Türkiye arasında mevcut dostane ve samimiyete layık merasim ile karşılandılar. İstasyon Türk ve Sovyet bayraklarıyla donatılmıştı. İstasyonundan heyetlerin ikametlerine mahsus edilen binalara kadar takip edilen güzergâhta iki tarafında dizilmiş olan kıtaat, memurun-i mülkiye ve ahali misafirleri hararetle selamlamışlardır...”³⁶⁷

Vakit, “Kars Konferansı” kısmında ise “Azerbaycan Mümessili İtimadnamesini Takdim Etti” haberine yer vermiştir.

³⁶⁶ “Kars Muahedesi ve Ermeni Matbuatı”, Hâkimiyet-i Milliye, 12 Nisan 1922, s. 2., “Türkiye ve Ermenistan Arasında”, *İkdam*, 14 Nisan 1922, s. 1.

³⁶⁷ “Kars Konferansı Küşad Edildi”, *Vakit*, 3 Ekim 1921, s. 1.

*“(Ankara) daki Azerbaycan Heyet-i Mümessilesi itimadnamelerini, bu hafta zarfında, merasim-i mu'tâde ile Mustafa Kemal Paşa 'ya takdim edecektir.”*³⁶⁸

“Kars Konferansı” başlığı altında, Moskova Antlaşması ile belirlenen sınırların ve alınan kararların Güney Kafkasya Cumhuriyetleri tarafından imzalanıp samimiyetin destekleneceği ifade edilmiştir. Ülkelerin arasında menfaat ilişkilerinin de olduğu açıkça belirtilmiştir.

*“Müzakerelerde gözetilecek istikamet hemen belli gibidir. Şark'ın mukadderatını dostluk, karşılıklı menfaat esasında birleştiren ve her millet için kendi mukadderatına serbestçe karar vermek hakkını kabul eden, Türkiye-Sovyet Rusya Moskova Muahedesiyle Kafkasya'daki kati şeklini bulmuş olan emn-ü asayiş ve müsterih vaziyetini bazı hususi meselelerle birlikte Kars Konferansında Cenubi Kafkasya Cumhuriyetleriyle de ayrı ayrı hukuken de taahhüd ve teyit edilmiş olacaktır. Herhalde Türkiye ve Genç Kafkas Sovyet Cumhuriyetleri arasındaki hayati menfaat rabitalarının ne kadar muayyen ve kuvvetli bulunduğu iyi bilinerek ve samimi düşünülerek yapılacak olan müzakerelerin muvaffakiyetine ereceğinden de şüphe yoktur.”*³⁶⁹

20 Ekim 1921 tarihinde *Vakit* “Kars Müzakeratı Hitam Buldu”, *İkdam* “Kafkas Devletleriyle Türkiye Arasında” başlıklarıyla aynı haberi yayınlamışlardır. Haber şu şekildedir:

*“Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan arasında itilaf hâsıl olmuş ve akd edilen muahedename merasim-i mahsusa ile imza edilmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti murahhaslarıyla Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Hükümeti murahhasları arasında akd edilen Kars Muahedenamesi Kars'ta 13 teşrinievvele tesadüf Perşembe günü öğleden sonra saat ikide merasim-i mahsusa ile imza edilmiştir. Muahedenameye Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti namına Kâzım Karabekir Paşa, Burdur Mebusanı Veli, Memduh Şevket ve Muhtar Beyler, Azerbaycan Hükümeti namına Adliye Komiseri Behbud Şahtahinski, Gürcistan namına Harbiye Komiseri Eliava ve Hariciye Komiseri Svanidze, Ermenistan namına Hariciye Komiseri Makizyan imza eylemiştir.”*³⁷⁰

Ancak *İkdam* gazetesinden farklı olarak *Vakit* gazetesi habere “Ermeniler Sükûtu Hayale Uğramışlar” yan başlığı ile devam etmektedir.

“Ermenistan'dan yeni avdet eden zevad “Cagadamard” gazetesine Kars Konferansı hakkında atideki malumatı izah etmişlerdir: Kars Konferansı ne gibi neticeler verirdi? -Makama herkes Kars Konferansı hakkında gayet nikbin idi. Ermeni Bolşevikleri bilhusus “Taşnak” hükümetini iskât edip Türklere muavenet gösterdikleri için büyük ümitler

³⁶⁸ “Kars Konferansı”, *Vakit*, 11 Ekim 1921, s. 2.

³⁶⁹ “Kars Konferansı”, *Vakit*, 14 Ekim 1921, s. 1.

³⁷⁰ “Kars Müzakeratı Hitam Buldu”, *Vakit*, 20 Ekim 1921, s. 2., “Kafkas Devletleriyle Türkiye Arasında”, *İkdam*, 20 Ekim 1921, s. 1.

beslemekte idiler. Ermeniler ümit ediyorlardı ki Rusya Türklerden Kars istirdad edip Ermenilere iade edecektir. Fakat konferans esnasında Türkler hiçbir mesaidede bulunmadıkları gibi Kars'ı iade etmekten dahi imtina ettiler. Türkler Kafkasya ve Rusya'nın ahvali haziresinde kemalen vakıf olduklarından ısrar eylediler.”³⁷¹

Haberde de belirtildiği üzere Ermenistan'ın Kars Konferansı'ndan beklentisi yüksektir. Bu beklentinin temelinde Sovyet Rusya'nın da varlığı etkili olmuştur. Özellikle haberde Rusya'nın Kars'ı Türklerden alıp Ermenilere iadesini gerçekleştireceği yönündeki malumatta bu düşüncüyü doğrulamaktadır. Anlaşılan o ki Ermenistan Sovyet Rusya'dan beklediği desteği görememiştir.

“Kars Konferansı” başlığı altında yayımlanan diğer haber de şu şekildedir:

“(Kars) muahedenamesini imzalamış olan Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan heyetleri şehri mezkûrdan müfarakat etmişlerdir. Kâzım Karabekir Paşa mumailayh teşyi etmiş, istasyonda bir müfreze-i mahsusa tarafından raşime-i selam ifa edilmiştir...Türk heyeti muahede metnini hamilen (Ankara) ya müteveccihen hareket etmiştir. Büyük Millet Meclisi'nin üç dört haftaya kadar muahedeyi tasdik edeceği ümit olunmaktadır. Rivayet edildiğine göre mezkûr muahede tarafeyn müteakidini herhangi bir ecnebi hükümet ile yekdiğeriyle evvel istişare etmeksizin, siyasi muahedeler veya mukaveleler akd etmekten men ediyor. Kafkas Cumhuriyetleri Türk Misak-ı Millisini esas cihetle kabul ve tasdik etmektedirler. Türk Hükümeti de, mezkûr cumhuriyetlere, bu cumhuriyetler mevcudiyet-i siyasiyesi duçar tehlike ve tehdit olduğu takdirde muavenet-i filiye-i askeriyede bulunmayı taahhüd ediyor.”³⁷²

“Kars Muhadenet Muahedenamesi” başlığı altında ise Kars Antlaşması'nın bazı maddeleri yayınlanmıştır.³⁷³ *Vakit* gazetesi konu ile alakalı olarak son haberini “Kars Muahedenamesinin Tedkiki” başlığı altında yayınlamıştır.

“Büyük Millet Meclisi Hariciye Encümeni Muahedenin Tedkikatını İkmal Etmiş ve Mütefekkan Kabul Ederek Kararını Heyet-i Umumiyye Bildirmiştir. Ahiren Kars'ta Kafkas hükümeti mümessillerinin de iştiraki ile bir konferans akd edildiği ve bu konferans neticesinde Türkiye ile Kafkas hükümeti arasında münazeun fih olan mesail hal ve tesviye etmek üzere (Kars Muahedesi) namıyla bir muahede tanzim olunduğu malumdur. Muahede ahiren Büyük Millet Meclisine tevdi'i edilmiş, hariciye encümeni tarafından tedkiki başlamıştı. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey bu hususta encümene lazım gelen izahati i'ta etmiş ve encümen müttehid muahedenameyi tasvip eylemiştir...”³⁷⁴

³⁷¹ “Kars Müzakeratı Hitam Buldu”, *Vakit*, 20 Ekim 1921, s. 2.

³⁷² “Kars Konferansı”, *Vakit*, 25 Ekim 1921, s. 3.

³⁷³ *Vakit*, “Kars Muhadenet Muahedenamesi” başlıklı haberin tam metni için bkz. Ek 7.

³⁷⁴ “Kars Muahedenamesinin Tedkiki”, *Vakit*, 2 Aralık 1921, s. 1.

Kars Antlaşması Türk basınına büyük titizlikle yansıtılmıştır. Moskova Antlaşmasına istinaden daha detaylı olarak incelendiğini ve kamuoyuna aktarıldığını söylemek mümkündür. Özellikle üzerinde durulan konu Ermenistan ve Türkiye arasında dostluk ilişkilerinin temelini atılmasıdır. Çünkü Ermenistan sorunu Türkiye'yi son derece meşgul etmiştir. Ermenistan tarafından arazi meselesinden önce geçmişteki düşmanlığı unutmak olarak değerlendirilen konu Türk basınında, Ermenilerin Türklerin dostluğunu kazanması şeklinde yorumlanmaktadır. Nihayetinde basında Kafkasya Devletleriyle bu gibi samimi ilişkilerin devamlı olacağı belirtilmektedir.

TBMM heyetinin tavizler konusunda itidalli davranması, Misak-ı Milli sınırlarının Sovyet Rusya'dan sonra Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan tarafından da tanınması beraberinde başarıyı getirmiştir. Dolayısıyla Kars Antlaşması basında büyük manşetlerle yer almıştır. *Hâkimiyet-i Milliye* antlaşma maddeleri ve tarafların nutuklarına ağırlıklı olarak yer vermiştir. *İkdam* gazetesi, Azerbaycan ve Gürcistan'a nazaran gergin olan Türk-Ermeni ilişkisi üzerine dikkat çekerek daha çok Ermenistan başlığına yer vermiştir. *Vakit* gazetesi de konferans sürecine ve antlaşma maddelerinin bir kısmından söz bahsetmiştir. Gazeteler yer yer Ermeni basınından da istifade etmiştir. Birden fazla cephede mücadele veren Türkiye'nin artık tam anlamıyla batıya yöneleceği gerçeği basın aracılığıyla ilan edilmiştir. Doğu'daki sorunların büyük bir kısmını çözümleyen Kars Antlaşması uluslararası ortamı son derece ilgilendiren bir öneme sahiptir.

2.6. 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması ve Türk Basınına Yansıması

2.6.1. Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasına Giden Süreç

Türkiye Milli Mücadele döneminden zaferle çıktıktan sonra İtilaf devletleri ile 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması imzalamıştır. Antlaşma hükümlerince boğazlardan Karadeniz'e giden askeri gemilere sınırlamalar getirilmiş ve Milletler Cemiyeti güvencesinde boğazların iki tarafı da askersizleştirilmiştir. Buradaki geçişleri düzenlemek adına da kurul oluşturulacağı kararlaştırılmıştır. Ancak bu durum Sovyet Rusya tarafından olumlu karşılanmamıştır. Çünkü Sovyet Rusya Boğazlar rejiminin Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler tarafından oluşturulan bir komisyonda görüşülmesini

istemiştir.³⁷⁵ Bu kapsamda Türk-Sovyet arasında boğazlar ile ilgili olarak görüş ayrılıkları olmuştur. Çünkü Türkiye, Sovyetlerin isteklerinin İngiltere başta olmak üzere müttefik devletlerce kabul edilmeyeceğini bu sebeple ortak bir noktada buluşulması gerektiğini savunmuştur.

Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra Türk-Sovyet ilişkisine yön veren konulardan biri ticarettir. Sovyet Rusya'nın isteği ticari faaliyetler gerçekleştirerek Türkiye'yi ekonomik olarak yanında tutmaktır. Türkiye ise ticaretini Sovyet Rusya'yla sınırlı kalmadan batıya yöneltmek istemiştir. Buna yönelik olarak Sovyet Rusya Türkiye'de ticari temsilcilikler açma girişiminde bulunmuş ancak bunları komünist propagandası aracı olarak kullanmak istemiştir. Söz konusu teşebbüsler genellikle Türkiye tarafından engellenmiştir.³⁷⁶ Ancak konu Türkiye'yi de etkileyen Büyük Buhran dönemine kadar devam etmiş olsa da her iki ülke yaşadıkları ekonomik problemlerden dolayı antlaşma yapmaktan geri durmamışlardır.

Lozan Konferansı'nda Boğazlar rejimi ile ilgili olarak alınan karar Türk-Sovyet ilişkisinde anlaşmazlığa olmuştur. 1 Mart 1924'te Mustafa Kemal Paşa'nın iki ülke arasında uzlaşma sağlanması adına Mecliste şu sözleri söylemiştir:

*“Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ile ilişkilerimizin dostane mahiyette muhafazasına ve fiilen gelişmesine içten bir kıymet vermekteyiz. Bazı zorluklar kısmen pratikte halledilmiştir. Hemen hemen neticelenmiş olan konsolosluk mukavelesinin imzası gecikmeyecektir ümidindeyiz.”*³⁷⁷

Tarih olarak biraz daha geriye gidildiğinde İsmet Paşa'nın Rus Hariciye Komiseri Çiçerin'e, Ankara'da bulunan Rus elçisi Suritz ile mektup göndermiştir. Bahsi geçen mektuba ulaşılamadığı için, 6 Ocak 1924'de Çiçerin'in İsmet Paşa'nın mektubuna verdiği cevabın bir kısmına aşağıda yer verilmiştir.

“Türkiye'de komünist meselesine gelince, tanıdığımız bazı şahısların geliştirdiği fikirler hiç bir vakit bizim fikirlerimiz olmamıştır ve hiç kimse bizim malumatımız olmadan bunu yapmağa çalışamaz... dostluk siyasetinin devamlılığı aramızda yerleşmiştir... Bizim tarafımızdan başka hiç bir şey istemiyoruz. Her hangi bir taraftan bize başka çeşit niyet ve tasavvurlar atfediliyorsa, bunlar ortak düşmanlarımızın uydurmalarıdır. Batı

³⁷⁵ Salim Gökçen, “Ankara-Moskova İlişkilerinin Gelişimi ve 1925 Dostluk ve Saldırmazlık Andlaşması”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. III, S. 3 (2007), s. 123.

³⁷⁶ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995*, C. 1-2, Alkım Yayınevi, Genişletilmiş 11. Baskı, İstanbul 2001, s. 170.

³⁷⁷ Erkan Afşar, “Türk Dış Politikasına Tarihsel Bir Bakış: Türk-Rus İlişkileri (1919-1925)”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. 7 (2019), s. 143-144.

emperyalizminin yararına olarak, aramızda itimatsızlık tohumunu ekmek isteyenlerin bu uydurmalarına ikimiz de kulaklarımızı tıkamak zorundayız...³⁷⁸

İsmet Paşa 22 Ocak tarihli mektup ile verdiği cevapta iki ülke arasındaki sadakatin düşman müdahalelerine engel olacağını ve ikili ilişkilerinin geleceği konusunda aynı düşüncelere sahip olmalarından duyduğu memnuniyeti belirtmiştir.³⁷⁹

Lozan Konferansı'nda çözümlenemeyen sorunlar, Musul'un İngiltere mandaterliğine bırakılması Türk-Sovyet ilişkisinin dostane şekilde devam ettirilmesi için yeterli nedenlerdir. Çünkü mevcut siyasi düzende birbirlerine ihtiyaç duymuşlardır.³⁸⁰ 1925 yılında Türkiye'nin siyasi ve ekonomik anlamda Avrupa ülkeleriyle mücadelesi devam etmekteydi. Bu durumun en belirgin örneği ise Şubat 1925'te İngilizlerin Şeyh Said'in hilafet taraftarı olan isyanını örgütlemesidir.³⁸¹ Bir yandan Suriye'yle ilgili sınır meselesinin halledilmesi için Fransa ile yaptığı görüşmeler diğer yandan İtalya'nın göçmenleri Batı ve Güney Batı Anadolu'ya yerleştirmekte ısrarcı olması Türkiye'yi son derece huzursuz eden faaliyetlerdir. Çünkü üç ayrı toprakta üç farklı güç ile mücadele etmekteydi.³⁸²

Sovyet Rusya'da eş zamanlı olarak iç ve dış siyasette sıkıntılar yaşamıştır. Öncelikle 21 Ocak 1924'te Lenin'in ölümü ile iktidar mücadelesi başlamıştır. Dış siyasette Almanya'nın Avrupa ülkelerine yakınlığı Sovyet Rusya'yı rahatsız eden bir durum olmuştur. 1921 yılından itibaren komşuları ile geçinmek, İngiltere'yi doğudan Almanya'yı da Batı ülkelerinden uzak tutmak politikası içerisinde olmuştur. Fakat ikinci politikasında başarılı olamamıştır. 1924 yılında Avrupa'da siyasi dengeler değişmiş ve kutuplaşmalar başlamıştır. Her ne kadar 16 Nisan 1922'de Sovyet Rusya ve Almanya'nın diplomatik ilişkilerini düzenleyen Rapallo Antlaşması imzalanmış olsa da özellikle Almanya'nın değişen siyasi düzende Avrupa ülkeleriyle temasa geçmesi Sovyet Rusya'yı rahatsız etmiştir. Bu konuya örnek olarak Almanya-Fransa arasında en çok tartışılan Ruhr meselesinin Fransa'nın istekleri doğrultusunda halledilmesi gösterilebilir.³⁸³

1925 yılının başlarında görüşmeleri başlayan ve 1 Aralık 1925'te imzalanan Locarno'da Almanya'nın Fransa, Belçika, Polonya ve Çekoslovakya ile ayrı ayrı tahkim sözleşmeleri oluşmuştur. İngiltere ve İtalya'nın da yer aldığı "güvenlik antlaşması"

---

³⁷⁸ Gürün, *a.g.e.*, s. 103-104.

³⁷⁹ Gürün, *a.g.e.*, s. 104.

³⁸⁰ Afşar, *a.g.m.*, s. 144.

³⁸¹ Vandov, *a.g.e.*, s. 97.

³⁸² Gürün, *a.g.e.*, s. 118.

³⁸³ Aygün Attar, "Türkiye Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması", *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 1.

Almanya'nın bu ülkelerle olan sınırlarını garanti altına almasını sağlamıştır. Başta Almanya'nın dış siyasette Avrupa ülkeleriyle arasını iyi yönde geliştirmesi olmak üzere yaşanan gelişmeler Sovyet Rusya'yı Türkiye'ye yaklaştıran sebepleri teşkil etmektedir.³⁸⁴

2.6.2. 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması

1925 antlaşmasının tasarısı aynı yılın Ocak ayında Sovyet Rusya tarafından Türkiye'ye gönderilmiştir. Fakat antlaşmanın imzalanması daha geç bir tarihi bulmuştur. Bunun sebebi olarak Doğu Anadolu'da çıkan Şubat 1925'te Şeyh Said ayaklanması ve Türk-İran sınırında hareketlilikler olması gösterilmektedir. Sovyet Rusya'nın endişesi Türkiye'nin İran'a saldırması ile antlaşma hükümlerinin nasıl işleyeceği ile ilgilidir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin böyle bir saldırı gerçekleştirmek gibi bir düşüncesi olmamıştır.³⁸⁵ Uygun koşullar sağlandığında ve artık bu durum gereklilik halini aldığına, Milletler Cemiyeti'nin Türkiye Cumhuriyeti aleyhinde aldığı Musul kararının ertesi günü Paris'te 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık (Saldırmazlık) Antlaşması imzalanmıştır.³⁸⁶

Üç madde ve buna bağlı üç ek protokolden oluşan antlaşma üç yıl için imzalanmıştır. Birinci madde taraflardan biri saldırıya uğrar ise diğeri tarafsız kalacaktır. İkinci madde taraflar birbirlerine karşı askeri saldırıda, aleyhte bir siyasi antlaşmada bulunmayacaktır. Sovyet Dışişleri Bakan yardımcısı Karahan'ın Türkiyeyi ziyareti sırasında antlaşma 1929'da iki yıl süreyle uzatılmış ve Mart 1945'te ise Sovyet Rusya tarafından feshedilmiştir. Ancak Aralık 1929'da süresi uzatılan antlaşmaya yeni bir madde eklenmiştir. Bu madde tarafların, karadan ya da denizden komşu oldukları ülkelerle, birbirlerine danışmadan siyasi bir anlaşma yapmamayı temel olarak almaktadır.³⁸⁷ 1925'te imzalanan antlaşma Türkiye'nin ve Sovyet Rusya'nın da imzaladığı ilk tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşması olmuştur.³⁸⁸ Bu antlaşma Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Dışişleri Komiseri adına Çiçerin ile Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras³⁸⁹ tarafından imzalanmıştır. Taraflar anlaşmazlıkları

³⁸⁴ Erkan Cevizliler, Ali Servet Öncü, "Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Avrupa Barışı İçin Önemli Bir Adım: Locarno Konferansı", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, S. 9 (2013), s. 19.

³⁸⁵ Gökçen, *a.g.m.*, s. 125.

³⁸⁶ Attar, *a.g.m.*, s. 2.

³⁸⁷ Armaoğlu, *20. Yüzyıl...*, s. 171.

³⁸⁸ Şekerirhan, *a.g.t.*, s. 110.

³⁸⁹ Tevfik Rüştü Aras: TBMM kurulduğunda Muğla Milletvekili olarak görevliydi. Daha sonra Kastamonu İstiklâl Mahkemesi üyeliğine getirildi. Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle 1920 yılında Türkiye Komünist Partisi kurucuları arasına girdi. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk Rus büyükelçisi Ali Fuat Cebesoy ile birlikte Moskova'ya gitti. Burada amaç Sovyet Rusya'nın iç siyasetini görmek ve uygulamalarını incelemektir. 1923-1939 yılları arasında İzmir Milletvekilliği yaptı. 1925-1938 yılları arasında ise Dışişleri Bakanı olarak görev yaptı. Sovyetler Birliği Dışişleri Halk

olduğu taktirde, bu sorunları aralarında görüşmeler yapmayı ya da Milletler Cemiyeti aracılığıyla çözüme kavuşturmayı kabul etmişlerdir.³⁹⁰

Antlaşmaya ek olarak Çiçerin'in Tefik Rüştü Aras'a yazdığı gizli bir mektup vardır. Mektupta şu ifadelere yer verilmiştir:

"Sayın Bakan, bugün iki Hükümet arasında imzalanan anlaşmayı bütünleyici olmak üzere, 16 Mart 1921 günü Moskova'da yapılan antlaşmadan beri iki taraf arasında süregelen içten dostluğun bozulmayacağını ve bunun akid taraflardan birisinin üçüncü bir ya da birkaç devletle savaş içine girmesi durumunda aralarındaki ilişkilere temel olacağını belirtmek isterim".³⁹¹

Bu mektup İngiltere, İtalya ve Fransa ile gergin bir dönemden geçen Türkiye'ye Sovyetler Birliği tarafından verilen bir güvencedir. Antlaşma genel atmosfere bakıldığında bu süreçte konjonktür olarak iki ülkenin de ihtiyacı olan bir durumdur.³⁹²

1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nda dikkat çeken nokta anlaşma teklifinin Sovyet Rusya'dan gelmiş olmasıdır. Elbette Sovyet Rusya'nın da inisiyatif kullandığı durumlar mevcuttur. Ancak anlaşma gerçekleştirilmesi durumunda genel olarak Türkiye'den talep gelmesini istemişlerdir. Eylül 1924 tarihi ise istisnai bir durum olarak görülmektedir. Ocak 1924'te İsmet Paşa tarafından Çiçerin'e gönderilen mektup, Çiçerin'in cevabı göz önünde bulundurulduğunda Türk-Sovyet dostluğunu korumak ve geliştirmek üzerine olmuştur. Anlaşma teklifinin yapılması için Eylül ayına kadar beklenmesinin nedeni Sovyet Rusya'nın İngiltere ile anlaşmaya çalışması ve gerçekleşmesi durumunda Türkiye ile bitarflık antlaşmasının imzalamasına gerek kalmayacağını düşünmüş olmasıdır. Ancak İngiltere ile gidişat olumlu netice vermemiştir.³⁹³ Bu anlamda imzalanan 1925 antlaşması Türk-Sovyet dostluğunu perçinlemiş aynı zamanda İngiltere'nin doğudaki ayaklanmayı kışkırtması, Musul adına alınan karar, İtalyan'ın emperyalist faaliyetlerine karşılık Türkiye'nin büyük güçlere karşı olan mücadelesinde uluslararası durumunu güçlendirmiştir.³⁹⁴

Komiseri Litvinov'un davetleri üzerine üç defa Moskova'ya gitti. 1926 yılında Odesa'da, 1930'da ve 1937'de Sovyet Rusya temsilcileri ile görüşmeler gerçekleşti. Türk-Rus ilişkilerine katkı sağlamak ve geliştirmek amacıyla yapılan ve Batı'la ilişkiler kurulması adına çalıştı. Ayşe Gökçen Yücel, "Tefik Rüştü Aras (1883-1972)", *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 1

³⁹⁰ Vandov, *a.g.e.*, s. 98.

³⁹¹ Gökçen, *a.g.m.*, s. 127.

³⁹² Gökçen, *a.g.m.*, s. 127.

³⁹³ Gürün, *a.g.e.*, s. 113.

³⁹⁴ Vandov, *a.g.e.*, s. 99.

2.6.3. 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasının Türk Basınına Yansıması

Türk-Sovyet arasında imzalanan antlaşma iki ülkenin de içerisinde bulunduğu koşullar nedeniyle memnuniyet havası içerisinde basına yansımıştır. Antlaşma sadece iki ülkenin basınında değil Avrupa ülkelerinin basınında da yankı uyandırmış ve eleştirilmiştir. Antlaşma ile ilgili olarak *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi ilk haberini “Türkiye ve Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti Arasında” başlığıyla yayınlamış ve antlaşma maddelerine yer vermiştir.³⁹⁵ Haber dahilinde antlaşmanın birinci maddesi ile taraflardan birine herhangi bir saldırı olursa diğerinin tarafsız olacağı, ikinci madde ile iki taraf arasında saldırmazlık olacağı ve yine taraflardan birinin, diğer devletlerle karşı tarafa yöneltilen ittifak veya siyasi anlamdaki faaliyetlere girişmeyeceği ayrıca taraflardan birine başka devletlerden gelecek düşmanca hareketlere diğerinin katılmayacağı belirtilmiştir. Üçüncü madde, antlaşma süresinin üç yıl olduğunu ve bu sürenin bitmesine altı ay kala ülkelerden birinin feshetme isteği olmaz ise antlaşmanın otomatik olarak bir yıl uzayacağını ifade etmektedir.

Birinci protokol, antlaşmayı imzalayan iki tarafa da sınırları dışındaki üçüncü devletler ile ilişkilerde serbestlik tanır. İkinci protokol de iki tarafta birbirine karşı, antlaşmanın ikinci maddesine belirtildiği üzere siyasi, ekonomik antlaşmalara katılmayacaklarını bildirir. Üçüncü protokol ise iki taraf arasında meydana gelebilecek ve diplomasi yoluyla çözüme kavuşturulamayacak olan anlaşmazlıklar için taraflar görüşmelere girişeceklerini ifade eder.

Hâkimiyet-i Milliye'nin aynı tarihli sayıda “Türkiye'nin Emn-ü Selameti” başlığı altında yayınladığı haberi *İkdam* gazetesi “Bize Soracaklar: Acaba Bu İtilafın Hudud-u Tesiri Nerelere Kadar İmtidad Edecek?” başlığıyla, *Vakit* gazetesi de hem antlaşma maddelerini hem de aşağıda yayımlanan *Hâkimiyet-i Milliye* haberini “Türkiye ve Rusya Cumhuriyetleri Arasında Yeni Bir Muahede Akd Edildi” başlığı altında 23 Aralık 1925 tarihli sayılarında yayınlamışlardır. Siirt Milletvekili Mahmud Bey'in ifadelerinin yer aldığı haberin ilk kısmı şu şekildedir:

“Şüphesiz bu cereyan efkâr, Şimal-i Avrupa devletlerinin bilhassa Şark memleketlerine karşı serbest hareketlerini ihzara matuf bir tertipden doğuyor. ...Türk Cumhuriyeti için en salim tarik hukukunu müdafaa için her şeyden evvel kendi kuvvetini

³⁹⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, “İmza Edilen Muahedename Türkiye ve Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti Arasında” başlıklı haberin tam metni için bkz. Ek 8.

kendi vesâit-i istinad edecek bir vaziyette bulunmasıdır. Bundan başka Türkiye menafii müşterek olan devletlerle beraber hususi emn-ü selamet tedbirleri almalıdır. Hukuki vaziyeti en iyi tarzda koruması böyle olur."³⁹⁶

Haberde uzun süredir gündemde olan Musul meselesi üzerinden Avrupa'nın doğu ülkelerine karşı tutumundan rahatsızlık duyulduğu ve konuya yönelik düzenlemelerden biri olarak antlaşmanın imza edildiği belirtilmiştir. Sovyet Rusya ile Türkiye arasında imzalanan antlaşmanın derin ve manidar bir öneminin olduğu vurgulayarak şu sözlere yer verilmiştir:

*"Muhakkaktır ki bu mukavele, ne gibi makâsıdı istihdaf ettikleri henüz tamamen keşfedilemeyen Avrupa'daki mümessil-i vesikalardan büsbütün başka bir şeydir. Bu mevzu üzerinde fazla tevakkuf etmeyi gelecek makalelerimize bırakıyoruz. Bugün tekrardan faideli bulduğumuz cihet budur: Cumhuriyet Türkiyesi'nin siyasi gayeleri politika işlerinde vuzuhun en parlak bir misalidir. Hiçbir millet aleyhinde ticari bir şümül-u manasıyla müdrük bulunuyoruz. Ancak bu anlayış hukuk ve menâfimize, şeref-ü istiklalimize karşı çok hassas bulunmamız, mani olamaz. Kuvvetle tahmin olunuyor ki iki komşu milletin bu samimi takarrübünden memnun olmayanlar endişe ile birbirlerine ve bize soracaklar: Acaba bu itilafın hudud-u tesiri nerelere kadar imtidad edecek. Malelteessüf bedhahlarımızın endişelerini tatmin edecek bir vaziyette değiliz. Bununla beraber kendileri de hali müşkil bir muâdele karşısında bulunmuyorlar. Çünkü iki komşuyu her gün birbirine yaklaştıran ihtiyaç ve hayati zaruret meydandadır. Nihayet Rus devletlerimizle birlikte bizde söyleyebiliyoruz: Telaş etmeyiniz efendiler! Bu takarrübe bizim için bir emn-ü selamet meselesidir"*³⁹⁷

Gerek Siirt Milletvekili Mahmud Bey'in açıklaması gerek *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin haberi, yapılan antlaşmanın iki komşu ülkenin güvenliği için olduğunu, herhangi bir tehdit içermediğini ve "bedhah" olarak nitelendirilen ülkelerin konuya ilişkin endişe ve eleştirilerinin Türk-Sovyet ilişkisinin samimiyet kazanmasından ileri geldiğini ifade etmiştir. Avrupa devletlerinin faaliyetleri Türk-Sovyet dostluğunun korunmasında ve ilerletilmesinde aktif bir role sahiptir.

Türk-Sovyet arasında imzalanan bu antlaşmanın uluslararası alanda yankı uyandırmış ve eleştirilere maruz kalmıştır. *Hâkimiyet-i Milliye* "İmzadan sonra" sütununda "Muhtelif Akisler" başlığı altında "Türkiye ve Rusya arasında imzalanan

³⁹⁶ Mahmud, "Türkiye'nin Emn-ü Selameti", *Hâkimiyet-i Milliye*, 22 Aralık 1925, s. 1., "Bize Soracaklar: Acaba Bu İtilafın Hudud-u Tesiri Nerelere Kadar İmtidad Edecek?", *İkdam*, 23 Aralık 1925, s. 1-2., "Türkiye ve Rusya Cumhuriyetleri Arasında Yeni Bir Muahede Akd Edildi", *Vakit*, 23 Aralık 1925, s. 1.

³⁹⁷ Mahmud, "Türkiye'nin Emn-ü Selameti", *Hâkimiyet-i Milliye*, 22 Aralık 1925, s. 1., "Bize Soracaklar: Acaba Bu İtilafın Hudud-u Tesiri Nerelere Kadar İmtidad Edecek?", *İkdam*, 23 Aralık 1925, s. 1-2., "Türkiye ve Rusya Cumhuriyetleri Arasında Yeni Bir Muahede Akd Edildi", *Vakit*, 23 Aralık 1925, s. 3.

muahedename hakkında neler söylüyorlar” diyerek haber yayınlamıştır. Aynı haberi yine aynı tarihte *Vakit* gazetesi “Rusya ile Muahede” başlığı altında yayınlamıştır.

*“Moskova matbuatı bugün efkâr-ı umumiyece büyük bir memnuniyetle karşılanan yeni Türk-Sovyet muahedesi metnini neşretmiştir. Bu muahedeye Sovyet Cumhuriyeti-Türkiye Cumhuriyeti beytindeki dostluğu takviye eden mühim bir vaka nazarıyla bakılıyor. Bu nokta-i nazardan muahede cihan şümül bir ehemmiyeti haiz olarak telakki edilmektedir. ...Londra matbuatı Türk-Rus muahedesinin imzasını, Cemiyet-i Akvam Meclisi tarafından Musul hakkında Türkiye için itihaz olunan gayr-i müsait kararı darbe-i mukabele olarak tefsir ediyorlar. Ankara matbuatı ise Şark Lokarnosundan bahsetmekte ve akd olunan misakta hiçbir devleti tehdit maksadı bulunmadığını beyan etmektedir.”*³⁹⁸

Bu noktada İngiltere basınının değerlendirmesine bakılarak Türk-Sovyet arasında imzalanan antlaşmanın, Milletler Cemiyeti tarafından Musul hakkında alınan karara karşı yaptıkları bir hamle olarak gördükleri söylenebilir.

“Berlin: 23 (A.A) Çiçerin komünistlerin efkârı olan Dote Kate gazetesine Rusya'nın Cemiyet-i Akvam'a duhulden imtinai muvakkat olmayıp daimi olduğunu söylemiştir.

*Moskova: (A.A) – TASS ajansı tebliğ ediyor: Türkiye aleyhine müteveccih olarak Sovyetlerle İtalya arasında mevhum bir itilaf akdi hakkında Avrupa veya bilhusus İngiliz matbuatında mısran intişar eden şayiati nazar-ı itibare alarak TASS ajansı alelumum böyle bir itilafın mevcudiyeti ile Türkiye zararına Sovyetler itihadının herhangi bir devlet-i salise ile bir itilaf akdine müteallik bilcümle şayiati tezkibine mezundur. Buna mümasil haberler Türkiye ile Sovyet Cumhuriyetleri arasında dostluğu ihlalde menfaattar mahafil tarafından neşredilmektedir.”*³⁹⁹

Almanya basını ise antlaşma imzalandıktan sonra Rusya'nın ebediyen Milletler Cemiyeti'ne girmeyeceğini ifade eden sözler kullanmıştır. Avrupa devletleri ve özellikle İngiltere basını imzalanan Türk-Sovyet antlaşmasından rahatsızlık duyarak muhalefet olmuşlardır. Bu kapsamda ise Sovyet Rusya'nın Türkiye aleyhinde bir hamlede bulunduğu iddiaları ortaya atılmıştır. Moskova'nın ise kayıtsız kalmayarak iddiaları yalandığını görmekteyiz.

*“Paris: 23 (A.A) – Havas bildiriyor: Rus – Türk itilafını tefsir eden Poti Jurnal, Türkiye'nin Rusya ile bir bitaraflik muahedesi akd etmekle ihtiyatsız davranmış olduğunu yazmaktadır.”*⁴⁰⁰

³⁹⁸ “Muhtelif Akisler”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Aralık 1925, s. 1., “Rusya ile Muahede”, *Vakit*, 25 Aralık 1925, s. 3.

³⁹⁹ “Muhtelif Akisler”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Aralık 1925, s. 1., “Rusya ile Muahede”, *Vakit*, 25 Aralık 1925, s. 3.

⁴⁰⁰ “Muhtelif Akisler”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Aralık 1925, s. 1., “Rusya ile Muahede”, *Vakit*, 25 Aralık 1925, s. 3.

Fransız basında ise Türkiye muhattap alınarak, Sovyet Rusya ile tarafsızlık antlaşması imzalayarak ölçüsüz hareket ettiği yazılmıştır.

Sadece Türk ve Rus basını değil Batı basını da 1925 antlaşmasına sıkça yermiştir. Haberlerden de anlaşıldığı üzere imzalanan antlaşma emperyalist devletleri büyük ölçüde rahatsız etmiştir. Ülkeler bu antlaşmayı kendilerine ve Milletler Cemiyeti'ne karşı düşmancıl bir hareket olarak yorumlamışlardır. Hatta gizli bir maddesinin olup olmadığı dahi düşünülmektedir.

Antlaşma öncesi süreçte gerçekleşen ve Türkiye aleyhine karar verilen Musul meselesi dolayısıyla Milletler Cemiyeti, Sovyet Rusya'yı özellikle memnun etmeyen Locarno Antlaşması ile Almanya'nın doğu sınırındaki hareket durumu ve Batı ülkeleri ile olan irtibatı konusuna da özellikle atıflar yapılmıştır. Elbette ki tüm bunlar antlaşma zeminini oluşturan ve yalnızlık içindeki Türk ve Sovyetleri birbirine yaklaştıran nedenlerdir. Ancak antlaşma maddeleri ve ek protokollerde göz önünde bulundurulduğunda diğer ülkelere karşı tehditvarî veya düşmancıl bir durum söz konusu değildir. Türk-Sovyet dostluğu üzerine kurulu bir antlaşmadır. Yukarıda Çiçerin'in gizli mektubuna değinilmiştir. Söz konusu mektup Sovyet Rusya'nın 1925 antlaşmasını 1921 tarihli Moskova Antlaşması'yla bütünleyici olarak gördüğünü içermektedir.

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin yayınladığı diğer bir haber ise "Rus Matbuatının Mutalaatı" başlığıyla.

*"İzvestiya gazetesi baş makalesinde Türk-Sovyet muahedesinin Lokarno anlaşmalarına bir cevap teşkil ettiğini, zira savaş değil, barış maksadıyla akd edildiği ve Lokarno itilaflarına müşabih tertibatın Şark'ta da tahaddisine imkân bırakmadığını yazıyor. Gazete Lokarno itilafından maksat Sovyet ittihadını bir çember içine almak olduğunu tekrar ederek Sovyet aleyhtarı bir kitle vücuda getirmek üzere Lokarno Muahedesinin Baltık, Balkan ve Şark karib memleketlerine teşbiline dair bilhassa İngiliz burjuva gazetelerinin teşriyatını kaydediyor. Türkiye aleyhinde bir Sovyet-İtalyan muahedesini akd edildiğine dair muhayyirülükül şaibeler çıkartmak suretiyle Sovyet Cumhuriyetinin Türkiye ile arasını açmak için bilhassa neşriyat yapılmıştır. ...İzvestiya gazetesi diyor ki: Lokarno'dan sonraki beynelmilel vaziyet nazarı itibare alınırsa Türk- Sovyet muahedesini istisnai bir ehemmiyet intisap ediyor ve aynı zamanda beynelmilel mesailin hali için İngiltere'nin idare ettiği devletlere mahsus usullerinden daha müessir bir vasıta olarak tecelli ediyor."*⁴⁰¹

⁴⁰¹ "Rus Matbuatının Mutalaatı", *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Aralık 1925, s. 1.

Moskova basını Locarno Antlaşması ile Sovyetlere karşı bir blok tesis edildiğini ve Türk-Sovyet dostluk münasebetini bozmak suretiyle ortaya atılan iddiaların gerçek dışı olduğuna açıklık getirmektedir.

Moskova ve Kars Antlaşmaları'ndan farklı bir basın süreci yaşanmıştır. Çünkü İngiltere başta olmak üzere konuya muhalif ülkeler basını tam anlamıyla bir propaganda aracı olarak kullanmıştır. Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması sıkça eleştirildiği için taraflar basın üzerinden açıklamalarda bulunmuş ve dolayısıyla Türk ve Sovyet basını hareketli bir süreç yaşamıştır.

“Türk-Rus İtilafı” başlığıyla yayınlanan diğer haber şöyledir:

“Türkiye ile Rusya arasında akd olunan itilaf Londra, Paris muhitlerinde büyük bir hedm-i memnuiyet ifa etti. Mezkûr muhitlere mensuplar bunu Cemiyet-i Akvam'ın Musul hakkında vermiş olduğu karara karşı bir nümâyîş-i darbe mahiyetinde te'vil ettiler. Hakikatte bu itilaf ve bu itiladın etrafında bütün Şark milletlerinin toplanmaları kendileri için bir hayat meselesidir. Türkiye ve Rusya Şarkta komşuları olmaları cihetle, bu teşebbüse ibtidad etmekle, Şark milletlerinin mevcudiyetleri için lazım olan tedâfüü bir tedbirin ilk esasını vazi etmiş oldular. Şüphelenmiyoruz ki diğer Şark milletleri de kendilerini tehdit eden vahim tehlike karşısında aynı tedbire müracaat etmekte el çekmeyeceklerdir. Lokarno misakı ve onu takip eden Cemiyet-i Akvam kararı, İngiliz emperyalistlerinin takip ettikleri emel ve gaye hakkında artık tereddüt ve şüpheye yer yoktur...”⁴⁰²

Antlaşmaya ilişkin olarak Moskova'nın açıklaması ve Avrupa ülkelerinin de eleştirileri sonrasında Türk basını genel itibariyle izahat vermiştir. Çünkü ikili dostluk ilişkisine dair yayınlanan haberlerdeki ithamlar, Türk ve Sovyet Rusya basınında açıklama yapılması gereksinimini hissettirmiştir. Türk basınından *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi de eleştirel bir yaklaşımla yanıt vermiştir. Haberdeki son cümle, emperyalist ülkelerin Türkiye'yi şaşırtmadığı ve dolayısıyla Sovyet Rusya ile imzalanan antlaşmanın doğru bir karar olarak görüldüğü çıkarımı yapılmasına imkân tanımaktadır.

1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını Türkiye adına imzalayan Dışişleri Bakanı'nın konuya ilişkin yorumu da “Tevfik Rüştü Bey'in Beyanatı” başlığı altında yayınlanmıştır.

“Tevfik Rüştü Bey gazetelere beyanatta bulunarak, Çiçerin ile vaki iki mülakatta Sovyet hükümet ve milletinin Türkiye'ye karşı sarsılmaz ve revabit-ı meveddetinin yeni bir delil-i zâhîrisi olarak bir ahidnâme daha getirdiğini söylemekle bahtiyar olduğunu ilave eylemiştir. Müşarünileyh Musul hakkında demiştir ki: Cemiyet-i Akvam'da cereyan ettiği

⁴⁰² “Türk-Rus İtilafı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 29 Aralık 1925, s. 1.

malumunuz olan hususat bu hayati meselemiz etrafında cereyan etmiş olan ve cereyan etmekte bulunan müzakerattan bir safha teşkil edebilir."⁴⁰³

“Türk-Rus İtilafından Sonra” kısmında ilk olarak yayınlanan haberde Alman gazetesinde antlaşmaya ilişkin ifadelere yer verilmiştir. Alman basını Rusya ile dostluk ilişkilerinin ticaret anlaşmasıyla takviye edildiğini dolayısıyla bu durumun Sovyet Rusya'nın Locarno Antlaşmasına karşı yaptığı itirazlara üstün geldiğini yazmıştır. Bunun yanı sıra Türkiye ile münasebetinin de dostane olduğu ifade edilen haberde imzalanan Türk-Sovyet antlaşması tarafsızlık değil de askeri bir ittifak olsaydı dahi Almanya'nın yaklaşımının yine olumlu olacağı belirtilmiştir.⁴⁰⁴ Antlaşmada Almanya'nın menfaatlerini bozacak herhangi bir maddenin olmamasından bahsedilerek şöyle devam edilmektedir:

*“Eğer İngiltere ve Türkiye hükümetleri Musul kararı hakkında kabul-ü tahammül ve uzlaşma esasına müstenid bir suret-i hal bulmağa muvaffak olacak olurlar ve diğer taraftan Rus-Alman münasebatı tabii ve dostane bir surette inkişafı devam edecek olursa iki mücavir Şark devleti arasında akd edilmiş olan bu itilafnamenin Garple Şark arasında itilafhusulete medâr olacak bir alt şekline inkılabı mümkündür ve Almanya bu eser-i müstakil ve hayri hâh bir mutavassıt sıfatıyla teşvik-i mesai edebilir.”*⁴⁰⁵

Almanya'nın tutumu hakkında verilen bu haber iki ülke ile arasının iyi olduğuna dairdir. Haberin devamı ise Tefvik Rüştü Aras'ın gündemde olan Musul meselesine dair Türkiye'nin bölgedeki hükümlerinden vazgeçmeyeceğini ve İngiltere'den konuya ilişkin yeni teklifler beklediğini ifade ettiği açıklamasına yer verilmiştir. Anadolu Ajansı kaynaklı ortak haberi *Vakit* gazetesi de 30 Aralık 1925 Tarihinde “Hariciye Vekilinin Beyanâtı” başlığı ile yayınlamıştır. Haberin devamı ise antlaşmaya yönelik olarak şöyledir:

*“Hariciye Vekilimizin ayrı bir beyanâtı, Manet gazetesinin muhabirine beyanatta bulunan Tefvik Rüştü Bey Rusya ile akd edilen muahedenin bütün sulhperverleri memnun etmesini icap eden bir amil-i sulh ve salâh olduğunu beyan ederek demiştir ki: Bizim İngiltere ile Musul meselesinden başka mani itilaf bir meselemiz yoktur. Bunun içindir ki meselenin masumhane bir surette tesviye edileceğine itmian vardır.”*⁴⁰⁶

“Türk-Rus Muahedesinin Akisleri” başlığı ile yayınlanan haberde ise 28 Aralık 1925'te Tefvik Rüştü Bey'in beyanâtına karşılık olarak olması ihtimali de göz önünde

⁴⁰³ “Tefvik Rüştü Bey'in Beyanâtı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 29 Aralık 1925, s. 2.

⁴⁰⁴ “Türk-Rus İtilafından Sonra”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Aralık 1925, s. 1.

⁴⁰⁵ “Türk-Rus İtilafından Sonra”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Aralık 1925, s. 1.

⁴⁰⁶ “Türk-Rus İtilafından Sonra”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Aralık 1925, s. 1., “Hariciye Vekilinin Beyanâtı”, *Vakit*, 30 Aralık 1925, s. 1.

bulundurularak İngiltere'nin Ankara ile uzlaşma yolundaki düşüncelere ağırlık verdiği görüşüne yer verilmiştir.

*"Roma'dan 26 tarihiyle Fos gazetesine bildiriliyor: Londra'daki İtalyan muhabirlerin telgraflarına göre İngiltere Hükümeti Türk-Rus mukavelesinin akdi üzerine Ankara ile uzlaşmaya matuf mesaiyesini teşdit etmiştir."*⁴⁰⁷

İkdam gazetesi *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Vakit* gazetelerine nazaran antlaşma imzalanmadan önce kamuoyuna haber vermiştir. İttifak yapılacağına dair yurt dışı kaynaklı olarak "Bir İttifak Rivayeti" başlığı ile haber yayınlamıştır.

*"10 Kanunievvel tarihli "Manet" gazetesinde Londra'dan gönderilen şu telgrafi okuduk: Morning Post gazetesinin Tahran muhabiri Türkiye-Rusya arasında bir ittifak akdine dair müzakerat cereyan ettiğini bildirmektedir. Türkiye hükümeti Moskova'nın yardımına malik olmak için Rusya siyasetine takarrüb etmektedir."*⁴⁰⁸

Londra Türkiye'nin, Mili Mücadele sürecinde olduğu gibi, Sovyet Rusya'nın desteğini kazanmak amacıyla ittifak yapacağını yazmıştır. Diğer haber ise "*Muahedenin Şerefine*" başlığı ile yayınlanmıştır. Paris'te imzalanan antlaşma için Perapalas'ta verilen ziyafette ilk olarak Sovyet İstanbul General Konsolosu Potemkin'in konuşmasına yer verilmiştir.

*"Paris'te akd edilen bu muahedename iki dost arasında mevcut münasebat-ı siyasiye ve iktisadiyenin daha ziyade takviyesine hâdîm olacağı gibi dost Türkiye ve Rusya'yı yek-diğerine daha fazla takrîb edecektir. Bu münasebetle Türkiye ile Rusya arasındaki münasebat-i dostanenin inkişaf ve terakkisi için sarf-ı gayret eden Moskova'daki Türk Sefiri Zekâi Bey ile eylevm Moskova'da bulunan Rusya'nın Ankara sefiri yoldaş (Suriç) e tebrik telgrafnameleri keşide eylesini teklif ederim."*⁴⁰⁹

Potemkin'in teklifi üzerine Moskova'da bulunan Türk elçisi Zekâi Bey ve Suritz için şu telgraflar yazılmıştır:

"Moskova'da bulunan Zekâi Bey, burada akt-i içtima' eden Türk-Rus grubu muahedenamenin imzalanması hasebiyle zat-ı aliniz tarafından bu hususta sarf edilen mesaiyi takdir ederek, iki dost devlet arasındaki münasebat-ı uhuvvetkârane'yi takviye etmek üzere sarf etmekte olduğunuz mesaiden dolayı da ayrıca muvaffakiyet temenni ederim."

*Moskova'da bulunan Suriç, Türk-Rus muahedenamesinin akdi münasebetiyle en derin hissiyat müşterek ile müttehassis olan Türk-Rus grubu şansınızda Şark akvam'ının birleşmesine..."*⁴¹⁰

⁴⁰⁷ "Türk-Rus Muahedesinin Akisleri", *Hâkimiyet-i Milliye*, 31 Aralık 1925, s. 2.

⁴⁰⁸ "Bir İttifak Rivayeti", *İkdam*, 14 Aralık 1925, s. 1.

⁴⁰⁹ "Muahedenin Şerefine", *İkdam*, 5 Ocak 1926, s. 1.

⁴¹⁰ "Muahedenin Şerefine", *İkdam*, 5 Ocak 1926, s. 1.

Bu telgraflar Türkiye adına Reşit Saffet Bey, Sovyet Rusya adına da Potemkin tarafından imzalanmıştır.

Vakit gazetesi antlaşmaya ilişkin ilk haberini “Mösyö Çiçerin Tavzih Ediyor! Türkiye ile Aramızda 1921 Muahedesinden Başka Muahede Yoktur” başlığıyla yayınlamıştır. İlk olarak Çiçerin Milletler Cemiyeti ve uluslararası alanda adalet tartışmalarına girmekten uzak kalacağını belirttiikten sonra Türkiye için şu sözleri söylemiştir:

*“Türkiye ile Sovyet Rusya'nın münasebeti dostanedir ve 1921 senesinde Ankara'da akd edilen muaheden başka Türkiye Cumhuriyeti ile aramızda hiç muahede mevcut değildir. Filvakî gazetelerde bu kabil bir takım muahedelerin mevcudiyetinin iddia edilmesine de bunlar bi asl ve esas olmadığından daima tarafımızdan tekzip edilmiştir.”*⁴¹¹

Basında yer alan haberlerden hareketle her iki ülke birçok defa 1925 antlaşmasının iki ülke arasındaki dostluk ve tarafsızlık esasına dayandığını ifade etmek durumunda kalmıştır.

Vakit gazetesinin diğer bir haberi, “Ruslarla Muahedemiz” dir. Mehmet Asım tarafından genel hatlarıyla Türk-Sovyet ilişkilerine, Batı ülkeleriyle ilgili gelişmelere ve antlaşmanın gerekliliğine ilişkin açıklamalar yapılmıştır.

*“...Türk-Rus mukarenetine en ziyade ehemmiyet veren şey, bu husustaki muahedenin (Lokarno) Muahedesi ile Cemiyet-i Akvam'ın Musul hakkındaki kararını takip etmesidir. Malum olduğu üzere (Lokarno) Muahedesi ile Garb devletleri Almanya ile uzlaşmışlardı. ...Diğer taraftan yine İngiltere son günlerde Cemiyet-i Akvam'dan Musul meselesinde tamamen Türkiye aleyhinde bir karar istihsal etmiştir. Bu suretle İngiltere Hükümeti Cemiyet-i Akvam Meclisini kendi menafi hususiyesi için bir alt haline getirmiştir. Bu hadise Türkiye'ye gerek İngiltere, gerek Cemiyet-i Akvam'a dâhil devletler tarafından vuku bulacak taarruzlara karşı şimdiden ittihaz-ı tedabir etmek ihtiyacını telkin eylemiştir. İşte bu iki hadise neticesinde yeni Türk-Rus mukarenet muahedesi imza edilmiştir. Fakat bu cihet muhakkaktır ki gerek Türkiye, gerek Rusya bu ihtiyacı şüphesiz bugün hissetmemiştir. Bundan çok zaman evvel her iki hükümet ricali siyasiyesi aralarında yeni bir mukarenet vücuda getirmeği düşünmüşlerdir.”*⁴¹²

Avrupa ülkelerinin faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda 1925 tarihli antlaşma, Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Rusya'nın siyasi, askeri ve iktisadi alanda olası

⁴¹¹ “Mösyö Çiçerin Tavzih Ediyor! Türkiye ile Aramızda 1921 Muahedesinden Başka Muahede Yoktur”, *Vakit*, 21 Aralık 1925, s. 2.

⁴¹² Mehmed Asım, “Ruslarla Muahedemiz”, *Vakit*, 24 Aralık 1925, s. 1.

saldırlara karşı birlik sağlamaları amacıyla hem bir ihtiyaç hem de bir tedbir olarak imzalanmıştır.

Mehmed Asım, Milletler Cemiyeti'nin 15 Aralık 1925'te Musul meselesi hakkında karar almasının birkaç gün sonrasında Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın imzalanmasının bir tesadüf eseri midir yoksa Milletler Cemiyeti tarafından alınan karara karşılık mıdır sorusuna şu şekilde yanıt vermiştir:

“Herhalde Cemiyet-i Akvam'ın kararını tanımayan Türkler bir gün İngilizler tarafından, yahut İngilizlerin tahriki ile başka taraftan gelebilecek tasdik ihtimalini göz önüne getirmek mecburiyetinde idi. Bu ihtimale karşı şimdiden icap eden tedbirlere müracaat etmek bir vazife idi. Herhangi bir harici tasyik ve tecavüz muvacehesinde istinad edebileceği kuvvetleri hesap etmek ve ona göre bir hatt-ı hareket tayin eylemek lazım gelirdi. Yeni Türk-Rus bitarafılık muahedesinin imzası hükümetimizin her ihtimali göz önüne aldığını göstermektedir. Bu itibar ile umumi vaziyet-i siyasiye içinde takip ettiğimiz yolun isabetine samimi olarak itimad edebiliriz....”⁴¹³

Vakit gazetesi'nin yayınladığı “Hariciye Vekilimizin Belgrad Gazetelerindeki Beyanatu, Dâhili Vaziyetimiz, Harici Siyasetimiz” başlıklı haber ise şu şekildedir:

“...Bu muahede gayr-i tabii bir şey değil, fakat mevcut-u müesses münasebata tevafuk ediyor. Muahede üç noktayı ihtiva ediyor. Evvela: mütekabil tecavüz müstab'eddir. İki devlet, hiçbir veçhe ve suretle yek-diğerine karşı harb etmemeği taahhüd ediyorlar. Saniyen tarafeyn-i âkidin, taraf akîd aleyhine müteveccih siyasi, askeri iktisadi hiçbir tertibi siyasiye giremezler. Salisen: tarafeyn akîdinden biri, üçüncü bir devlet ile harbe girdiği takdirde akîd diğer tam bir bitarafılık muhaza edecektir.”⁴¹⁴

Yayımlanan bir diğer haber ise Çiçerin ile ilgilidir. Başlık “Sovyet Hariciye Komiseri Vakit'e Beyanatta Bulunuyor” dur.

“Türkiye-Sovyet Cumhuriyetleri münasebatı hakkında yoldaş Çiçerin: Türkiye ile münasebatımız fevkalade samimi ve dostanedir. Musul meselesini ehemmiyetle telakki-i takip ediyoruz diyor.”⁴¹⁵

Genel itibariyle *Hâkimiyet-i Milliye*, *İkdam* ve *Vakit* gazetelerine 1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasının yansısı detaylı şekilde olmuştur. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde yayınlanan haberlerin bir kısmına *İkdam* ve *Vakit* gazetelerinde de yer verilmiştir. Dikkat çeken husus ise gazetelerin antlaşma

⁴¹³ Mehmed Asım, “Ruslarla Muahedemiz”, *Vakit*, 24 Aralık 1925, s. 1.

⁴¹⁴ “Hariciye Vekilimizin Belgrad Gazetelerindeki Beyanatu, Dâhili Vaziyetimiz, Harici Siyasetimiz”, *Vakit*, 1 Ocak 1926, s. 2.

⁴¹⁵ Halil Vedat, “Sovyet Hariciye Komiseri Vakit'e Beyanatta Bulunuyor”, *Vakit*, 5 Ocak 1926, s. 1.

imzalandıktan sonra konuya ilişkin olarak haberler yayınlamasıdır. Ancak farklı olarak *İkdam* gazetesi antlaşma imzalanmadan önce haber yayınladıysa da bu haberi yurt dışı basınından elde etmiştir. Yurt dışı kaynaklı olarak yayınlanan, antlaşmaya yönelik propaganda içeren haberlere Türk basınında yer verilmiş ve her üç gazete yayınladığı haberler ile Türk-Sovyet Antlaşmasının gerekliliğine ve doğruluğuna dikkat çekmiştir.

Avrupa basınına aksine hem Türk hem de Sovyet basınında söz konusu antlaşma memnuniyetle karşılanmış ve olumlu anlamda yankı uyandırmıştır. Antlaşma maddeleri açıklanmış, kimi zaman yorumlanmış ve toplum bilinçlendirilmiştir. Avrupa basınında yakından takip edilmiş ve Türk basını tarafından yapılan çeşitli açıklamalarla eleştiriler yanıtsız bırakılmamıştır.

İmzalanan antlaşmanın iki ülke arasında güvenlik tedbirleri çerçevesinde dostluk ilişkileri üzerine olduğu görüşüne ağırlık verilmiştir. Yurt dışı basını özellikle Milletler Cemiyeti'nin Musul meselesi hakkında Türkiye aleyhinde alınan kararın ertesi günü karşı bir hamle olarak böyle bir antlaşma imzalanmasına dikkat çekmiştir. Ancak Mehmet Asım 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını İngiltere ve İngiltere aracılığıyla oluşabilecek aleyhte hamleler için alınan bir tedbir olarak nitelendirmiştir.

Antlaşmanın arka planında olan Musul meselesi dolayısıyla Milletler Cemiyeti başta olmak üzere Türkiye ve Sovyetleri antlaşmaya götüren olaylar sıkça haberlerde yer almıştır. Türk basını için fırsat niteliğinde olan bu durum, gerçekleşen olaylara karşı duydukları memnuniyetsizliklerin gündemde kalmasına neden olmuştur. Çünkü Avrupa da Türk basını aynı ilgiyle takip etmiştir. Burada basının ülkeler arasındaki iletişimde üstlendiği aktif rol açık şekilde görülmektedir. Bunun örneği olarak, yayınlanan haberlerde antlaşmanın imzalanmasını olumsuz bir olay olarak değerlendiren İngiltere'nin kısa zaman sonra özellikle Musul meselesi için arabulucu ifadeler kullandığını görmekteyiz.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK-SOYET İLİŞKİLERİ KAPSAMINDA KAFKASYA'DAKİ KÜLTÜREL VE EKONOMİK OLAYLAR VE TÜRK BASININA YANSIMASI

3.1. 1926 Bakü 1.Türkoloji Kongresi-Alfabe Meselesi ve Türk Basınına Yansıması

3.1.1. Bakü 1.Türkoloji Kongresi ve Alfabe Meselesi

1920'li yıllarda Türk dünyasını ilgilendiren olaylardan biri de Türkoloji Kongresi olmuştur. Rusların bir süredir gerçekleştirmeyi düşündükleri kongre Sovyet Rusya'nın Türkçe konuşan bölgelerinin, Türkiye'den, İran'dan ve Batı Avrupa'dan Türkoloji uzmanlarının katılımıyla 1926 yılının Şubat ve Mart aylarında Bakü'de gerçekleştirilmiştir.⁴¹⁶

Kongre için Nisan 1924 tarihinde hazırlıklar başlamıştır. 6 Ağustos 1925'te ise bir komite toplantısı gerçekleştirilmiştir. Gabiyev'in komite başkanı, Ali Yusufzade'nin sekreter olduğu toplantıda 6 Aralık 1925'te kongrenin gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Ancak birtakım aksaklıklardan dolayı ve Türkiye'den davet edilen temsilcilerin kongreye iştirakleri henüz kesinleşmediği için ertelenmiştir. 17 Aralık 1925'te Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalandıktan sonra, Ocak 1926'da tekrar bir komite toplantısı gerçekleştirilmiş olup 26 Şubat 1926'da kongrenin gerçekleştirilmesi kararı alınmıştır.⁴¹⁷

Bolşevik Rusya dünya devrimi ideası ile Şark milletlerinin katılımının olduğu bir kongre düzenlemek niyetinde olmuştur. Bu düşünce daha çok etki edebildiği ve nüfuzunun olduğu bölgeler ile sınırlı kalmıştır. 1922 ve 1924 tarih aralığında Azerbaycan, Tataristan, Başkurdistan, Yakutistan, Kırım, Taşkent ve Kafkasya'da yayılmaya çalışılan bu idea 1924'te Moskova'da "İlmî Şarkiyat Ortaklığı" ve "Azerbaycan'ın Araştırılması ve Tanıtılması İlmî Cemiyeti" nde ortaya çıkmış ve Neriman Nerimanov'un da katılımı

⁴¹⁶Hamit Alioğlu, "Azerbaycan'da Türkoloji'nin Dünü ve Bugünü", XI. Türk Tarih Kongresi, C. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 2238.

⁴¹⁷Sabir Nürmemmedli, *1926 Bakü Türkoloji Kongresi'nin Türk Dil Birliği Açısından Önemi*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Karabük 2003, s. 58.

ile güçlü bir yapı haline gelmiştir. Bu süreçte Sovyet Rusya İran, Afganistan ve Türk halklarının katıldığı bir kongreyi hayata geçirmeye çalışmıştır.⁴¹⁸

İlk başta kongrenin Orta Asya'da düzenlenmesi düşünülmüştür. Ancak meselenin Sovyet hükümeti için aciliyet taşıması sebebiyle ekonomik açıdan gelişmiş ve coğrafi açıdan da delegelere ulaşım kolaylığı olması nedeniyle Bakü tercih edilmiştir.⁴¹⁹

Kongre'nin Bakü'de yapılmasına ilişkin olarak iki farklı düşünce mevcuttur. İlki kongreye katılım gerçekleştiren Alman Türkolog Theodor Menzel'in düşüncesidir. Bakü, Türk dilinin konuşulduğu en gelişmiş şehir olması ve o süreçte Orta Asya'da karışıklıkların olması sebebiyle komünistler tarafından seçilmiştir. Diğer bir düşünce ise Fransız Türkologlara aittir. Onlar ise Bakü'de Türkçülük akımını savunan insanların yoğun olarak bulunduğunu ve bu durumda komünistlerin seçiminde etkili olduğunu belirtmişlerdir.⁴²⁰

Sovyet Rusya Azerbaycan-Türkiye arasındaki siyasi ve kültürel ilişkinin, Türkiye'nin Türk dünyasındaki nüfuzunun farkındadır. Söz konusu kongreye Türkiye'den katılımın sağlanması konusunda da hassasiyet göstermişlerdir. Bu açıdan bakıldığında Bakü şehri hem Türkiye hem de Türk halkları için bir güven ortamını temsil etmektedir. Ayrıca 1922 yılında Azerbaycan Latin alfabesine geçmek için karar almıştır. Alfabe değişiminde Bakü bu rolü üstlenir ise Kiril alfabesine geçişte buradan yayılacaktır. Çünkü Bakü, Sovyet Rusya'nın gerçekleştirmek istediği faaliyetlere öncülük etmek için son derece makul ve kabul edilebilir güvenli bir alandır.

Bakü 1. Türkoloji Kongresi, Alman Türkolog Theodor Menzel'in teklifi ile Wilhelm Radloff ve Türkler'in de teklifi ile İsmail Gaspıralı'nın şerefine yapılmıştır.⁴²¹

Kongre'ye Türkoloji üzerine çalışmalar gerçekleştiren A. E. Kırimski, dilbilimci Nicholas N. Poppe de davet edilmiştir. Ancak fahri üye olarak Nikolay Yakovleviç Marr ve Rus politikacı Anatoli Lunaçarski'nin başkanlık divanına seçilmiş olması dikkatleri çekmiştir. Kongre temelde Türk halklarına yönelik gözüksede Sovyet Rusya'nın varlığı yadsınamaz bir gerçektir.⁴²² Türkiye'den Fuat Köprülü, Sami Rifat, Fuat Raif, Necip

---

⁴¹⁸ Theodor Menzel, *1926 Bakü 1. Türkoloji Kongresi*, çev. Selçuk Ünlü, Palet Yayınları 2012, s. 13.

⁴¹⁹ Menzel, *a.g.e.*, s. 13-14.

⁴²⁰ Nurmammedli, *a.g.t.*, s. 59.

⁴²¹ Mustafa Oral, "Türkoloji Tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 17 (2004), s. 118.

⁴²² Cem Karakılıç, Oğuzhan Aydın, "Azerbaycan'daki Latin Alfabesi Tartışmalarına Türkiye'deki Azerbaycan Matbuatının Bakışı (1923-1930)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. XVII, S. 43 (2010), s. 193.

Asım, Hüseyinzâde Ali Bey başta olmak üzere 7 ismin davet edilmiştir.⁴²³ Fakat ilk başta Türk temsilciler kongreye katılmakta tereddüt yaşamışlardır. Bu süreçte Latin alfabesine geçiş konusu hakkında İstanbul’da hâkim olan belirli bir karar mevcut değildir. Dolayısıyla ana kongreye Türkiye’yi temsil etmek üzere Türkçülük akımının öncülerinden Hüseyinzâde Ali Bey, Türkoloji’nin önemli isimlerinden M. Fuat Köprülü ve Türk edebiyat tarihçisi İsmail Hikmet Ertaylan katılmışlardır.⁴²⁴

Bakü 1. Türkoloji Kongresi bilim adamları, siyaset adamları, eğitimci ve yazarlardan müteşekkildir. 18 profesör, 3 bilimler akademisi üyesi, 5 doçent, 2 hekim, 1 hukukçu, 22 eğitimci, 4 edebiyatçı, 1 diplomat, 14 gazeteci ve redaktör, 2 öğrenci, 42 delege, 19 özel davetli, cemiyet temsilcileri ve 17 siyasetçinin katılım sağlamıştır.⁴²⁵

26 Şubat – 6 Mart 1926 tarihleri arasında gerçekleşen kongrede 17 toplantı gerçekleştirilmiş ve açılış itibariyle 38 adet konuşma metni dinlenmiştir. Türk dünyası için önem arz eden aşağıdaki 7 konu tartışılmıştır:

- “1. Alfabe sorunu
- 2.Yazım sorunu
- 3.Termin sorunları
- 4.Öğretim yöntemleri
- 5.Akraba ve komşu dillerin karşılıklı ilişkileri
- 6.Edebî dil ve ortak edebî dil sorunu
- 7.Kök dil teorisi ve Türk dilinin tarihi sorunları esas tartışma mevzusu olmuştur.”⁴²⁶

Bakü’de gerçekleşen kongre düzenlenmesi ve görüşülen konular dahilinde iki farklı şekilde değerlendirilmiştir. Birinci görüş Türk dünyasına önemli katkılar yapılmasını sağlayan kongre olduğu yönündedir. İkinci görüş ise Sovyet Rusya’nın misyonerlik faaliyeti olduğuna dairdir. Çünkü Sovyet Rusya tarafından kongrenin desteklenmiş olması dikkat çekmiştir.⁴²⁷ Özellikle 1920 yılı itibariyle Sovyet Rusya’nın Kafkasya bölgesinde nüfuz oluşturma faaliyetleri mevcuttur. Bu noktada birden fazla ulus, farklı etno-dil ve din yapısı da göz önünde bulundurulduğunda ortak bir kültür oluşumunun sağlanmasına yönelik atılan adımlardan birini Bakü 1. Türkoloji Kongresi temsil etmektedir. Çünkü ortak bir kültür için ortak bir dil gerekliydi. Bunun için alfabe

⁴²³ Menzel, *a.g.e.*, s. 18.

⁴²⁴ Abdullah Gündoğdu, “Türk Dil Birliğinin Sonbaharı 1926-1941 Latin Alfabesi Dönemi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. LIV, S. 2 (2014), s. 10-11.

⁴²⁵ Oral, *a.g.m.*, s. 118.

⁴²⁶ Ülker Yakar, “1920-1930 Yıllarında Azerbaycan’ın Milli ve Manevi Değerlerine Karşı Sovyet Rusya Tarafından Yürütülen Asimilasyon Siyaseti”, *Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. III, S. 1 (2018), s.312.

⁴²⁷ Karakılıç, Aydın, *a.g.m.*, s. 193.

meselesi son derece önemliydi. Ancak neden Kiril değil de Latin alfabesine öncelik tanınmıştır sorusu belirlemektedir. Sovyet Rusya'nın Kiril alfabesine giden yolda, Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişi daha mümkün görerek, bir kademe olarak değerlendirmiş olması olasıdır.⁴²⁸

Kongrede alfabe meselesi için Arap harflerinin reforme edilmesinden taraf olanlar ve Latin alfabesinin kabul edilmesinden yana olmak üzere iki görüş ağırlıklı olarak müzakere edilmiştir. Ermeni ve Grozni alfabesi kendi özel milli kültürleriyle bağlı olarak dahil edilmemiştir. Kongrede alfabenin, siyasi ve kültürel etkileri üzerinden avantaj ve dezavantajları üzerine konuşmalar gerçekleşmiştir. Latin alfabesi beynelmilelik taşıması, harflerin ayırt edilebilirliği ve sade olmasından dolayı avantajlı olarak değerlendirilmiştir. Ancak Arap alfabesine nazaran işaretlerin sayısının az olması elverişsiz bir durum olarak görülmüştür. Söz konusu eksikliğin yeni harfler ve işaretlerle giderilebileceği yönünde görüşler mevcuttur. Arap alfabesi ise Avrupa alfabeleri gibi aynı menşeye sahip görüle bile siyasi gelişim ve dönüşümlerden dolayı kendine özgü bir hal almıştır. Harflerin ayırt edilmesinde yaşanan zorluk, sesli harflerin yetersiz kalıyor oluşu öne sürülmüştür. Fakat bu noktada Arap alfabesinin reforme edilmesi ile bahsi geçen eksikliklerin giderilip giderilemeyeceği konusunda görüş ayrılıkları mevcuttur.⁴²⁹

Kiril alfabesi de Türk halkları için alternatif olarak görülmüştür. Ancak Rusların misyoner faaliyetlerinden kaynaklı olarak Kiril alfabesi diğer alfabeler gibi tercih edilebilirlik teşkil etmemiştir. Kazanlılar, Tatarlar ve Özbekler Latin alfabesini kabul etmemekten yanayken, Kırgızlar ve Türkmenler tam tersi bir tutum sergilemişlerdir. Kiril alfabesini kullanan Kalmuklar ise Türk halklarının kabul edecekleri alfabeyi kabul etmeye hazır olduklarını ancak bunun Latin alfabesi olmasını istediklerini belirtmişlerdir. Türkiye adına kongreye katılan M. Fuat Köprülü ve Hüseyinzade Ali Beyler ise çekimser bir tavır sergilemiş ve görüş beyan etmemişlerdir. Ancak iki Türk temsilcisinin Latin alfabesine karşıt görüşe sahip oldukları ifade edilmektedir.⁴³⁰

Batılı Türkologlar alfabe meselesinde, Türk halklarının iç meselesi olduğu görüşüyle çekimser davranmışlardır. Alman Türkolog Theodor Menzel Latin alfabesine geçilmesinin Türklerin daha hızla yükselip gelişmesine yardım edeceği görüşündedir. Bu durumun gerçekleşebilmesi için Arap alfabesi ile sağlanan edebî dil birliğinin, aynı

---

⁴²⁸ Ayça Ergun, "Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 54 (2010), s. 145.

⁴²⁹ Menzel, *a.g.e.*, s. 103-104.

⁴³⁰ Menzel, *a.g.e.*, s. 115.

şekilde Latin alfabesi ile de sağlanması koşulunu belirtmiştir. Fransız Türkolog Joseph Castagne ise olası alfabe değişiminin Türk halkları arasındaki bağların kopmasına neden olacağını belirtmiştir. Bu noktada Türk dil birliğinin sağlanabilmesi açısından ortak kararlar almak önemlidir.⁴³¹

Kongrenin ana konusu diyebileceğimiz ve beş oturum boyunca görüşülen alfabe meselesi için 4 Mart 1926'da alınan kararlar şöyledir:

“1-Kongre, yeni Türk alfabesinin, Arap alfabesine ve ıslah edilmiş Arap alfabesine teknik üstünlüğünü ve yeni alfabenin kültürel ve tarihsel alanda gittikçe artan önemini belirttikten sonra, yeni alfabenin ve bunu uygulama yönteminin Türk-Tatar bölgelerinde ve Cumhuriyetlerinde benimsenmesini, bu Sovyet birimlerinin her birinin kendi yetkisine bırakır.

2-Kongre, ayrıca yeni Türk alfabesinin Azerbaycan'da birkaç başka bölgede ve cumhuriyette benimsenmiş olmasının son derece önemli olduğunu da belirtir. Kongre, Azerbaycan'ın ve öteki cumhuriyetlerin deneyimlerini ve yeni alfabeyi öğrenme yöntemlerini, ileride kendi ülkelerinde de uygulamak üzere öğrenmeleri için Türk-Tatar halklarına çağrıda bulunur.”⁴³²

Kongre'nin iki yılda bir toplanması ve Semerkant'ta ikinci kongrenin gerçekleştirilmesine dair karar alınmıştır. Ancak bu karar gerçekleştirilmemiştir. Kongre sonrasında “Yeni Türk Alfabesi Tüm Sovyetler Birliği Merkezi Komitesi” oluşturulmuştur. Sovyet Rusya Merkezi Komite'nin çalışmalarını ve alfabe faaliyetlerini 600.000 rublelik ödenek ile desteklemiştir. 1926 yılı öncesinde kurulmuş olan yeni Türk alfabesi komiteleri ve dernekleri de komiteye dâhil edilmiştir. Ayrıca Merkezi Komite'nin Kuzey ve Güney Kafkasya'da olmak üzere 12 ayrı şubesi de mevcuttur.⁴³³

Komisyon Samet Ağamalıoğlu önderliğinde çalışmalar meydana getirmiştir. Türk dünyasının kullandığı alfabeler birleştirilerek yeni bir alfabe düzenlenmiştir. Oluşturulan Yeni Türk Alfabesi'nde 29 Latin ve 4 Kiril harfi olmak üzere 33 harf içermektedir. Latin harfli temel sistem oluşturulmuştur.⁴³⁴

Bakü 1. Türkiyat Kongresi'nde yapılan görüşmelerin temel amacı Türk dil birliğini sağlamaktır.⁴³⁵ İsmail Gaspıralı'nın başlattığı “dilde, fikirde ve işte birlik”

---

⁴³¹ Oral, *a.g.m.*, s. 123.

⁴³² Betül Aslan, “Sovyet Rusya Hâkimiyetindeki Türk Halklarının “Birleştirilmiş Türk Alfabesi”ne Geçışı ve Bu Olayda Azerbaycan'ın Rolü”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 6 (2009), s. 90-91.

⁴³³ Aslan, *a.g.m.*, s. 91-92.

⁴³⁴ Jafar Jafarlı, *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2021, s. 89.

⁴³⁵ Gündoğdu, *a.g.m.*, s. 11.

fikrinin sağlanabilmesi için atılan ilk adım olarak değerlendirilen kongre, her ne kadar Sovyet Rusya'nın farklı emeller ile gerçekleştirdiği düşünülse bile o dönem için Türk halklarını ortak bir dilde birleştirmek yönünde atılmış önemli bir adımdır.⁴³⁶ Kongre Türk halklarının bir araya gelip ortak bir fikir etrafında toplanmalarını sağlamak açısından da Türk dünyası için öneme sahiptir.⁴³⁷

Bakü'de görüşmeler gerçekleştirilmesi ve çalışma faaliyetlerinin başlaması sonucunda iki farklı dönem yaşanmıştır. İlk dönemde toplu olarak Latin alfabesine geçilirken ikinci dönemde toplu olarak Kiril alfabesine geçişler yaşanmıştır. Türk ve Müslüman topluluklar arasında yaşanan Kiril alfabesine geçiş dönemi, Sovyet Rusya'nın "Ruslaştırma" politikasını sürdürdüğü ve "Sovyet insanı" yaratma ideolojisini gerçekleştirmek yönünde attığı adımlardan biri olduğu düşünülmektedir.⁴³⁸

3.1.2. 1926 Bakü 1.Türkoloji Kongresi'nin ve Alfabe Meselesinin Türk Basınına Yansıması

Türk basınının Bakü Türkoloji Kongresini Moskova basını aracılığıyla takip ettiği görülmektedir. Bu sebeple Türk basınının kongreyle yakından ilgilendiğini söylemek pek mümkün değildir. Özellikle alfabe meselesinde sunulan tebliğler hararetli konuşmaların gerçekleşmesine neden olmuştur. Dolayısıyla bu konuşmalar içerisinde alfabe değişimi veya ıslahına dair gerek güçlü gerek zayıf birçok fikir ortaya atılmış ve savunmalar yapılmıştır. Türk basınının konuya çok sık yer vermemesinin sebebi olarak mevcut sükûneti korumak düşüncesi akla gelmektedir. Kongrede gerçekleşen tartışmaların kamuoyuna yansıtılması sonucunda alfabe konusundaki bölünmeler sadece devlet yöneticileri arasında değil basında da meydana gelmiştir.

Türkiye'de alfabe konusunda değişikliğe gidilmesi hakkında söylentilerin ve görüş ayrılıklarının olduğu bilinmektedir. Genel olarak kongreye Türkiye Cumhuriyeti'ni temsilen katılan delegelerin kongrede takındıkları tarafsız tavrın nedeninin Türkiye'nin konu hakkında henüz bir karara varmamış olması söylenebilir.

İlk olarak *Hâkimiyet-i Milliye*, *İkdam* ve *Vakit* gazetelerinin, Moskova aracılığıyla ortak haber yayınladığı görülmektedir. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi haberi "Türkiyat Aleminde Yeni Bir Hadise Bakü Kongresi" başlığı ve "Birinci Türkiyat Kongresi

---

⁴³⁶ Nurmammedli, *a.g.t.*, s. 97.

⁴³⁷ Ergun, *a.g.m.*, s. 147.

⁴³⁸ Jafarlı, *a.g.t.*, s. 89.

Bakü’de Müzakerata Başladı” yan başlığıyla, *İkdam* ve *Vakit* gazeteleri ise haberi “Türkiyat Kongresi” başlığıyla yayınlamışlardır.

*“Moskova 3 (A.A) – İlk Türkiyat kongresi Bakü’de içtima etmiştir. Bu münasebatla gerek Rusya’da, gerek memalik-i ecnebiye’de mevcut müessesat-ı alemiyece kongreye tebriknameler gönderilmektedir. Kongre’nin mesaisi akademi azasından Profesör Bartold’un Türk ve Tatar akvam-ı tarihi hakkında icra etmiş olduğu tedkikata dair tevdi’ ettiği raporun kiraâtı ile başlamıştır. Kongreye merbut olmak üzere eski Türk, Tatar edebiyatı ile matbuatına ait bir sergi küşad olunmuştur. Sovyet mahâfil alemiyesi bu kongreye büyük bir ehemmiyet atfetmektedir.”*⁴³⁹

Kongreye dair *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin yayınladığı diğer haber “Bakü’de Türkiyat Kongresi” olmuştur.

*“Bakü Türkiyat Kongresinin teşkil ettiği komisyonlar tedkikâta mübaşeret ettiler. Vârid olan haberlere nazaran Bakü’de in’ikâd eden Türkiyat kongresi merasim-i mahsusla ile küşad ve birçok hatipler irad-ı nutuk etmişlerdir. Muhtelif zümreleri temsil eden ve kongreye iştirak eden murahhasların miktarı iki yüzden fazladır. ...Kongrede Türkiye Cumhuriyetini teşkil eden murahhaslarımız Azerbaycan’da fevkalade tezahürat ve merasim ile pek samimi bir surette karşılanmışlardır. Aynı zamanda (Bakü) de Türkçe intişar eden “Yeni Fikir” ve “Komünist” gazeteleri “Kardeş Türk Murahhasları, Hoşgeldiniz” ser levhası altında ve Türk Cumhuriyeti inkılabıyla Türk-Rus dostluğundan bahsederek Türkiye lehinde yazılar yazmışlardır. Aynı gazeteler bu vesile ile murahhaslarımızın resimlerini neşretmişlerdir. Kongrenin ikinci celsesi 2 Mart’da in’ikâd etmiştir.”*⁴⁴⁰

Haberde ifade edildiği üzere Türkiye Cumhuriyeti temsilcilerinin katılımı kongre için son derece önem taşımaktadır. Çünkü Türkiye’nin konulara ilişkin görüşleri ve değerlendirmeleri Türk halkları için önem teşkil etmektedir. Diğer bir ifade ile Türkiye’deki düşünce ve gelişmeler, Türk halklarına öncülük etmekte ve birlik olmak adına ortaklık ilişkisi oluşturmaktadır.

Moskova aracılığıyla yayınlanan diğer bir ortak haber *İkdam*’da “Türkiyat Kongresinin Kararı”, *Vakit*’te ise “Bakü Türkiyat Kongresi” başlığı “Latin Harflerinin Kabulü Lehinde İttihaz-ı Mukarrerat Etti” yan başlığı altında şu şekildedir:

*“Moskova 10 – Bakü Türkiyat Kongresi hitam bulmuş, kongre Latin harufunun kabulü lehinde mukarrerat ittihaz etmiştir. Gelecek kongrenin 1928 tarihinde Özbekistan Cumhuriyeti’nin merkezi olan Semerkand şehrinde toplanması kararlaştırılmıştır.”*⁴⁴¹

⁴³⁹ “Türkiyat Aleminde Yeni Bir Hadise Bakü Kongresi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Mart 1926, s. 1., “Türkiyat Kongresi”, *İkdam*, 5 Mart 1926, s. 2., “Türkiyat Kongresi”, *Vakit*, 5 Mart 1926, s. 2.

⁴⁴⁰ “Bakü’de Türkiyat Kongresi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 7 Mart 1926, s. 2.

⁴⁴¹ “Türkiyat Kongresinin Kararı”, *İkdam*, 12 Mart 1926, s. 1., “Bakü Türkiyat Kongresi”, *Vakit*, 12 Mart 1926, s. 4.

Hâkimiyet-i Milliye alfabe meselesine ilişkin düşüncesini haber sütununda “Hayati Bir Meselemiz” ifadesi ile belirtmiştir. “Latin Harflerinin Münakaşası” başlığı altında Latin harflerine dair haber yayınlamıştır. Bu haber Türk basınının alfabe meselesine karşı bakış açısını çözümleyebilmek adına önemlidir. Haberde ilk olarak *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi konuya ilişkin düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:

“Bakü Türkiyat kongresinin kararı Türk lisanı için mühim bir hadisedir. Binaenaleyh bizim de kati bir karar almamız lazım geliyor. Eğer harfleri değiştireceksek, bunun için en müsait zaman Türk milleti arasında okuyup yazmak bilenlerin yüzde nisbeti çok ehemmiyetsiz olduğu ve yeni maarif ve irfanın henüz inkişafa başladığı bu senelerdir. Şimdiki harflerimizin ıslahı kabil olduğu hakkındaki cereyan kuvvetini kaybetmiştir. Latin harfleri, yavaş yavaş kendi harareti aleyhtarlarını bile kazanmaktadır. Maarif vekâleti bir mütehasıs heyeti toplayarak meselenin kendisini ve hangi elif-ba'lardan harf alacağımızı, sonra nasıl bir tedris usulü ile buhrana sebep olmaksızın yeni harfleri lisanımıza nakledebileceğimizi tetkik ettirmeliyiz.”⁴⁴²

Yukarıda yer alan habere hareketle Bakü 1. Türkoloji Kongresi'nin, Latin harflerinin kabulü fikrine olan yaklaşımın olumlu yönde ilerlemesinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Gazete iki soruya cevap aramaktadır. Birinci soru harfleri değiştirmek zaruri mi değil mi, ikinci soru ise değiştirmek zaruri ise hangi harflerden istifade edilmelidir. *Hâkimiyet-i Milliye* harfleri değiştirmek zarureti tasdik ederek, alfabe seçimini uzmanlara bırakmaktadır. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi *Cumhuriyet* ve *Yeni Ses* gazetelerinin konuya ilişkin düşüncelerini de yayınlamıştır.

“1-“Cumhuriyet” başmuharriri latin harflerinin kabulüne taraftardır. 2-Ancak harfler hususunda şimdiye kadar yapılan alelami tecrübelerden başka bir usul tutmalıyız. Her şeyden evvel lisanımıza Fransız elif-ba'sını tatbik edemeyeceğimizi kafalarımıza yerleştirmeliyiz. “Cumhuriyet” başmuharriri Macar harfleri tetkik olunduktan sonra son şekillerin bulunabileceği fikrindedir. 3-Latin harfinin kabulü başlı başına bir maarif ve medeniyet meselesi olacaktır. Yalnız acele etmemeliyiz. Yeni Ses 1-Şimdiki harflerimizi ister istemez bir gün değiştirmek mecburiyetindeyiz. Binaenaleyh bir hamle ile latin harflerini alalım. 2-Usul tatbikine gelince bunu tedrici değil, birden kabul etmek daha doğrudur. Bunun için daha bidâyette gazeteleri baştan başa latin harfleriyle neşrettirmelidir.”⁴⁴³

Konuya ilişkin olarak *Vakit*, *Akşam* ve *Halk* gazetelerinin de düşüncelerine yer verilmiştir.⁴⁴⁴ *Vakit* gazetesi konuyu şu şekilde ifade etmiştir:

⁴⁴² “Latin Harflerinin Münakaşası”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Mart 1926, s. 3.

⁴⁴³ “Latin Harflerinin Münakaşası”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Mart 1926, s. 3.

⁴⁴⁴ *Hâkimiyet-i Milliye*, “Latin Harflerinin Münakaşası”, haberinin tam metni için bkz. Ek 9.

“Türkiyat Kongresi'nin kararından sonra, milli hudutlarımız haricindeki Asya Türklerinin azim bir kısmı Latin harfleriyle okuyup yazmağa başlayacaklardır. ...Anadolu Türklerinin'de- Eğer mümkünse Latin harflerini kabul ederek- O alemle manevî rabitasını muhafaza etmesi, diğer taraftan lisanımızın yazı vasıtalarını beynelmilel lisanlara yaklaştırmaya çalışması pek tabi görülmek lazım gelir. ...Memlekemizde okuyup yazmak bilenlerin nisbeti yüzde iki buçuktan fazla çıkarılamıyor. Şimdiki harflerle memlekette okuyup yazanların miktarı arttıkça tabi olarak Latin harflerinin kabulünde mevcut müşkülatta artacaktır. Binaenaleyh bugünkü şerait-i umumiye içinde Latin harflerini kabul etmek kabil olmazsa bundan sonra hiç olmayacaktır. Harflerimizi değiştirmek zaruru ise buna bir an evvel başlamak faideli olur.”⁴⁴⁵

Hâkimiyet-i Milliye Latin harflerinin kabul edilmesine olumlu bakmaktadır. Ayrıca aynı görüşü savunan diğer gazetelerin konu ile alakalı olarak görüşlerini bildirdikleri kısımları tek haberde toplamış ve yayınlamıştır. Henüz okuma ve yazma bilenlerin sayısının az olduğu, durum bu şekildeyken kabul edilmesinin iyi olacağı, esas istenilen alfabenin Latin olduğu ve söz konusu edilen alfabe karşıtlarının da azaldığı gibi yorumlar mevcuttur. *Halk* gazetesi buna karşılık olarak tarafları kabul edenler ve tereddütlü olanlar şeklinde ikiye ayırmıştır. Kabul etmemek için kuvvetli delillerin olmadığına ve bilakis Latin harflerini kabul etmekle dilde gelişmeler yaşanacağına dikkat çekmiştir.

Detaylara inildiğinde *Vakit* gazetesi bir an evvel çalışmalara başlanmalı ifadelerini kullanırken *Akşam* gazetesi yavaş yavaş öğretilmesinden yanadır. Genel anlamda Latin alfabesinin kabulünde ortak fikirler mevcuttur. Konu özele ve detaylara indirildiğinde farklı görüşler vardır. Ancak dikkat çeken husus yayın hayatında önemli bir yer teşkil eden *İkdam* gazetesinin düşüncesine yer verilmemesidir. Söz konusu edilen haberden daha önceki tarihte *İkdam* gazetesi konuya ilişkin makalesini yayınlamış olmasına rağmen *İkdam* gazetesinin makalesine yer verilmemiştir. *İkdam* “Latin Hurufatı Kabul Edilecek Olursa” başlığıyla alfabe meselesine yönelik yayınladığı haber, gazetenin başyazarlarından olan Ahmet Cevdet tarafından kaleme alınmıştır. Haber şu sözlerle başlamaktadır:

“Türkçeyi yazmak için Latin hurufatının kullanılması meselesi son günlerde iyice taraftar peyda etmiştir. Bu makaleden maksat bu hurufatın leh veya aleyhinde beyan-ı mutalaa etmek değildir. Latin hurufatının kabulü takdirinde bunun sanat nokta-i nazarından tesiratını izah ettikten sonra tekemmülü için ne yapılmak lazım geleceğini araştıracağız.”⁴⁴⁶

⁴⁴⁵ “Latin Harflerinin Münakaşası”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Mart 1926, s. 3.

⁴⁴⁶ Ahmed Cevdet, “Latin Hurufatı Kabul Edilecek Olursa”, *İkdam*, 12 Mart 1926, s. 1.

Ahmet Cevdet konuyu, alfabenin kabul edilip edilmemesinden ziyade matbaacılık ve daktilografi açısından Avrupa ile kıyaslayarak ele almıştır.⁴⁴⁷

“Demek istiyoruz ki Latin harflerinin üzerine bizde lisanımızın telaffuzuna göre böyle işaretler koyabiliriz. Bunda hiç güçlük yoktur. Sâlifüzzıkr Latin ırkından olmayan milletlerin suret-i istimallerinden bizde müstefid oluruz. Dün karinlerimizden (İbrahim Hasan) imzasını koymuş bir zat bize Latin hurufatıyla makinede yazılmış bir mektup göndermiş. Bu mektup pek temiz, pek muntazam bir tertipte idi. Mektup sahibi latin hurufatının muhassenat bahsediyor. Evet kabili inkâr olmayan iyilikler var. Buna karşı itirazlarda var. Burada gayet mühim içtimai ve siyasi noktalar mevcuttur ki bunları erbabı bilmüzakere halletsinler. Bu bir Avrupa ve Asya meselesi gibi birşeydir. Gibiyi kaldıralım, Avrupa-Asya meselesidir diyelim de söylenecek sözleri hülasa etmiş olalım. Türkiye Cumhuriyeti için bu mesele veyahut beynel Şark ve Garb meselesi kadar mühimdir. Tabii ki kolay değildir. Zira bütün müellefat, mektep kitapları hep o hurufla yazılmak lazım geleceği gibi derhal mükemmel bir de lügat kitabı tanzimi iktiza eder. Ama bunlar yapılmaz şeyler değildir.”⁴⁴⁸

Ahmet Cevdet meseleyi gazeteci kimliğiyle ele almıştır. Çünkü alfabe konusunda gerçekleşecek bir inkılap, göz ardı edilmemesi gereken birçok sorumluluğu da beraberinde getirecektir. Kongreye ilişkin son haber ise *Vakit* gazetesi tarafından “Bakü Kongresi ve Latin Hurufi” başlığı altında yayınlanmıştır. Haberde ilk olarak Bakü 1. Türkoloji Kongresi’nde alfabe meselesi hakkında alınan kararlar şu şekilde yayınlanmıştır:

“1 – Arap hurufatına mukabil içtimai, tarihi nokta-i nazardan Latin hurufatının amili taraflarını nazar-ı itibara alarak Türk-Tatar Cumhuriyetlerinde Latin hurufatının istimaline karar vermiştir. Ancak mezkûr cumhuriyetler, bu kararın memleketlerinde ne suretle tatbik edileceğini bizzat kendileri takdir-i tesbit edeceklerdir.

2 – Bu münasebetle, Türk, Tatar Cumhuriyetlerine komşu olan memleketler dahi Latin hurufatının kabulüne davet edilmektedir. Kongre bu münasebetiyle Latin hurufatının tatbiki hasebiyle Azerbaycan’da husule gelen müsbet neticeleri memnuniyetle kaydederek, bu neticeleri görmek ve Latin hurufatını memleketlerinde ona göre tatbik etmek üzere, murahasaları Azerbaycan’da Latin hurufatı istimal edilen havalide bir tatbik seyahati icra etmeye davet etmiştir.”⁴⁴⁹

Vakit gazetesi yazısına Japonya örneği ile devam etmiştir.

“(Bakü) kongresinin bu kararlarına göre memleketimizde de Latin hurufatının Türkçeye tatbik meselesinde bir karar vermeden evvel (Azerbaycan) havalisinde yapılan ilk

⁴⁴⁷ *İkdam*, “Latin Hurufatı Kabul Edilecek Olursa”, haberinin tam metni için bkz. Ek 10.

⁴⁴⁸ Ahmed Cevdet, “Latin Hurufatı Kabul Edilecek Olursa”, *İkdam*, 12 Mart 1926, s. 1.

⁴⁴⁹ “Bakü Kongresi ve Latin Hurufi”, *Vakit*, 20 Mart 1926, s. 4.

ve fiili tecrübelerin tetkiki lazım gelmektedir. ...Malum olduğu üzere Japonya bundan otuz sene evvel Latin harufatını almak için teşebbüsatta bulunmuş idi. Fakat o vakitteki teşebbüsler muvaffakiyetle neticelenmemiş idi. Hatta Türkçemizde Latin harufunun kabulüne aleyhdarlık edenlerin elinde Japonya misali kuvvetli bir delil olarak kullanılmakta idi. ...Herhalde Türkçemizde Latin harufunun kabulü meselesinde icap ederse Japonlar'ın şimdiye kadar yaptığı ve hala yapmakta bulunduğu tecrübelerden istifade edilecektir. Ancak ondan sonra bu hususta kati bir karar verilecektir."⁴⁵⁰

Japonya örneği ile Latin alfabesine geçilebilirliğin gerçekleşebileceği tezi savunulmuştur. Türk basınına 1. Bakü Türkoloji Kongresi'nin yansıması alfabe meselesi ile alakalı olmuştur. Basın çoğunlukla Latin alfabesi taraftarıdır. Bu kongre ile alfabe konusu büyük ölçüde gündemde kalmıştır. Arap harflerinden Latin harflerine geçişin Türk halkları ve Müslümanlar arasındaki bağların kopmasına yol açabileceğinden duyulan endişe, 1926'daki kongrede Sovyet yönetimindeki Müslümanların ve Türk halklarının da Latin alfabesine geçeceğine dair alınan kararlar Türkiye'nin meseleye daha olumlu yaklaşmasına neden olmuştur.

Nihayetinde Türk dil birliğinin sağlanması ve korunması fikri etkisini göstermiştir. Yayınlanan haberlerden yola çıkarak varılan genel kanı alfabe değişikliğinin yapılması üzerinedir. Bu değişiklik gerçekleştirilirken temkinli davranılması gerektiğine ve göz ardı edilmemesi gereken konular olduğuna vurgular yapılmıştır.

Türkiye için inkılabı giden yolda 1. Bakü Türkoloji Kongresi alfabe meselesinin gündeme taşınmasında bir adım, basın ve kamuoyunun görüşünü anlamak açısından da önemli bir tecrübe olmuştur.

3.2. 1927 Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması ve Türk Basınına Yansıması

3.2.1. Antlaşma Öncesi Yaşanan Ticari Sorunlar ve Yapılan Görüşmeler

1921 yılından itibaren Türk-Sovyet arasında imzalanan antlaşmalar daha çok siyasi boyutta olmuştur. Ancak iki ülke arasında ticari anlamda kurulan ilişki 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'na dayanmaktadır. Çünkü taraflar yapılan görüşmelerde ekonomik alandaki sorunları çözmek için bir araya gelmek istediklerini beyan etmişlerdir.⁴⁵¹

⁴⁵⁰ "Bakü Kongresi ve Latin Hurufi", *Vakit*, 20 Mart 1926, s. 4.

⁴⁵¹ Vandov, *a.g.e.*, s. 223.

Moskova’da Türk-Sovyet Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması’nın imzalanmasıyla siyasi ilişkiler düzenlenmiş ve ekonomik faaliyetler başlamıştır. 1922’den 1927 yılına kadar ticari anlamda çeşitli görüşmeler gerçekleştirilmiş ancak olumlu netice alınamamıştır.⁴⁵²

Sovyet Rusya petrol ve şeker gibi Türkiye’nin ihtiyacı olan ürünler üzerinden ticari anlamda bağ kurmak istemiştir. Cumhuriyet’in ilan edilmesine kadar olan süreçte Türkiye bu konuda bir işbirliği gerçekleştirmekte çekimser davranmıştır. Cumhuriyet ilan edildikten sonra Türkiye’nin Sovyet Rusya’dan yapmış olduğu ithalat toplam ithalatının %2’sini oluştururken 1924 yılında bu oran %3.29 olmuştur. O tarihlerde Türkiye’nin Sovyet Rusya’ya tütün, hayvan ve dokumalar, maden ihracatı yaptığı bilinmektedir.⁴⁵³

Türkiye ve Sovyet Rusya’nın 1927 yılına kadar ticari bir antlaşma imzalamamasının nedenleri arasında SSCB’de ticaretin devlet tekelinde olması vardır. Diğer bir neden ise 1922 yılı itibariyle Sovyet Rusya’nın, Türkiye’nin belli bölgelerinde açtığı ticaret temsilcilikleri için dokunulmazlık istemesi ve temsilciliklerin “komünizm propagandası” yaptıkları düşüncesi ile iki ülke arasında anlaşmazlıklar meydana gelmesidir. Bu süreçte “Komünizm” ve “Bolşevizm” ideolojileri Türkiye’nin sıkça gündeminde olan ve tartışılan konulardır. İki ülke arasında kurulan siyasi ilişkiler 17 Aralık 1925’te imzalanan Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması ile perçinlenmiş olsa da ticari ilişkiyi canlandırmak için yeterli olmamıştır.

1926’da ise SSCB Türkiye’den ithal edilen ürünlere sınırlamalar getirmiş ve Odesa Limanı Türkiye’den gelen ürünlerin girişine kapatılmıştır. Kasım 1926’da Çiçerin ve Tefrik Rüştu arasında Odesa’da gerçekleştirilen görüşmede bu konu müzakere edilmiştir.⁴⁵⁴ 1923 yılı itibariyle özellikle Lozan Barış Antlaşması sonrasında var olan ekonomik sıkıntılar nedeniyle Türkiye dış kaynaklara yönelmiştir. Bu nedenle 1926 ve 1927 yıllarında ekonomik alanda antlaşma imzalamaya yönelik görüşmeler gerçekleşmiştir.⁴⁵⁵

Türk-Sovyet arasında ticaret görüşmeleri Sovyet Elçiliğine 5 Ocak 1925 tarihinde gönderilen telgraf ile başlamıştır. Türkiye bu telgrafta, ticaret antlaşmasının olmadığı

---

⁴⁵² Erdal Bilgiç, *Erken Cumhuriyet Döneminde Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri*, Efil Yayınevi, Ankara 2021, s. 56

⁴⁵³ Tuğba Korhan, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri Üzerine”, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. XII, S. 1 (2012), s. 95.

⁴⁵⁴ Ayşe Şener, *Atatürk Dönemi’nde Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1938)*, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, s. 62-63.

⁴⁵⁵ Cenk Şen, *Stalin Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri (1923-1953)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2006, s. 67.

ülkelerin ürünlerine uygulayacağı yüksek gümrük tarifelerini bildirmiştir. Sovyet Rusya'nın görüşmelerin Ankara'da yapılması teklifi kabul edilmiştir. İmzalanacak olan ekonomik anlamdaki antlaşma, var olan siyasi antlaşmalar ile birlikte Türk ve Sovyet ilişkilerine çok yönlü bir boyut getirecektir. Görüşmelerde ticaret antlaşması imzalanana kadar geçerli olacak olan Lisanssız Mal İthalatı uygulaması kabul edilmiştir. Uygulama ile Türkiye ürünlerini karayolu ve sonra deniz yolu ile lisanssız ve düşük gümrük tarifeleriyle Sovyet Rusya'ya gönderebilecektir. Antlaşma yürürlüğe girene kadar Türkiye'den deri, zeytin ve zeytinyağı gibi Türk menşeli ürünler Sovyet Rusya'ya gönderilebilecektir.⁴⁵⁶

Türk-Sovyet ticaret antlaşması imzalanmadan önce Mustafa Kemal Paşa 1 Kasım 1926'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada şu sözleri söylemiştir:

“...Rusya ile münasebatımız, tasdikinize iktiran eden emniyet ve bitaraflık muahedesiyle tespit edilen esaslar üzerinde halisane ve samimanedir. Tahtiti hudut; bermutat, müsait bir hava içinde neticelendi. İkamet ve Ticaret Muahedesi müzakeratı da çok ilerledi...”⁴⁵⁷

3.2.2. 1927 Ticaret ve Seyrisefain Antlaşmasının İmzalanması ve Getirdiği Yükümlülükler

Kasım 1926'da Tefvik Rüştü Aras ile Çiçerin'in başlattığı ekonomik alandaki görüşmeler 11 Mart 1927'de Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması ile sonuçlanmıştır.⁴⁵⁸

Antlaşma Türkiye ve Sovyet Rusya temsilcilerinin bir araya geldiği Ankara Hariciye Vekâletinde imzalanmıştır. Türk hükümeti adına Ali Cenani Bey ve Hariciye Müsteşarı Şevki Bey, Sovyet Rusya hükümeti adına Ankara Büyükelçisi Suritz ve Arcos Müdürü Yuriyef imzalamışlardır. Yaşanan bu ekonomik gelişme ile iki ülke arasında ticari işbirliği başlamıştır. Müzakerelerde alınan karara göre taraflardan her biri antlaşmanın iptali için bir yıl içerisinde başvuruda bulunabilecekler, hükümler altı ay daha geçerli olacak sonrasında antlaşma geçersiz sayılacaktır.⁴⁵⁹

Antlaşma 32 maddeden oluşmaktadır. İkamet, ticaret ve seyrisefain olmak üzere iki fasıl ayrıca ek olarak protokol imzalanmıştır. Antlaşma ile 1922 yılından itibaren

⁴⁵⁶ Erdal Bilgiç, “Atatürk Döneminde İmzalanmış Türk-Sovyet Ticaret Antlaşmaları”, *Atatürk Ansiklopedisi*, s. 2.

⁴⁵⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, Yasama Yılı IV, Toplantı I, Cilt 27, 1 Kasım 1926, s. 4.

⁴⁵⁸ Necmi Uyanık, “Atatürk'ün TBMM Açılış Konuşmaları Işığında Türk-Sovyet Siyasi İlişkilerinin Değerlendirilmesi (1923-1938)”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20 (2009), s. 137.

⁴⁵⁹ Gazi Çamur, *Türk-Sovyet Münasebetlerinin İktisadi Boyutları (1923-1938)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 157.

Sovyet Rusya'nın Türkiye'de açmış olduğu ticaret temsilcilikleri dokunulmazlık kazanarak statüleri resmî olarak kabul edilmiştir.⁴⁶⁰

İki ülke ürünlerini başka üçüncü bir devlete göndermeleri durumunda gümrük tarifesi olmadan kendi toprakları üzerinden birbirlerine transit geçiş hakkı tanımışlardır. Sovyet Rusya Türkiye'ye, Batum yoluyla Asya ülkelerine ticaret gerçekleştirmesi konusunda serbest transit geçiş hakkı tanımıştır. Bu noktada önemli olan ticareti yapılan ürünlerin Türk menşeli olmasıdır. Ayrıca Doğu Anadolu ürünlerinin de Batum yolu ile Batı Anadolu'ya gönderilmesi konusunda da Türkiye'ye kolaylık sağlama fikri mevcuttur.⁴⁶¹

Antlaşma ile iki ülkenin birbirlerine tanıdıkları birtakım imtiyazlar vardır. Bunlardan ilki hükümler TBMM tarafından tasdik edilirken hazırlanan tasarıda antlaşmanın Türkiye'nin menfaatleri bakımından, Sovyet Rusya'nın diğer ülkeler ile yaptığı antlaşmalara nazaran üstün olduğu belirtilmiştir. İkinci olarak Türkiye bu antlaşma ile daha önceki görüşmelerde anlaşmazlıklara neden olan Sovyet Rusya'nın dış ticaret rejimini kabul etmiştir. Ticaret Vekâleti oluşturduğu tutanaklarda Türkiye'nin diğer devletlere tanımadığı hakları Rusya'ya tanıdığı ve dolayısıyla Türkiye'nin de yapacağı ihracatın devlet tekelinde yürütmesi gerektiği belirtilmiştir.⁴⁶² Antlaşma ile Sovyet Rusya'nın İstanbul, İzmir, Mersin, Erzurum, Trabzon, Konya ve Eskişehir'de ticaret temsilcilikleri açabileceği kararlaştırılmıştır. Kars ve Artvin'de bu şehirlere dahildir fakat bu bölgelerde açtıramamıştır.⁴⁶³

Sovyet Rusya'nın İstanbul Ofisi diplomatik anlamda dokunulmazlık kazanırken, Ankara'daki Ticaret Temsilcilik Ofisi de elçiliğin parçası olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Türk-Sovyet arasındaki dış ticaretin yapıldığı Arcos Ticaret Temsilciğine, Russotürk ise Teknoloji İhracat Kurumuna dönüştürülmüştür.⁴⁶⁴ Antlaşmanın iki ülke arasındaki ticaret hacmine etkisini rakamsal olarak şöyle belirtmek mümkündür:

“Anlaşma neticesinde 1923 yılı sonunda 20,500,000 ruble olan ticaret hacmi 1928 yılına doğru 101,900,000 rubleye çıktı. Antlaşmanın imzalanmasından 1930 yılına kadar geçen üç yıllık süre zarfında iki ülke arasındaki ticaret iki katına çıktı. Türkiye istatistik

---

⁴⁶⁰ Hıdır Bozkurt, *Türkiye Cumhuriyeti-SSCB Ticari İlişkiler: 1923-1938*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019, s. 96.

⁴⁶¹ Çamur, *a.g.t.*, s. 160.

⁴⁶² Murat Küçükşurlu, “Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Sovyet Rusya İle Türkiye Arasında Sınır Ticareti”, *Atatürk Dergisi*, C. IV, S. 3 (2010), s. 169.

⁴⁶³ Şener, *a.g.t.*, s. 63.

⁴⁶⁴ Bilgiç, “Atatürk Döneminde...”, s. 3.

rakamları, ticaret anlaşması sonrası Sovyetlerden yapılan ithalatın kısa sürede iki katına yakın arttığını göstermektedir.”⁴⁶⁵

Antlaşma her ne kadar olumlu tezahürleri olsa da sorunlara kökten bir çözüm getirmekte yetersiz kalmış genel itibariyle ticarete iyileşmeye gidilmesine neden olmuştur. Tanınan imtiyazlardan ziyade bir de Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya yaptığı ihracata yıllık değer sınırlaması getirilmiştir. Yapılan sınırlamada 1929'da başlayan ekonomik bunalımın da etkisi olduğu düşünülmektedir.⁴⁶⁶

1921 tarihli Moskova Antlaşması'nda yer alan Türkiye'nin Batum limanını kullanmakta serbest olması ile ilgili maddenin benzerinin 1927 tarihli Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması'nda yer alması Moskova Antlaşması'ndaki hükümlerin tam olarak uygulanmadığı şeklinde yorumlanmaktadır. Sovyet Rusya 1927'de imzalanan ticaret antlaşmasında yer alan hükümlere tam olarak riayet etmemiştir. Serbest transit geçiş konusunda zaman zaman Türkiye'nin gönderdiği ürünleri Türk menşeli olmadığı iddiasıyla kabul etmemiş ya da geri göndermiştir.⁴⁶⁷

Konuyla ilgili olarak değinilmesi gereken diğer nokta ise Sovyet Rusya istatistiklerinde ya da belgelerinde Türk menşeli ürünlerin Batum üzerinden serbest transit geçiş yaptığına dair veri olmamasıdır. Konuyla ilgili olarak Erdal Bilgiç “*Rus Arşiv Kaynakları Işığında 1923-1939 Arası Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri*” başlıklı çalışmasında 1930'lu yılların başlarından itibaren Sovyet Rusya'nın Doğu Anadolu'da yapılan ticaretin büyük bölümünü kendini toprakları üzerinden gerçekleşmesi için baskı yaptığını ifade etmektedir. Ayrıca antlaşma hükümleri arasında yer alan Doğu Anadolu'dan Sovyet Rusya tarafından alınması ve gümrük tarifelerinde indirim yapılması gereken ürünlerin aslında Batı Anadolu'da yetişen ya da bu bölgeden alınan ürünler olduğunu belirtmektedir.⁴⁶⁸

3.2.3. 1927 Ticaret ve Seyrisefain Antlaşmasının Türk-Sovyet Ticaretine Etkisi

1927 antlaşması ile Arcos, Russotürk ve KÜTYK gibi anonim şirketleri Sovyet Rusya'nın istediği şekilde diplomatik anlamda statü kazanmıştır.⁴⁶⁹

⁴⁶⁵ Bilgiç, “Atatürk Döneminde...”, s. 2-3.

⁴⁶⁶ Şener, *a.g.t.*, s. 63.

⁴⁶⁷ Şen, *a.g.t.*, s. 68.

⁴⁶⁸ Bilgiç, *Erken Cumhuriyet...*, s. 132.

⁴⁶⁹ Erdal Bilgiç, *Rus Arşiv Kaynakları Işığında 1923-1939 Arası Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2019, s. 82.

İki ülke için de uluslararası ortam, ekonomik gereksinimler ve sermaye ihtiyacı dış ticarete atılmayı gerektiren olgulardır. Ticaret konusunda yaşadıkları birçok anlaşmazlıklara rağmen ortak kararlar alabilmek adına defalarca bir masa etrafında bulunmuş olmaları bu düşünceyi destekler niteliktedir. Antlaşmanın geçici çözümler getirdiği anlaşılrsa da politik bir çıkmaza girilmeden ticari sorunların halledilmiş olması, Türk-Sovyet ilişkisinin daha sağlıklı ilerlemesini sağlamıştır.⁴⁷⁰ Ekonomik buhrana giden süreçte Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki ticaret, imzalanan antlaşma ile üç yılda iki kat artmıştır.⁴⁷¹

Türkiye'den Sovyet Rusya'ya gönderilecek ürünler konusu sık sık tartışılmıştır. Bu düşüncenin temelinde Sovyet Rusya'nın, Türkiye'den alırken %100'e varan gümrük indirimi uygulayacağı ürünlerin tedarikine ihtiyacı olmayan ürünler olduğu düşüncesi vardır. Sovyet Rusya ürünlere yönelik olarak anlaşmazlıklar ortaya çıkartmıştır. Türkiye'den gönderilen ürünlerin Türk menşeli olmadığını iddia ederek ticareti durdurmuştur. Türkiye iddialara karşılık olarak Rusların ürünleri geri gönderdiğini ya da ağır vergiler ile kabul ettiğini belirtmiştir.⁴⁷²

1927 yılında Türkiye'nin Sovyet Rusya'dan 6 892 000 liralık ürün aldığı ve 6 230 000 liralık ürün satmıştır. Türkiye toplam ithalatının %3.26'sını Rusya'dan, ihracatının da %3.93'ünü Rusya'ya yapmıştır. Bu rakamlar Türkiye'nin Sovyet Rusya ile olan ticaretinin dengeli ilerlediğini göstermektedir. Ancak sonraki yıllarda denge Türkiye aleyhine bozulmuştur.⁴⁷³

Sovyet Rusya İngiltere ile yaşadığı ekonomik ve siyasi baskılar karşısında Türkiye ile antlaşma imzalamak istemiştir. Ayrıca Türkiye'nin Batı'ya yönelmesini istememiştir. Türkiye ise Sovyet Rusya ile var olan dostluğu muhafaza etmek ve sermaye ihtiyacından dolayı antlaşma imzalamıştır. Ancak gerek siyasette gerek dış ticarete sadece Sovyet Rusya ile sınırlı kalamayacağını anlayarak Batı'ya yönelimler gerçekleştirmiştir. İmzalanan antlaşma iki ülke arasındaki ekonomik gereksinimleri tam olarak karşılayamamış ve eksiklikleri giderememiştir.⁴⁷⁴

Bazı antlaşma hükümlerine bağlı kalınmamıştır. Antlaşmanın imzalanmasından önce olduğu gibi imzalandıktan sonra da yapılacak ticari faaliyetler konusunda kararlar

---

⁴⁷⁰ Bozkurt, *a.g.t.*, s. 98.

⁴⁷¹ Fatma Sariaslan, "Türkiye'nin Rusya Federasyonu İle İlişkilerinde Ekonominin Rolü", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C. VIII, S. 2 (2019), s. 178.

⁴⁷² Korhan, *a.g.m.*, s. 96.

⁴⁷³ Küçükkuşurlu, *a.g.m.*, s. 172.

⁴⁷⁴ Şen, *a.g.t.*, s. 69-70.

almak için komisyonlar oluşturmaya ve ticari sözleşmeler gerçekleştirmeye devam edilmiştir. Bu durum antlaşmanın iki ülke için de yetersiz kaldığını göstermektedir.

3.2.4. 1927 Ticaret ve Seyrisefain Antlaşmasının Türk Basınına Yansıması

11 Mart 1927 tarihinde Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması imza edilmeden günler önce *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi söz konusu olan antlaşmanın içeriğini yayımlamıştır. “Türkiye ve Rusya Münasebatında Mesud Bir Hadise Ruslarla Muahedemiz” başlığı altında antlaşma metninin genel itibarıyla açıklandığı haber şu şekildedir:

“Rusya’da eşyamıza mahreç olabilecek mevad muayyen liste dâhilinde ve muayyen miktarlarda olmak üzere ihraç edeceğiz. Bu mevad ve eşya listede ta’dad edilmiş kırk ile elli kalem eşyadır. Ve bunlar esasen Rusya’ya ihraç edilebilecek mevad ve eşyamızdan ibarettir. Muahedeye merbut liste yalnız bir sene için muteberdir. ...Bu itibarla gelecek sene Rusya’dan memleketimize ithal edilen eşya miktarı bizim ihraç ettiğimiz miktardan daha fazla olursa Türkiye dahi listedeki miktarları aynı miktara iblağ edecektir. Muahedede Rusya’nın Türkiye’ye ihraç edeceği eşya için bir hat tayin edilmemiştir. Rusya’da diğer devletlerin ihraç edebildikleri kadar eşyayı memleketimize ithal edebilecektir. Listeye Rus ticaret piyasasının istediği eşyalar ithal olunmuştur. Rusların Türkiye’de bir ticaret mümessiliği olacaktır. Mümessil ticaretlerden muayyen zevat hariç iz memleket hukukuna haiz olacak yahut memurin-i siyasiye hukuk ve imtiyazatı haiz bulunacaktır. Ticaret mümessilliği muamelat-ı ticariyesinde memleketimiz kavaninine tabi olacaktır. İcabında bizde aynı şerait altında Rusya’da bir ticaret mümessilliği ihdâsı hakkını muahede mucibince haiz bulunmaktayız...”⁴⁷⁵

Türk-Sovyet ilişkileri uzun bir süredir siyasi boyutta ilerlemiştir. Fakat ticari anlamda da imzalanması gereken bir antlaşma ihtiyacı ve isteği mevcuttur. Bu duruma ülkelerin görüşmeleri kesmemeleri ve birbirlerine imtiyazlar tanımaları örnek gösterilebilir.

Türk basınına yansıyan haberler arasında konuya ilişkin olarak gazetelerde yayınlanan ortak haberler mevcuttur. Bunun ilk örneği ise *İkdam* ve *Vakit* gazetelerinde antlaşmanın imza edileceğinin basına yansımasıdır. *İkdam* gazetesi “Türkiye ve Rusya Ticaret Muahedesini”, *Vakit* ise “Türk-Rus Ticaret Muahedesini İmzalanıyor” başlığı altında aşağıdaki haberi yayınlamıştır:

“İstihbaratımıza nazaran tespit edilen esaslar şunlardır: Bu sene zarfında Türkiye takriben yedi milyonluk ihracat yapabilecektir. Müteakip seneler için ihracat miktarı

⁴⁷⁵ “Türkiye ve Rusya Münasebatında Mesud Bir Hadise Ruslarla Muahedemiz”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Mart 1927, s. 1.

tarafeyn beytinde vaziyet-i ticariye'nin inkişafına nazaran ayrıca tesbit edilecektir. Bu sene için tarafımızdan Rusya'ya ithali kabul olunan muhtelif eşya miktarı 40,50 kalem eşyadan ibarettir. Rus ticaret mümessilliği Türkiye dâhilinde faaliyete devam edecek ve muhtelif mahallerde şubeler küşad edebilecektir. Rusya'ya yapılacak ihracatın bir kısmı ticaret mümessilliği ve diğer kısmı da hususi erbab-ı ticaret tarafından icra edilecektir. Mezkûr ticaret mümessilliklerine mensup muayyen bazı eşhas siyasi masuniyetten istifade edilecektir. İkamet mukavelenamesi ahkâmında da itilaf hâsıl olmuştur."⁴⁷⁶

Ticaret antlaşması için uzun süre görüşmeler yapılmıştır. Antlaşmanın onaylanıp yürürlüğe girmesine kadar geçen süreçte iki ülke arasında ticaret alışverişi yapılması kararı alınmış ve belirlenen ürünlerin Rusya'ya ihracatı kabul edilmiştir. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde "Ruslarla Ticaret Muahedesi Bugünlerde İmza Edilecektir" başlığı altında konuya ilişkin açıklama kamuoyuna duyurulmuştur.

"Ruslarla esasatı hazırlayan ve bu günlerde tarafeyn murahhaslarınca imza olunacak olan Türk-Rus Ticaret Muahedesi tacirlerimiz için fevkadale müsait ahkâmı ihtiva etmektedir. Evvelce de yazdığımız vecihle, Türkiye'den Rusya'ya ihraç edilecek mevad ve eşyamızın bir listeside muahedeye merbut olunmaktadır. Bu listeye nazaran, kırk ila elli kalem eşyayı tacirlerimiz Rusya'ya ihraç edebileceklerdir. Diğer taraftan aldığımız malumata nazaran, muahede tarafeyn murahhaslarınca imza edilse bile, kesb-i katiyyet etmesi herhalde beş on güne mütevakıftır. Müzakeratı idare eden murahhaslar bunu nazarı dikkate almışlar ve muahedenin iktisab-ı katiyyet edeceği zamana kadar Rusya'ya başlıca altı nev' eşyanın ithal edilebileceğine karar vermişlerdir. ...Ancak bu kısa müddet zarfında ihraç olunacak altı kalem eşyanın Türkiye piyasasındaki kıymeti (400) bin lirayı tecâvüz etmeyecektir. Binaenaleyh Rusya'ya mezkûr altı kalem eşya meyanında mal ihraç etmek isteyen tacirler için bir liste tanzim olunacak ve bu liste mucibince ihracata başlanacaktır. Rusya ile alakadar olan ve Rusya'ya mal alakadar vekâletler nezdinde bu hususta çalışmaya başlamışlardır."⁴⁷⁷

Gazetelerde yayınlanan diğer bir ortak haber 11 Mart 1927 tarihinde antlaşmanın imzalanacağı bilgisini içermektedir. *Hâkimiyet-i Milliye*'nin "Rus Muahedesi ve Ruslarla Muahedemiz", *İkdam*'ın "Türkiye Sovyetler Mukavelenameleri Bugün Paraf Ediliyor", *Vakit*'in ise "Türk-Rus Ticaret Muahedesi ile İkamet Mukavelenamesi Bugün Parafe Ediliyor" başlığı altında yer verdikleri haber şu şekildedir:

⁴⁷⁶ "Türkiye ve Rusya Ticaret Muahedesi", *İkdam*, 2 Mart 1927, s. 1., "Türk-Rus Ticaret Muahedesi İmzalanıyor" *Vakit*, 2 Mart 1927, s. 2.

⁴⁷⁷ "Ruslarla Ticaret Muahedesi Bugünlerde İmza Edilecektir", *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mart 1927, s. 1.

*“Türk, Rus heyet-i murahhasları bugünde hariciye vekâletinde toplanarak ticaret muahedesi ile ikamet mukavelesinin itilaf edilen esasatının tanzim ve tahriri ile meşgul olmuşlardır. Her iki mukavelename yarın parafe edilecektir.”*⁴⁷⁸

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin “Ruslarla Muahedemiz” başlıklı haberi antlaşmanın imzasının gerçekleştirilmesi ile ilgilidir.

*“Senelerden beri devam etmekte olan Türk-Rus Ticaret ve Seyrisefain Muahedesi müzakeratı dün imzalanmıştır. Murahhaslarımızla Rus murahhasları dün üçte hariciye vekâletinde muahedeyi imzalamışlardır. Aher namelerin imzası iki dost millet arasındaki samimi münasebatın mesud bir tazahürüdür.”*⁴⁷⁹

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin yayınladığı “Türk-Rus Ticaret ve Seyrisefain Muahedesinin İmza Merasimi” başlıklı haberde ise Ali Cenani Bey ve Suritz’in konuşmalarında ekonomik anlamdaki bir antlaşmaya duyulan ihtiyacın dile getirildiği görülmektedir. Ali Cenani Bey’in ifadeleri şu şekildedir:

*“...İşbu muahedeyi her iki taraf için bir kıymet-i muzaafeyi haiz vesika telakki etmekteyim. Memleketeyn arasındaki münasebat-ı iktisadiyenin tanzimi hususunun iki hükümetin mütehessis buldukları amik hissiyat dostane ile mümin bulunan netayic-i memuleyi tevlid edeceğine kanaat-ı katıyyetim vardır. Sözlerimizi bitirmeden evvel memleketimizin refah ve saadetleri için en samimi temenniyatta bulunmak vazife-i bahtiyarisini ifa eyleyeceğim. Gerek Türk Heyeti murahhasası imzası namlarına, gerek bizzat kendi namına bir neticeye varmak için heyet-i murahhasamızın azası tarafından sarf olunan kıymettar mesaiyeden dolayı en har teşkiratımızda zat-ı alilerine iblağ eylerim.”*⁴⁸⁰

Haberin devamı Suritz’in ilk olarak Türk ve Sovyet Rusya’nın birbirleriyle olan sarsılmaz dayanışmasına değindiği ifadelerden sonra şöyle devam etmektedir:

*“...Mükemmel bir vuzuh ile şayan-ı arzu bir sarahati haiz olmayan münasebat-ı iktisadiyemizi aynı mertebeye asad etmek meseleside mevzu bahisdi. Fi mâbad bu mesele kati olarak halledilmiş itibar edilebilir. ...Fihakika muahedemiz Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadi ve Türkiye’nin usul-ü iktisadiyesi prensiplerine katıyyen irad-ı hâlel etmeyecek bir surette tanzim edilmiştir...”*⁴⁸¹

Sarsılmaz dostluk, samimiyet gibi kavramların dile getirildiği konuşmalardan iki ülkenin imzalanan antlaşmanın hükümlerden memnun olduğu anlaşılmaktadır. Türk-

⁴⁷⁸ “Rus Muahedesi” *Hâkimiyet-i Milliye*, 10 Mart 1927, s. 1., “Türkiye Sovyetler Mukavelenameleri Bugün Parafe Ediliyor”, *İkdam*, 10 Mart 1927, s. 1., “Türk-Rus Ticaret Muahedesi ile İkamet Mukavelenamesi Bugün Parafe Ediliyor”, *Vakit*, 10 Mart 1927, s. 3.

⁴⁷⁹ “Ruslarla Muahedemiz”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Mart 1927, s. 1.

⁴⁸⁰ “Türk-Rus Ticaret ve Seyrisefain Muahedesinin İmza Merasimi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 13 Mart 1927, s. 1.

⁴⁸¹ “Türk-Rus Ticaret ve Seyrisefain Muahedesinin İmza Merasimi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 13 Mart 1927, s. 1.

Sovyet dostluğu adına olumlu bir hamle daha yapılmış, ekonomik anlamdaki eksiklik 1927 tarihli antlaşma ile giderilmiştir.

Yayınlanan diğer bir haber ise “Rus Ticaret Muahedesi” Sovyet Rusya tarafından antlaşmaya dair yapılan yorumu içermektedir.

*“Rus ticaret komiserliği meclis-i azasından Manetski yoldaşın muahedeye dair beyanatı: Türkiye bu muahedeyi imza etmek suretiyle Sovyetlerle olan iktisadi münasebatını siyasi münasebat-ı dostanenin istilzam ettiği dereceye getirmiş, harici siyasetindeki istiklalini bir defa daha göstermiştir. Sovyetlerin Şark memleketlerinde takip ettiği ticari siyaset kapitalist memleketlere karşı olan münasebatından tamamen ayrıdır. Sovyet Hükümeti ticaret usullerinde Şark memleketlerine bazı müsaadaatta bulunmak imkânı görmektedir. Muahedename her iki tarafın menafîini bilhassa mevad müstahsilesini Rusya’ya sevk etmekte fevkalade menfaattar olan hududa mücavir Türk mıntıklarının milli iktisadını tarsin etmektedir.”*⁴⁸²

Hâkimiyet-i Milliye’nin “Rus Muahedesi Rusya’yla Yapacağımız İhracat” başlığı altında 14 Mart 1927 ve *İkdam*’ın “Türkiye-Sovyetler Rusya’ya Yapacağımız İhracat” başlığı altında 16 Mart 1927 tarihinde yayımladığı haber bir sene içinde Türkiye’nin Rusya’ya ihraç edeceği ürünler ve miktarları ayrıca söz konusu ithalat-ihracatın nasıl yapılacağına dairdir.⁴⁸³

Türk-Sovyet Rusya antlaşmasının iki ülke arasındaki siyasi ve iktisadi ilişkiyi kuvvetlendirdiği yönünde yorumlar yapılmıştır. *Hâkimiyet-i Milliye*, Sovyet Rusya ile imzalanan antlaşmaya dair birçok detayı barındıran haberde⁴⁸⁴, ticaret antlaşmasının verimli bir dönemi başlatacağına dair inancını da ifade etmiştir.

İkdam gazetesi “Türkiye-Sovyetler Ticaret Muahedesi İmzalandı” başlığı ile kamuoyuna haber sunmuştur.

*“Türk – Rus Ticaret ve Seyrüsefain Muahedesi bugün saat on üçte Hariciye Vekâletinde imza edilmiştir.”*⁴⁸⁵

“Türk-Sovyet Yeni Ticaret Muahedenamesi, Nisanda Tasdik, Mayıs’ta Tatbik Edilecek” başlığı altında *İkdam* gazetesinde yayınlanan haber ise şu şekildedir:

“...İkamet mukavelenamesi, tarafeyn tebaasının tüccarı hukuki ve seyrüsefaindir. İkamet mukavelenamesine nazaran tarafeyn tebaası en fazla mazhar-ı müsaade devlet

⁴⁸² “Rus Ticaret Muahedesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Mart 1927, s. 1.

⁴⁸³ *Hâkimiyet-i Milliye*’nin “Rus Muahedesi Rusya’yla Yapacağımız İhracat”, *İkdam*’ın “Türkiye-Sovyetler Rusya’ya Yapacağımız İhracat” başlıklı haberi için bkz. Ek 11.

⁴⁸⁴ *Hâkimiyet-i Milliye*, “Türk-Rus Ticaret ve Seyrüsefain Muahedesi” başlıklı haber için bkz. Ek 12.

⁴⁸⁵ “Türkiye-Sovyetler Ticaret Muahedesi İmzalandı”, *İkdam*, 12 Mart 1927, s. 1.

tebaası hukukuna malik olacaklar ve Türk hükümeti Sovyet ticaret mümessillerini ve bunların şubelerini tanıyacak, gerek ticaret hariciye mümessili, gerekse mümessilin iki menafi masuniyet-i siyasiye'den istifade edecekler ve Ankara merkezi ile İstanbul şubesi de hariç iz memleket hukukunu haiz bulunacaktır..."⁴⁸⁶

1922 yılından itibaren SSCB'nin Türkiye'de ticaret temsilcilikleri açmasının komünizm propagandası yapmak olduğu düşüncesi Türkiye'yi rahatsız eden ve iki ülke arasında sorun çıkararak bir konu olmuştur. Ancak bu konunun antlaşma metninde yer alması ve kamuoyuna yansıtılması en azından bir süreliğine problemin çözülmüş olduğunu göstermektedir.

Hâkimiyet-i Milliye "Mösyö Suriç'in Beyanâtı", *İkdam* ise "Sovyet Sefirinin Mühim Beyanâtı" başlığı altında ortak haber yayınlamıştır.

*"Akd olunan Türk-Sovyet Muahedenamesi iktisadi münasebetten mâadâ Türk matbuâtı tarafından müttehiden ve kaif derecede takdir edilmiş olan azim bir ehemmiyet-i siyasiye arz etmektedir. Her iki tarafın menâfi'ni mumen olan muahedename son zamanlarda ehemmiyetli bir surette tevsi' etmiş olan Türk-Sovyet münasebat-ı iktisadiyesinin inkişaf ve tarsinine azim bir nisbet dâhilinde hâdîm olacaktır."*⁴⁸⁷

Nisan ayında gerçekleşen dördüncü Sovyet kongresinde Türk-Sovyet Ticaret ve Seyrisefain Antlaşmasına değinilmiştir. Bu kapsamda "Sovyet Kongresi, Türkiye-Rusya" başlıklı iki haber mevcuttur.

*"Mösyö Rikov'un Raporu, Maverayı Kafkas dördüncü Sovyet kongresi Sovyetler İttihadı İcra Heyeti Reis-i Vekilinin raporu üzerine hükümetin siyasetini tasvip etmiş ve bu babdaki karar suretinde bilhassa Türkiye ile akd olunan ticaret muahedenamesini memnuniyet-i mahsusa ile kaydeylemiştir."*⁴⁸⁸

*"Rusya'yı Türkiye'ye rabt eden derin dostluk son zamanlarda daha ziyade takviye edilmiştir. Moskova Muahedenamesini Paris misakı ve ahiren imza edilen ticaret muahedenamesi iki cumhuriyetin şuurlu, samimi ve dostluk münasebatı inkişaf ve takviyesine hâdîm sağlam esaslarda memleketeyn münasebat-ı iktisadiyesinin inkişafında çok büyük neticelere vüsül-u elzemdir."*⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ "Türk-Sovyet Yeni Ticaret Muahedenamesi, Nisanda Tasdik, Mayısta Tatbik Edilecek", *İkdam*, 23 Mart 1927, s. 2.

⁴⁸⁷ "Mösyö Suriç'in Beyanâtı", *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Mart 1927, s. 1., "Sovyet Sefirinin Mühim Beyanâtı", *İkdam*, 25 Mart 1927, s. 2.

⁴⁸⁸ "Sovyet Kongresi", *İkdam*, 8 Nisan 1927, s. 1.

⁴⁸⁹ "Türkiye-Rusya", *İkdam*, 21 Nisan 1927, s. 1.

Bu haberler, Sovyet Rusya'nın antlaşmaya karşı duyduğu olumlu düşüncelerinin basına yansımaları kapsamında son derece önemlidir. *İkdam* son olarak 1927 antlaşmasını üç güne yayarak tam metnini ve protokol maddelerini⁴⁹⁰ yayınlamıştır.

Vakit gazetesi ise söz konusu antlaşmanın imzalanmasına ve imzalandığına dair haberleri kamuoyuna sırasıyla şu haberler ile yansıtmıştır:

*“Türk-Rus Ticaret Muahedesi imzalanıyor. Bütün esasat üzerinde itilaf tam hâsıl olmuştur. Muahedenin imzası Türk-Rus münasebatının daha ziyade takviyede büyük bir amil olacaktır. Biz, ne kadar ihracat yaparsak onlarda o kadar ithalat yapacaklardır. Bu hususta liste yapılmıştır.”*⁴⁹¹

*“Türk-Rus ticaret muahedesi müzakeratına memur-u tarafeyn heyet-i Murahhasları bugün içtima etmişler ve parafe edilen muahedenin cumartesi günü imza edilmesi kuvvetle muhtemeldir.”*⁴⁹²

Yayınlanan diğer haber “Rus Muahedesi Bir İki Nokta Etrafında Yeniden Müzakerat Cereyan Edecek” başlığıyla şu şekildedir:

*“Türk-Rus ticaret muahedesinin ihzârına memur komisyon reisi Ali Cenani Bey bana, muahedede bir iki nokta üzerinde yeniden müzakeratta bulunmak icap ettiğinden muahedenin imzasının tehhür edeceğini beyan etti.”*⁴⁹³

Antlaşma için yapılan görüşmelerde hangi konular üzerinde tekrar toplantı gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmemiştir. Bir de “Ticaret Muahedeleri Ruslar ve Çekoslovaklarla Tanzim Edilen Muahedeler İmza Edilmek Üzeredir” başlıklı haber yayınlanmıştır. Haber şu şekildedir:

*“Muhtelif devletlerle imza edilmek üzere olan veyahut müzakere edilecek bulunan ticaret muahedeleri hakkında tahkikatta bulundum. Ruslar ve Çekoslovaklarla tanzim edilen muahedeler bu günlerde imza edilecektir. Çeklerle halledilecek yalnız bir tütün meselesi kalmış ve Çek sefiri hükümetinden tütün ithalatı hakkında talimat istemiştir. Bu talimat gelmez imza bir gün meselesi olacaktır. Rus sefiri muahedenin heyet-i umumiyesini hükümetine telgrafla bildirmiştir. İmza için emir beklemektedir.”*⁴⁹⁴

Yukarıdaki haberde Türkiye'nin Sovyet Rusya dışında bir de Çekoslovakya Cumhuriyeti ile 31 Mayıs 1927'de imzalanan ikamet anlaşmasına değinilmiştir. Ancak bir önceki haberde Türk-Sovyet Rusya arasında tekrar görüşülmesi gereken konulardan

⁴⁹⁰ *İkdam*, “Türk-Rus Ticaret Muahedesi Metni” ve *İkdam* “Türk-Rus Muahedesine Müllhak Protokol” için bkz. Ek 13.

⁴⁹¹ “Türk-Rus Ticaret Muahedesi İmzalanıyor”, *Vakit*, 2 Mart 1927, s. 2.

⁴⁹² “Türk-Rus Ticaret Muahedesinin Yarın İmza Olunması Muhtemeldir”, *Vakit*, 4 Mart 1927, s. 1.

⁴⁹³ “Rus Muahedesi Bir İki Nokta Etrafında Yeniden Müzakerat Cereyan Edecek”, *Vakit*, 5 Mart 1927, s. 1.

⁴⁹⁴ “Ticaret Muahedeleri Ruslar ve Çekoslovaklarla Tanzim Edilen Muahedeler İmza Edilmek Üzeredir”, *Vakit*, 7 Mart 1927, s. 2.

bahsedilmezken Çekler ile görüşülmesi gereken konu hakkında bilgi verilmiştir. Türk-Sovyet Rusya arasındaki konulara yapılan bu titiz yaklaşım antlaşma imzalandıktan sonra eleştirilere maruz kalınmasını önlemek amacıyla izlenen bir yol olabilir. Çünkü 1921 tarihli Moskova Antlaşması itibariyle kurulan Türk-Sovyet Rusya ilişkilerinde aynı tedbir Türk basınında farkedilmiştir.

10 Mart 1927’de Ankara’da alınan haber “Türk-Rus Ticaret Muahedesi Bugün İmzalanıyor” başlığıyla basına yansıtılmıştır.

“Yarın tam on ikide Türk-Rus ticaret muahedesi imza edilecektir. Bu münasebetle murahhasımız Ali Cenani Beyle Rus Sefiri tarafından birer nutuk irad olunacak ve Ali Cenani Bey nutkunda Türk-Rus iktisadiyatının hali için aylardan beri sarfedilen mesainin muhassalası olan bu muahedenin tarafeyn iktisadiyatında büyük bir inkılap yapacağından bahsedecektir.”⁴⁹⁵

Vakit gazetesi “Ruslarla Yaptığımız Mukavele Mucibince Tacirlerimiz Rusya’ya Mallarını Nasıl İhraç Edecekler, Kaç Liralık Müsaade Verildi?” başlığı altında antlaşmanın ticari anlamda Türkiye’ye sağladığı imkânlar ifade edilmektedir. Haber ise şu şekildedir:

“...Muahedenin tasdik ve teatisine kadar geçecek müddet zarfında Rusya’ya yapabileceğimiz ihracat için Rus hükümetince verilen 400 bin liralık müsaadenin, müracaat eden tüccar ve müeessata tevzii için hariciye vekaletinden ticaret vekâletine bir liste verilmiştir. Aldığımız malumata göre mezkûr listede isimleri muharrer müessesattan mâadâ birçok zevat ayrıca ticaret vekâletine müracaat etmişlerdir. Mevcut müsaadenin müracaat edeceklere tevzii için yakında Ankara’da bir komisyon teşkil edilecektir. Şehrimizdeki tüccar (400) bin liralık müsaadenin kâfi olduğunu söylemektedirler. Bazı tacirlerin mezkûr müsaadenin tevsi’ için ticaret vekâletine müracaatta buldukları hakkındaki haberler doğru değildir. Esasen müsaadenin tezyidine, Rus hükümetince imkân görülememektedir.”⁴⁹⁶

Türkiye’nin Sovyet Rusya’ya yapacağı 400 bin liralık ihracat bazı tüccarlar tarafından yeterli bulunmadığı için miktarı çoğaltmak ya da genişleşmek adına müracaatta bulunanların olduğuna dair iddialar vardır. Ancak iddialar yalanlanarak mevcut miktarın yeterli görüldüğü belirtilmektedir.

⁴⁹⁵ “Türk-Rus Ticaret Muahedesi Bugün İmzalanıyor”, *Vakit*, 11 Mart 1927, s. 2.

⁴⁹⁶ “Ruslarla Yaptığımız Mukavele Mucibince Tacirlerimiz Rusya’ya Mallarını Nasıl İhraç Edecekler, Kaç Liralık Müsaade Verildi?”, *Vakit*, 14 Mart 1927, s. 2.

Vakit gazetesinde antlaşmayı imzalayan Rus temsilcilerinden Suritz'in memnuniyet içeren açıklamalarına "Rus Sefiri Dün Geldi Muharibimize İzahat Veriyor" başlığı ile şu şekilde yer verilmiştir:

"...Yoldaş (Suriç) bir muharririmize demiştir ki:...Türk-Rus muahedenamesinin akdinden sonra, iki memleket arasında mevcut münasebat bir kat daha takviye edilmiştir. Bundan sonra, iki dost memleket arasındaki münasebat ticariye ve iktisadiyenin daha ziyade terakkî ve inkişafını ümit ediyorum. Ticaret Hariciye Mümessili Yoldaş (Yuriyev) Ankara 'da imza edilen ticaret muahedenamesinin tatbiki ile meşgul olacaktır. Türk-Rus ticaret muahedenamesinin akdi Rus mahâfilinde büyük bir memnuniyet tevliid etmiştir..."⁴⁹⁷

Antlaşmanın öneminin karşılıklı olarak ifade edildiği ve içerisinde Tefvîk Rüştü ile Karahan Beyler'in telgraflarının bulunduğu haber, *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde "Türk Rus Muahedesi Tebrik Telgrafları", *İkdam* gazetesinde "Tebrik Telgrafları Sovyet Hariciye Komiser Muavini ile Hariciye Vekilimiz Arasında", *Vakit* gazetesinde "Türk-Rus Ticaret Muahedesi Münasebetiyle" başlıkları altında yayınlanmıştır. İlk olarak Karahan'ın ifadelerine yer verilmiştir.

"Ticaret muahedesinin akdi münasebetiyle zat-ı alilerini tebrik etmekle mesud ve bahtiyarım. Memleketlerimiz beytindeki münasebat-ı iktisadiyenin işbu muahedeye istinaden ve bir suret-i mesudedede Moskova ve Paris muahedelerinin müesses bulunduğu büyük prensiplere mutabakat-ı kâmile halinde inkişaf edeceğine eminim zat-ı alilerinin müzakeratının muvaffakiyetine müncer olmasına hâdîm olan ve yakından sebak eden iştirak-ı zatileri bana bu hususta emniyet kâmile telkin etmektedir. Her iki memleket için bir ehemmiyet-i azimeyi haiz olan bu eserin vücuda gelmesi zımında pek çok sa'yları sebak etmiş olan Türk heyeti murahhasası reisi ile bilumum azasına tebrikatımın iblâğına tavassut buyurmalarını istirham ederim."⁴⁹⁸

Tefvîk Rüştü Aras'ın ifadeleri ise şu şekildedir:

"Ticaret muahedesinin imzası münasebatıyla gerek şahsım hakkında ve gerek Türk heyeti murahhasası reisi ile azasına beyan etmek lütüfkârlığında bulunduğunuz tebrikat ve temenniyattan dolayı en har teşekküratımı takdime müsareat eylerim. Memleketlerimiz beytindeki münasebat-ı iktisadiye'nin bunlar arasında mevcut münasebat-ı dostanenin müteyyemin esaslarını teşkil iden Moskova ve Paris Muahedeleri ile mutabakatname halinde inkişaf edeceğine benim dahi emniyetim berkemaldir. Zat-ı alilerine en samimi tebrikâtımı takdim eylerim. Bir neticeye vasil olmak hususunda her iki hükümeti tahrik eden samimi arzu ile Sovyetler İttihad Hükümeti'nin sefiri ve refakatı mesaisi murahhaslar tarafından ibraz

⁴⁹⁷ "Rus Sefiri Dün Geldi Muharibimize İzahat Veriyor", *Vakit*, 16 Mart 1927, s. 3.

⁴⁹⁸ "Türk Rus Muahedesi Tebrik Telgrafları", *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Mart 1927, s. 1., "Tebrik Telgrafları Sovyet Hariciye Komiser Muavini ile Hariciye Vekilimiz Arasında", *İkdam*, 17 Mart 1927, s. 1., "Türk-Rus Ticaret Muahedesi Münasebetiyle", *Vakit*, 17 Mart 1927, s. 2.

olunan fikir itilafperverane ü mesai-i ciddiye bu mühim eserin en esaslı amilleri olmuştur.”

499

Her üç gazetede yer verilen bu haber karşılıklı olarak iki ülkenin tebrikleşmesin içermektedir.

Türk basını imzalanan antlaşmaya yoğun ilgi göstermiş, aynı şekilde ilgi gösteren Moskova basınından da yararlanmıştı. Bunun en büyük göstergesi ise 17 Mart 1927 tarihli habere ek olarak, Moskova basınında önemli bir yere sahip *İzvestiya* ve *Pravda* gazetelerinde yer alan haberlere *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Vakit* gazetelerinin yer vermesidir. Ancak bahsedilen habere *İkdam* gazetesinde rastlanmamaktadır.

“Menafî iştirakinden ve sulh ve sükûn içinde ve istiklal-i tam üzere inkişaf etmek mübarezesinde tevellüd eden yeni Türkiye Sovyetler dostluğu şu cihetten manidardır ki, bu dostluk daha ziyade tevsi ve kesb-i resanet vasıtalarını lâ yezalâ bir surette aramakta ve beynelmilel vaziyette hadis olan tahvillerden müteessir olmayarak bu yoldan katıyyen inhirâf eylememektedir...”⁵⁰⁰

Haberin devamında Türk-Sovyet dostluğunun ilk defa Türkiye'nin emperyalist saldırılarına uğradığı zaman Moskova Antlaşması'nın imzalanması, sonrasında ise Locarno Antlaşması'nın Sovyet Rusya için uygun olmayan vaziyeti ortaya çıkardığı ve Musul sorununun gündemde olduğu sırada 1925'te Paris'te antlaşma imzalanması ile sağlaştırıldığı vurgulamaktadır.

İlk olarak *İzvestiya* gazetesinin haberine yer verilmiştir. Bu haber, Türkiye aleyhindeki İngiliz-İtalyan itilafına diğer taraftan Sovyet Rusya'ya karşı bir cephe teşkili için İngiltere'nin çalışmalarına başladığı bir zamanda imzalanmış olmasına atıfta bulunmaktadır.

“Türk Hükümetinin bu muahedenameyi Türkiye'yi Cemiyet-i Akvam'a ve Sovyetler aleyhindeki bloğa ithal için geçen aylar zarfında icra olunan tazyikata rağmen imza etmesi Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasetteki istiklalini esbab eder. Türkiye Cemiyet-i Akvam kulislerinde tatbik olunup sulh için ciddi bir tehlike teşkil eden usullerin hilafına olarak sulhi ve beynelmilel tesânüd mumen hakiki usullere müracaat etmektedir.”⁵⁰¹

⁴⁹⁹ “Türk Rus Muahedesi Tebrik Telgrafları”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Mart 1927, s. 1., “Tebrik Telgrafları Sovyet Hariciye Komiser Muavini ile Hariciye Vekilimiz Arasında”, *İkdam*, 17 Mart 1927, s. 1., “Türk-Rus Ticaret Muahedesi Münasebetiyle”, *Vakit*, 17 Mart 1927, s. 2.

⁵⁰⁰ “Tebrik Telgrafları”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Mart 1927, s. 3., “Türk-Rus Ticaret Muahedesi Münasebetiyle”, *Vakit*, 17 Mart 1927, s. 2.

⁵⁰¹ “Tebrik Telgrafları”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Mart 1927, s. 3., “Türk-Rus Ticaret Muahedesi Münasebetiyle”, *Vakit*, 17 Mart 1927, s. 2.

Yukarıda yer verilen haber ise *Pravda* gazetesine aittir. Bu antlaşmanın uluslararası ortama rağmen, Türkiye tarafından imzalanmış olması takdir edilmektedir. Moskova basını 1927 antlaşmasını Türkiye'nin, Sovyet Rusya ile olan ilişkisini sağlamlaştırmak yönünde attığı diğer bir adım olarak telakki etmiştir.

Antlaşmaya ilişkin ilk eleştirel yaklaşım *Vakit* gazetesinde yayınlanmıştır. Mehmed Asım olumlu ya da olumsuz herhangi bir görüş belirtmeksizin, isim vermeden Rusya'nın ticaret işleri ile ilgilenen bir kişinin antlaşmaya ilişkin yorumunu dikkate alarak, memnuniyetle karşılanan antlaşmaya biraz daha sorgulayıcı yaklaşım kazandırmıştır. İhraç edilecek olan listenin tekrardan gözden geçirilmesinin istendiğine dair düşünceleri içeren haber "Muahede Hatalımı?" başlığı altında yayınlanmıştır.

*"...Mevzubahis ettiğimiz zatın fikrine göre Rusya ile akd olunan ticaret muahedesi tamamen hatadan salim değildir. Bilhassa Türkiye'den Rusya'ya serbestçe sevk ve ithal edilmek üzere muahedeye isimleri derc olunan mevad ve eşya listesi iyi tanzim edilmemiştir. Rus murahhasları Rusya'ya Türkiye'den ithal serbest olacak mevadın listesini yaparken kısmen "deri palamud" gibi mutlaka Rusya'nın Türkiye'den tedarikine mecbur olduğu kısmında Rusya'nın hiçbir vakit Türkiye'den satın almağa muhtaç olmadığı mevadın ithalini iltizam etmiştir. Bunlar haricinde olan Türk mahsulatı serbesti duhul-ü müsaadesini haiz mevad listesine girmemiştir. Binaenaleyh bu muahede olduğu gibi tasdik edilir ise Ruslar'ın ancak suret-i katiyede Türkiye'den tedarike mecbur oldukları mevad serbest sevkiyat müsaadesinden istifade edebilecektir. Rusların hiçbir vakit Türkiye'den getirmeğe mecbur olmadıkları diğer mevad, Rusya'ya gönderilse bile orada satın alınmayacağı için bu müsaadeden istifade etmeyecektir. Bundan da Türkiye iktisadiyatı zarar görecektir demektir. Acaba bu sözler hakikaten doğru mudur? Yani Türk-Rus Ticaret Muahedesi şimdiye kadar zannettiğimiz gibi her iki memleketin müteakabil menafini kâfi derece telif edecek bir şekilde değil midir?..."*⁵⁰²

Rusya'ya Türkiye'den ithalinin serbest olacağı ürünlerin listesi kısmında yer alanların Rusya'nın Türkiye'den almaya ihtiyaç duymadığı ürünler olduğu ve orada satın alınmaz ise bunun Türkiye ekonomisine olumsuz yansıtacağından bahsedilmiştir. Bu sebeple tedbir ve kontrol amaçlı olarak TBMM'nin söz konusu listeyi tekrar gözden geçirmesinin faydalı olacağına değinilmiştir. Bu fikrin göz önüne alınıp herhangi bir inceleme gerçekleştirilmiş olup olmadığına aynı zamanda bu sözlerin kim tarafından sarf edildiğine dair malumat yoktur. Ancak haberlerde belirtildiği üzere Türkiye'den Sovyet Rusya ihracatı yapılacak ürünler ve bu ürünlerin miktarı için memnuniyetsizlikler mevcuttur.

⁵⁰² Mehmed Asım, "Muahede Hatalımı?", *Vakit*, 9 Nisan 1927, s. 1.

Antlaşma imzalandıktan sonra Moskova'ya dönen Türkiye'deki Rusya Büyükelçisi Suritz gazetelere beyanatta bulunmuştur. *Vakit* gazetesi "Türk-Rus Münasebatı" başlığı ile söz konusu beyanatı yayınlamıştır.

*"Son seneler zarfında Türkiye ile Rusya arasındaki ticari münasebat son derece kesb-i salah etmiştir. Rus petroleri Türkiye'nin her tarafına ithal edilmektedir. Mevcut petroler meyanında cins-i fiyat itibariyle en müsaiti olmak dolayısıyla Rus petroleri Türkiye'de fazla rağbet bulmuştur. Bundan maada, son sene zarfında Türkiye'ye külliyetli miktarda şeker de ihraç ettik. Akd ettiğimiz ticaret muahedenamesi ahkâmı mucibince, Vilayat-ı Şarkiyeye'nin şeker ihtiyacını tamamen temin edebilecek vaziyetteyiz. Diğer taraftan, bilhassa İstanbul'a kömür göndermek hususunda dahi mukavele nameler akd edilmiştir. Bunlara mukabil, Türkiye'den de Rusya'ya külliyetli miktarda mevad ibtidaiye ithal, mesela Türk derilerinin kısm-ı azami Rusya'ya sevk olunmaktadır. Diğer taraftan külliyetli miktarda Türk pamuğu dahi mübâyaa ediyoruz."*⁵⁰³

Demecin yukarıdaki kısmında Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ticaretin ağırlıklı olarak hangi ürünler üzerinden gerçekleştiğine dair bilgi vermektedir. Haber yine Suritz'in ifadeleri ile şöyle devam etmektedir:

*"Türkiye ile aramızda şimdiye kadar bir mukavele mevcut olmadığı cihetle, münasebat-ı ticariyemiz bazen müşkülata duçar oluyordu. Hiç şüphe yoktur ki 11 Mart tarihinde Ankara'da akd edilen mukavelename tarafeyn arasındaki münasebat-ı ticariye ve iktisadiyeyi bir kat daha takviye edecektir. Bu ticaret muahedenamesiyle Türk ve Rus ticaret sistemleri telif edilmiş ve tarafeyn hukuki temin olunmuştur. Bundan maada müessesat-ı ticariyemizin vaziyetleri kanuni bir şekil iktisap etmiştir. Türk tacirlerinin hukukuda temin olunmuştur. Türkiye'den ihraç edilecek emtia için Rus piyasasının kabiliyeti nazarı itibare alınmış ve tarafeynin mümkün mertebe müstefid olabilmesi için esaslı tedabir ittihaz edilmiştir. Muahedename sarf-ı iktisadi mahiyeti haiz olmayıp, aynı zamanda siyasi ehemmiyeti de haiz bulunmaktadır. Muahedenin imzalanması Türk ahali ve matbuatı tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanmıştır..."*⁵⁰⁴

Yukarıdaki demeçten yola çıkarak iki ülkeninde mevcut ekonomik durumlarını zorlamayacak şekilde kararlar alınmıştır. Ortaya çıkan eleştirilerin kaynağına yönelik açıklama Suritz'den gelmiştir. Bu anlamda Suritz'in ifadesi Türk basınına yakından takip ettiğini göstermektedir.

1927 Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması Türk basınında büyük bir yankı uyandırmıştır. Gelişmeler yakından takip edilmiş ve basına yansıtılmıştır. Bu durum

⁵⁰³ "Türk-Rus Münasebatı", *Vakit*, 16 Nisan 1927, s. 3.

⁵⁰⁴ "Türk-Rus Münasebatı", *Vakit*, 16 Nisan 1927, s. 3.

antlaşmanın imzalanmasının beklendiği ve beklentilerin de yüksek olduğunu göstermektedir.

Antlaşmanın Dünya Ekonomik Buhranına giden süreçte Türkiye için gerekli bir adım olduğunu söylemek mümkündür. Diğer birçok antlaşmada olduğu gibi Türk-Sovyet yakınlaşmasını sağlayan siyasi ve ekonomik nedenler vardır. İki ülke arasında ticari anlamda yıllardır var olan anlaşmazlıklar ve sorunlar göz önünde bulundurulduğunda antlaşmanın gerekliliği aşikârdır. Ancak konusunu ettiğimiz antlaşmanın tüm anlaşmazlık ve sorunları tamamen bertaraf etmediği kanısına, antlaşma imzalandıktan sonra belli tarihlerde ticari alanda hararetili görüşmelerin gerçekleştirilmesinden varmaktayız. Bu görüşmelerin basına yansması da olmuştur.

Türk basınına yansması kapsamında, görüşmelerin ve alınan kararların sıkı sıkıya takip edildiği görölmektedir. Antlaşmaya yoğun ilgi ve alaka gösterilmiş, olumlu ifadelerle bahsedilmiştir. Sadece *Vakit* gazetesinin diğer iki gazeteden farklı olarak, “Muahede Hatalımı?” başlığı altındaki isimsiz makalesi ile antlaşmaya biraz daha sorgulayıcılık kattığını görmekteyiz. Ek kısmında yer verdiğimiz antlaşma maddeleri bölümler halinde *Hâkimiyet-i Milliye* ve *İkdam* gazetelerinde birkaç gün boyunca yayınlanmıştır. Okuyucu her türlü gelişmeden haberdar edilmiş, karşılıklı tebrik telgraflarına yer verilmiş ve Moskova basınında yayınlanan haberlerden istifade edilmiştir. Her iki ülkenin basınında memnuniyet ile karşılanan antlaşma özellikle dostluk ilişkilerinin devamının bir sembolü olduğu için söz konusu dostluktan duyulan memnuniyetin de bir göstergesidir.

SONUÇ

1920 yılı öncesinde yaşanan Bolşevik İhtilali ve başlatılan Milli Mücadele hareketi ile birlikte her iki ülke uluslararası alanda varlıklarını koruma mücadelesi vermeye başlamışlardır. Rusya'da Bolşeviklerin iktidarı ele alması sonrasında savaşa son verme politikaları ile Türkiye'nin de aynı ülkelere karşı savaş verme durumunda olması Türk ve Sovyetleri hem müttefik konumuna getirmiş hem de İngiltere başta olmak üzere emperyalist ülkelere karşı verdikleri mücadelede onları birbirine yaklaştırmıştır. TBMM'nin açılması sonrasında Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyet Rusya'ya hitaben yazdığı mektup ile başlayan süreç Sovyet Rusya'nın Milli Mücadele hareketine askeri ve mali yardımları ile devam etmiştir. Rusya bu süreçte Türkiye'ye Bolşevik rejimini yerleştirmek politikası içerisinde olmuştur. Türkiye'de Bolşevizm tartışmaları basına yansımış, yer yer iki ülke için benzetmeler yapılmış ancak bu politika başarılı olmamıştır.

1920 yılı itibariyle Kafkasya'da Sovyet yönetiminin başlaması ile Kafkasya olayları üzerinden Türk-Sovyet ilişkileri de şekillenmiştir. Bu süreçte Azerbaycan, Sovyet Rusya'yı kendi bağımsızlığı üzerinde tehlike olarak görürken Türkiye müttefik olarak görmüştür. 1919 yılının sonlarına kadar Sovyet Rusya'nın özellikle zengin doğal kaynakları ve jeopolitik önemi nedeniyle Azerbaycan'a dolaylı olarak müdahaleleri olmuştur. Nihayetinde bu müdahaleler Komünist Partisi dışında tüm partilerin feshi, 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilanı ile sonuçlanmıştır.

Bolşeviklerin iç karışıklıklar yaşadığı dönemde İngiltere, Anadolu ve Kafkasya'yı denetimi altına alabilmek amacıyla Büyük Ermenistan oluşturma projesi üzerinde çalışmıştır. Ayrıca İngiltere'den sonra Amerika'nın da bölgede varlığı olmuştur. Daha sonra Bağımsız Azerbaycan'ın Sovyet yönetimine girme sürecinde Ermeni çeteleri ile işbirliği sağlayan Sovyet Rusya'nın Azerbaycan üzerinden bölgesel toprak vaatleri olmuştur. Bu vaatler ile alevlenen Azerbaycan-Ermenistan çatışmalarında her ne kadar Azerbaycan'ın mukavemeti ve Türkiye'nin diplomatik girişimi olsa dahi özellikle Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan üzerine olan Ermeni saldırıları son bulmamıştır. Nahçıvan ile ilgili konu ise Moskova ve Kars antlaşmalarında özellikle görüşülmüştür. Bölgesel çatışmalar takip edilerek Türk basınına yansımıştır. Bu yansıma özellikle *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde "Ermenilerin vahşeti, katliamı" başlıkları üzerinden olmuştur.

TBMM'nin açılması ile başlayan resmi görüşmelerin ilki Moskova'da gerçekleştirilmiş olup, 10 Ağustos 1920 tarihli Ermenistan ve Sovyet Rusya arasında imzalanan belge sonrasında, Sovyet Rusya'nın TBMM hükümetinden Ermenistan'a toprak verilmesi talepleri neticesinde görüşmeler ertelenmiştir. İkinci görüşmeler neticesinde 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Misak-ı Milli Sovyet Rusya tarafından tanınmış ve Kars, Ardahan Türkiye'ye Batum ise Gürcistan'a bırakılmıştır. Bu antlaşmanın Türk basınına yansması ise memnuniyet içeriklidir. Ancak Batum ahvali nedeniyle gerek Batum mebusları gerek basın arasında tepki çekmiştir.

Kars Antlaşması ile Nahçıvan, sınırları Moskova antlaşmasına nazaran küçülmüş olsa da Azerbaycan'ın himayesi altında özerklik kazanmıştır. Doğu sınırlarını güvenceye alan, Misak-ı Milliye üç devletin daha tanımını sağlayan Türkiye Kafkaslardaki varlığını da göstermiştir. Kars Antlaşmasının Türk basınına yansması ise büyük titizlikle ve yoğun olarak gerçekleşmiştir. Antlaşmada bulunan heyetler, yapılan söylevler, yer alan maddeler ve imza veren devlet temsilcilerinin görüşlerinin kapsamlı olarak yayınlanmasının yanı sıra söz konusu antlaşmanın özellikle Türkiye-Ermenistan ilişkisine de olumlu olarak yansacağına temennileri mevcuttur.

Lozan Antlaşması sonrasında Türkiye Musul probleminde İngiltere tehdidi nedeniyle gergin bir dönemden geçmiş, Fransa ile Suriye hududu konusu ve İtalya göçmenleri meselesi politik durumu etkilemiştir. 16 Aralık 1925 tarihinde imzalanan Lokarno Antlaşması sonrasında Avrupa'da devletlerarası kutuplaşmalar yaşanmıştır. Sovyet Rusya'da Lenin'in ölümüyle iktidar mücadelesi meydana gelmiş ve Almanya'yı batılı devletlerden ayırma politikası başarısızlığa uğramıştır. İç ve dış siyasi ortamdaki bu gibi hareketlilikler Türk-Sovyet yakınlaşmasını sağlaması ile beraberinde 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı getirmiştir. Antlaşma'nın Paris'te ve Locarno'yu takip eden tarihte imzalanması Avrupa basınında tepki görmüştür. Türk basınına yansması kapsamında yurt dışı kaynaklı haberler sıkça yer almıştır. Türk ve Sovyet basınında olumlu ifadelerle yayınlanan bu antlaşma, yurt dışı kaynaklı haberlerden anlaşıldığı üzere özellikle Milletler Cemiyeti'ne karşı düşmanca bir hareket olarak görülmüştür.

1920-1928 tarihleri aralığında gerçekleşen Kafkasya olayları kapsamındaki Türk-Sovyet ilişkisi sadece siyasi alanda kendini göstermemiştir. 1926 yılında gerçekleşen Bakü 1.Türkoloji Kongresi ise bu durumun kültürel anlamdaki örneği olmuştur. Kongreye hâkim olan ideoloji ise Türk dil birliği fikridir. Türk ve Sovyet temsilcilerinin yanı sıra ünlü Batılı Türkologların ve Kafkasya ile Orta Asya'dan da katılımcıların olduğu özellikle Alfabe meselesinin kapsamlı olarak görüşüldüğü bu kongrenin Türk basınına yansımaları da çoğunlukla Alfabe meselesi üzerinden gerçekleşmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti ve SSCB, ticari faaliyetlerde yaşanan problemler neticesinde 11 Mart 1927 tarihinde Ticaret ve Seyrisefain Antlaşmasını imzalamışlardır. Bu antlaşma ile SSCB'nin Türkiye'deki ticari temsilciliklerinin statüsü düzenlenmiş, ticari düzenlemeler yapılmış ve Türkiye'nin SSCB'ye yaptığı ihracata senelik değer sınırlaması getirilmiştir. Söz konusu edilen antlaşma kökten bir çözüm getirmemekle birlikte iki ülke arasındaki ticari vaziyetin iyileştirilmesini sağlamıştır. Türk basınına yansımaları kapsamında ise sadece *Vakit* gazetesi sorgulayıcı bir yaklaşım sergilemiştir. *Hâkimiyet-i Milliye* ve *İkdam*'da imzalanan antlaşma dostluk ilişkilerinin devamı niteliğinde değerlendirilmiştir. Antlaşmaya giden süreç yoğun ilgiyle takip edilmiş ve karşılıklı tebrik telgrafları da yayınlanmıştır.

1920 yılı itibariyle Kafkasya olayları etrafında şekillenen Türk-Sovyet ilişkileri stratejik olarak kurulan bir dostluk halini almıştır. Bu dönemde karşılıklı menfaatler, askeri ve mali yardım ihtiyacı, uluslararası alanda varlıklarını sürdürme ve tanınma istekleri, emperyalizme karşı verdikleri mücadelede birlikte hareket etme düşünceleri ikili ilişkilerin yoğun olarak yaşandığı bir süreci meydana getirmiştir. Türk basını ise kurulan bu stratejik ortaklığı, yapılan antlaşma ve görüşmeleri ülkenin varlığını sürdürebiliyor olması ve tanınıyor olmasından kaynaklı olarak çoğunlukla yakından takip etmiş ve desteklemiştir. Çünkü bu süreç iki ülkenin yalnızlık içerisinde olduğu ve varoluş hakkının tanınması için desteğin beklendiği bir süreçtir. Nihayetinde bu vaziyetin bilincinde olarak 1920-1928 tarihleri aralığında meydana gelen siyasi, kültürel ve ekonomik olaylar hakkındaki haberlere Türk basını memnun bir tavırla ve eleştirilerinde ise itidalli olarak sayfalarında yer vermiştir.

KAYNAKÇA

Afşar, Erkan, “Türk Dış Politikasına Tarihsel Bir Bakış: Türk-Rus İlişkileri (1919-1925)”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. 7 (2019).

Akşin, Sina, *31 Mart Olayı*, Sinan Yayınları, İstanbul 1972.

Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

Albayrak, Mustafa, “Millet Mekteplerinin Yapısı ve Çalışmaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. X, S. 29 (1994).

Alioğlu, Hamit, “Azerbaycan’da Türkoloji’nin Dünü ve Bugünü”, XI. Türk Tarih Kongresi, C. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Aliyev, Asiman, *Azerbaycan-Ermenistan Savaşının Gelişim Süreci ve Türkiye’nin Rolü (1828-1994)*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

Alp, Alper, *Azerbaycan’ın Sovyetleştirilmesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

Altınal, Şengül, *Basının Kamuoyu Oluşturma İşlevine Örnek Olarak: Hakimiyet-i Milliye Gazetesi (1920-1934)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992.

Arı, Kemal, “Atatürk’ün Yazarlığı ve Gazeteciliği”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 13 (2006).

Armağan, Sebahat, “Ahmet Rasim (1864-1932)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, 2021.

Armaoğlu, Fahir, “Hocam Ahmet Şükrü Esmer”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. XXXVII, S. 1 (1982).

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1995*, C. 1-2, Alkım Yayınevi, Genişletilmiş 11. Baskı, İstanbul 2001.

Arslan, Ayna Askeroğlu, “Moskova Anlaşması ve Türkiye’nin Kuzey-Doğu Sınırı”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XVII, S. 2 (2015).

Arslan, Zehra, “Moskova Antlaşması Sonrası Batum’da Rus ve Gürcülerin Yaptıkları Düzenlemeler 1921-1925”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. VIII, S. 8 (2010).

Aslan, Betül, “Saltanatın Kaldırılmasının İstanbul’daki Yankıları”, *Bellekten*, C. LXVI, S. 245 (2002).

Aslan, Betül, “Sovyet Rusya Hâkimiyetindeki Türk Halklarının “Birleştirilmiş Türk Alfabesi”ne Geçiş ve Bu Olayda Azerbaycan’ın Rolü”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 6 (2009).

Aslan, Turlybek, “Enver Paşa’nın Yurt Dışına Çıkması ve Bolşeviklerle Temasa Geçmesi” *Elektronik Bilimsel Dergi*, C. VI, S. 2 (2016).

Aslan, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Atnur, İbrahim Ethem, “Emperyal Güçlerin Ermenistan Lehine Nahçıvan’ın İstiklaline El Koyma Çabaları (1919-1920) (İngiltere-Amerika-Sovyet Rusya), *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan 1918-1920*, ed. Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.

Atnur, İbrahim Ethem, “Moskova ve Kars Antlaşmalarına Göre Nahçıvan”, 3. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (Kars Antlaşması ve Bölgesel Etkileri), (13-15 Ekim 2011), ed. Selçuk Ural, Süleyman Tekir, Kars 2012.

Attar, Aygün, “Türkiye Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması”, *Atatürk Ansiklopedisi*, 2021.

Aydın, M. Akif, “Kânûn-ı Esâsî”, *DİA*, C. XXIV, İstanbul 2001.

Bakar, Bülent, *II. Meşrutiyet’ten Mütareke Dönemi’ne Türkiye*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2020.

Balcı, Sezai, *II. Meşrutiyet Döneminde İkdâm Gazetesi (1908-1909)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000.

Behramov, Cebi, “Batı Azerbaycan’da Ermenistan Devletinin Kurulması ve Bölgesel Sonuçları”, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan 1918-1920*, ed. Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.

Benhür, Çağatay, “Lev Mihayloviç Karahan (1889 -1937)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, 2021.

Bilgiç, Erdal, “Atatürk Döneminde İmzalanan Türk-Sovyet Ticaret Anlaşmaları”, *Atatürk Ansiklopedisi*, 2021.

Bilgiç, Erdal, *Erken Cumhuriyet Döneminde Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri*, Efil Yayınevi, Ankara 2021.

Bilgiç, Erdal, *Rus Arşiv Kaynakları Işığında 1923-1939 Arası Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2019.

Bolat, Mehmet Ali, “Yeni Türkiye İçin Kars Antlaşması’nın Önemi”, *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. IX, S. 2 (2019).

Boy, Arzu, “Gümrü-Moskova-Kars Antlaşmaları Kapsamında Muhacir ve Mülteci Problemi”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. VII, S. 4 (2018).

Bozkurt, Hıdır, *Türkiye Cumhuriyeti-SSCB Ticari İlişkiler: 1923-1938*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019.

Cebesoy, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1981.

Cevzilliler, Erkan, Öncü, Ali Servet, “Birinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Avrupa Barışı İçin Önemli Bir Adım: Locarno Konferansı”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, S. 9 (2013).

Çağlar, Günay, “Türkiye-Sovyet Arasında Türkiye’nin Bugünkü Kuzey-Doğu Sınırının Süreci ve Kars Antlaşması”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. VIII, S. 17 (2010).

Çalgan, Ahmet T., Livatyalı, Abdullah, “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Açılışı ve Mülkiyeli Milletvekilleri”, *Mülkiye Dergisi*, C. XXVIII, S. 242 (2014).

Çamur, Gazi, *Türk-Sovyet Münasebetlerinin İktisadî Boyutları (1923-1938)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

Çerniçenkina, Natalya, *Rus Arşivlerine Göre Moskova ve Kars Konferansları Tutanaklar ve Belgeler*, Değişim Yayınları, İstanbul 2012.

Çolak, İhsan, “Moskova Antlaşmasına Giden Yol: Millî Mücadele Dönemi TBMM Bolşevik İlişkileri” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XVII, S. 49 (2001).

Çolak, Özlem, *Lenin Döneminde Türk-Rus İlişkileri (1917-1923)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2010.

Demirbaş, Osman, “Türkiye’de Cumhuriyet Fikrinin Oluşumu”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 8 (2005).

Dinçşahin, Şakir, “Ahmet Emin Yalman ve Türkiye’de Liberal Düşünce”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. XII, S. 12 (2012).

Duymaz, Ali, “Bekir Çobanzade’nin Edebiyat Tarihçiliği ve Türk Halk Edebiyatı Üzerine Çalışmaları”, *Akademik Kaynak*, C. III, S. 6, (2015).

Eraslan, Cezmi, “Mudanya Mütarekesi”, *DİA*, C. XXX, Ankara 2020.

Ergun, Ayça, “Azerbaycan’da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri”, *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 54 (2010).

Erkan, Muharrem, *Moskova Antlaşması’nın Türk Basınına Yansıması*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2020.

Eroğlu, Hamza, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlânı” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XIX, S. 56 (2003).

Forsyth, James, *Kafkasya*, çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019.

Giritli, İsmet, “Harf İnkılâbı ve Atatürk”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. V, S. 13 (1988).

Gökay, Bülent, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye*, çev. Sermet Yalçın, Agora Kitaplığı, 2. Basım, İstanbul 2006.

Gökçen, Salim, “Ankara-Moskova İlişkilerinin Gelişimi ve 1925 Dostluk ve Saldırmazlık Andlaşması”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. III, S. 3 (2007).

Görgeç, Celâl, “Hasan Sabri Ayvazof’un “Usûl-i Tadrîs ve Ta’lîm-Terbiye” Adlı Eseri ve Pedagojik Açısından Değerlendirilmesi”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 44 (2018).

Günay, Nejla, “Bolşevik İhtilalinin Ardından Osmanlı Devleti’nin Rusya’daki Yeni Rejime Bakışı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXXV, S. 100 (2011).

Gündoğdu, Abdullah, “Türk Dil Birliğinin Sonbaharı 1926-1941 Latin Alfabeti Dönemi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. LIV, S. 2 (2014).

Güneş, Günver, “Kuvâ-yı Millîye”, *Atatürk Ansiklopedisi*, 2021.

Gürün, Kâmuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Güz, Nurettin, “Anadolu Ajansı”, *Atatürk Ansiklopedisi*, 2020.

Halıcı, Şaduman, “İstanbul Hükümeti’nin Milli Mücadeleye Karşı Yeni Bir Taktiği: Sadâkatnâmeler”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. X, S. 40 (2007).

Ibrahimova, Gülzar, “Azerbaycanın Sovyetleşmesi ve Nahçıvan Ermenilerinin İşgalcilik Planları”, *Uluslararası Medeniye Çalışmaları Dergisi*, C. IV, S. 1 (2019).

İnce, Mustafa, “Atatürk’ün Gazeteciliğe İlgisi Üzerine Bir İnceleme”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, C. VII, S. 1 (2021).

İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1978.

İnuğur, Nuri, *Türk Basın Tarihi*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1992.

Jafarlı, Jafar, *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2021.

Kabacalı, Alpay, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın*, Literatür Yayınları, İstanbul 2000.

Kalaycı, İsa, *Atatürk Dönemi’nde Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1938)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kars 2007.

Kara, Abdullah, “Türkiye’de Alfabe Değişiminden Sonra Yeni Harflerin Yaygınlaştırılması Ve Halk Eğitiminde Millet Mekteplerinin Rolü Ve Önemi”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, C. IV, S. 1, (2020).

Karabıyık, Hümeıra, “Moskova Antlaşması”, *Atatürk Ansiklopedisi*, 2021.

Karabulut, Kerem, “Kars Antlaşmasının Nahcivan ve Karabağ Zaferi Açısından Önemi”, *Odak Dergisi*, C. I, S. 2 (2021).

Karakılıç, Cem, Aydın, Oğuzhan, “Azerbaycan’daki Latin Alfabeti Tartışmalarına Türkiye’deki Azerbaycan Matbuatının Bakışı (1923-1930)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. XVII, S. 43 (2010).

Kavrelişvili, Roin, Akhalkatsi, Nikoloz, “Gürcü Tarihçiliğinde Kars Antlaşması Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, C. I, S. 18 (2013).

Kaya Selda Kılıç, “Arşiv Belgelerine Göre 1917 Rus Devrimi’nin Azerbaycan Üzerindeki Etkileri”, XVIII. Türk Tarih Kongresi, C. X, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Kerimoğlu, Hasan Taner, “Trablusgarp Savaşı’nda Atatürk”, *Atatürk Ansiklopedisi*, 2021.

Korhan, Tuğba, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri Üzerine”, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. XII, S. 1 (2012).

Korkmaz, Telli, “Türk-Sovyet İlişkilerinde G. V. Çiçerin ve Ermeni Meselesi” *Belleten*, C. LXXX, S. 288 (2016).

Kuran, Ercüment, “I. Dünya Savaşı”, *DİA*, C. VI, İstanbul 1992.

Kurban, Vefa, “16 Mart 1921 Moskova Andlaşması’na Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Karşılaştırmalı Bir Bakış”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XII, S. 1 (2014).

Küçük, Cevdet, “Balkan Savaşı”, *DİA*, C. V, İstanbul 1992.

Küçük, Cevdet, “Milli Mücadele”, *DİA*, C. XXX, Ankara 2020.

Küçükkuşurlu, Murat, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Sovyet Rusya İle Türkiye Arasında Sınır Ticareti”, *Atatürk Dergisi*, C. IV, S. 3 (2010).

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, 11. Baskı, Ankara 2020.

Lütem, Ömer Engin, “Türkiye- Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 50 (2015).

Maralli, Sezer, “Harf İnkılabı'nın Uygulanması ve Birtakım Etkileri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, C. II, S. 1 (2019).

Menzel, Theodor, *1926 Bakü 1. Türkoloji Kongresi*, çev. Selçuk Ünlü, Palet Yayınları, Konya 2017.

Muhtaroglu, Hacıyev, Zeynelabdinoglu, İbrahimzade, “Behbud Şahtatinski ve Moskova Antlaşması”, *Atatürk Dergisi*, C. IV, S. 1 (2010).

Musa, İsmayıl, “Azerbaycan ve Rus Kaynaklarına Göre 1921 Moskova-Kars Antlaşmaları ve Kuzey Azerbaycan'ın Toprak Bütünlüğü Meseleleri”, *Belleten*, C. LXVI, S. 246 (2002).

Mustafayev, Söhrap, *1918-1922 Arası Türk-Rus İlişkilerinde Azerbaycan Rolü*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 2015.

Mutlu, Cengiz, “Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun Havza'daki Faaliyetlerinin Milli Mücadele'deki Yeri”, *Cedrus*, C. VII, (2019).

Neciyev, Elçin, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2010.

Niyazi Qasimov, “Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV, S. 11 (2017).

Nurmemmedli, Sabir, *1926 Bakü Türkoloji Kongresi'nin Türk Dil Birliği Açısından Önemi*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Karabük 2003.

Oflaz, Emre, *Vakit Gazetesinde Edebî ve Kültürel Hareketlilik (5 Ekim 1926-30 Kasım 1928)*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2021.

Okay, M. Orhan, “GÖKALP, Ziya” *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996.

Okay, M. Orhan, “SEVENGİL, Refik Ahmet”, *DİA*, C. II, Ankara 2019.

Okur, Mehmet, “Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 8 (2011).

Okur, Mehmet, “Mondros Mütarekesi”, *Atatürk Ansiklopedisi*, 2021.

Oral, Mustafa, “Türkoloji Tarihinde 1926 Bakû Türkiyat Kongresi”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 17 (2004).

Ortaylı, İlber, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Önder, Mehmet, “Milli Mücadele’nin Gazetesi Hakimiyet-i Milliye Nasıl Çıkarıldı?”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VII, S. 20 (1991).

Özaslan, Fatih, “Osmanlı Basınında Trablusgarp Savaşı: Donanma Mecmuası Örneği”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 2 (2019).

Özcan, Azmi, “Otuzbir Mart Va’ası”, *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007.

Özerkan, Şengül, “Hakimiyet-i Milliye Gazetesinde Devletçilik: Ekonomi Politikası ve Basın İlişkisi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. IX, S. 27 (1993).

Özkaya, Yücel, “Hâkimiyet-i Milliye”, *DİA*, C. XV, İstanbul 1997.

Öztürk, Mustafa, *Atatürk Dönemi’nde Türkiye’nin Kafkasya Politikası*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Bilim Uzmanlığı Tezi, Ankara 2005.

Payaslı, Volkan, “Asım Us Ve Vakit: Milli Mücadele Yıllarına Dair Genel Bir Değerlendirme (1919-1920)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXXVI, S. 102, (2020).

Perinçek, Mehmet, *Türk-Rus Diplomasinden Gizli Sayfalar*, Kaynak Yayınları, Genişletilmiş 3. Basım, İstanbul 2016.

Qafarov, Vasif, “Rusya-Azerbaycan İlişkileri ve Nisan İstilas›”, *Büyük Devletler K›skac›nda Bağımsız Azerbaycan 1918-1920*, ed. Qiyas Şükürov, Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.

Qafarov, Vasif, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi 1917-1922*, çev. Eldeniz Recebov, Teas Press Neşriyyat Evi, İstanbul 2018.

Sadıgov, Ramin, “1918-1920 Yıllarında Karabağ’da Ermeni İsyancıları: Azerbaycan Hükümeti’nin Toprak Bütünlüğünü Sağlamak İçin İsyancılar› Karşı Mücadelesi”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 1 (2021).

Sadıgov, Ramin, “Azerbaycan Cumhuriyetinin İlk İstanbul Sefiri Yusuf Vezir Çemenzeminlinin Fransadaki Muhaceret Yılları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXIII, S. 56 (2014).

Sakin, Serdar, “Milli Mücadele Döneminde Atatürk’ün Demokrasi Anlayışı Ve Uygulamaları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. I, S. 16 (2004).

Sarı, Çağhan, “Ferit İbrahim (Özgürar) (1882-1953)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, 2021.

Sariahmetoğlu, Nesrin, *Azeri-Ermeni Münasebetleri ve Dağlık Karabağ Olayları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.

Sariaslan, Fatma, “Türkiye’nin Rusya Federasyonu İle İlişkilerinde Ekonominin Rolü”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C. VIII, S. 2 (2019).

Sarıçelik, Kerim, “Birinci Dünya Savaş›nda Osmanlı Devleti’nin İtilaf Devletleri’ne Karşı Anadolu’nun Akdeniz kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 21 (2007).

Sarıçoban, Gülay, “Kâzım Karabekir’in Askeri ve Siyasi Biyografisi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. XXI, S. 1 (2017).

Saylak, Sevilya Aslanonva, “Osmanlı - Rus İlişkilerinde Makedonya Sorunu (1885-1908)”, *Gazi Akademik Bakış*, C. X, S. 19, (2016).

Shakarian, Pietro Annanias, *An Armenian Reformer in Khrushchev's Kremlin: Anastas Mikoyan and the Politics of Difference in the USSR, 1953-1964*, The Ohio State University, Doctoral Dissertation, USA 2021.

Sonyel, Salâhi R., “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal-Enver Çatışması”, *Bellekten*, C. LIV, S. 209 (1990).

Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, I. Cilt (1920-1945), Türk Tarih Kurumu, 3.Baskı, Ankara 2000.

Sürmeli, Serpil, “Kars Konferansı ve Gürcistan”, *3. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (Kars Antlaşması ve Bölgesel Etkileri)*, Kars 2012.

Swietochowski, Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1988.

Şapolyo, Enver Behnan, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü İle Basın*, Güven Matbaası, Ankara 1971.

Şekerkıran, Selami, *Türk-Sovyet Sınırı (1919-146)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2008.

Şen, Cenk, *Stalin Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri (1923-1953)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2006.

Şener, Ayşe, *Atatürk Dönemi'nde Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1938)*, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.

Şimşek, Derya Çini, “Atatürk ve Gürcistan (1920-1921)”, *İçtimaiyat*, C. VI, S. 1 (2022).

Tanrıverdi, Mustafa, “Brest-Litovsk Barış Antlaşması”, *Atatürk Ansiklopedisi*, 2021.

Tekerek, Meltem, “Azerbaycan- Türkiye İlişkilerinde Azerbaycan Yardımları ve Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi Meselesi (1918-1920)”, *Atatürk Dergisi*, C. VIII, S. 19 (2016).

Tokgöz, Dönem Erdinç, “Dünden Bugüne Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkilerinde Üç Büyük Dönem”, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. I, S.1 (2011).

Tokmakçioğlu, Erdoğan, *Türk Basın Tarihi*, İsim Yayınları, Ankara 2011.

Topal, Coşkun, “Türk-Rus İlişkileri ve Moskova Antlaşması”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. IV, S. 6 (2018).

- Topuz, Hıfzı, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1973.
- Tural, Akif, “Milli Mücadele ve Atatürk Devrinde Nevruz Kutlamaları”, *Atatürk Ansiklopedisi*, 2021.
- Türkman, Sayim, “Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp”, *Atatürk Dergisi*, C. III, S.4 (2003).
- Türkmen, Zekeriya, “Hareket Ordusu”, *DİA*, C. XVI, İstanbul 1997.
- Ural, Selçuk, “Kars Antlaşması’nda Türk Heyeti”, 3. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (Kars Antlaşması ve Bölgesel Etkileri), (13-15 Ekim 2011), ed. Selçuk Ural, Süleyman Tekir, Kars 2012.
- Uyanık, Necmi, “Atatürk’ün TBMM Açılış Konuşmaları Işığında Türk-Sovyet Siyasi İlişkilerinin Değerlendirilmesi (1923-1938)”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 20 (2009).
- Uzun, Mustafa, “Ali Kemal”, *DİA*, C. II, İstanbul 1989.
- Vandov, Dimitir, *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.
- Yakar, Ülker, “1920-1930 Yıllarında Azerbaycan’ın Milli ve Manevi Değerlerine Karşı Sovyet Rusya Tarafından Yürütülen Asimilasyon Siyaseti”, *Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. III, S. 1 (2018).
- Yalçın, Durmuş vd., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000.
- Yazıcı, Nesimi, “İkdam”, *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000.
- Yazıcı, Nesimi, “Tarık”, *DİA*, C. XL, İstanbul 2011
- Yıldız, Süleyman, *İkdam Gazetesine Göre Birinci Balkan Savaşı*, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Karaman 2022.
- Yılmaz, Hadiye, “Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde Bolşevizm Algısı ve İslam Dünyasına Bakış (1920-1921)”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C. VII, S. 4 (2016).
- Yılmaz, İskender, *Gümrü Antlaşması*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2001.

Yiğit, Ali Ata, “Misak-ı Millîye Göre KuzeyDoğu Sınırları ve Türk-Rus İlişkilerine Etkisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. CXVII, S. 231 (2017).

Yüce, Nuri, “ATAY, Falih Rıfkı”, *DİA*, C. IV, İstanbul 1991.

Yücebaş, Ferit, Yalçınkaya, Abdurrahman, “Millî Mücadele Dönemi İşgal Hareketleri ve Dış Politikasının Vakıf Gazetesindeki Yansımaları (16 Mayıs 1919-20 Kasım 1922)”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 50 (2020).

Yüceer, Nâsır, “31 Mart Vakası”, *Atatürk Ansiklopedisi*, 2020.

Yücel, Ayşe Gökçen, “Tevfik Rüştü Aras (1883-1972)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, 2020.

Yücel, Ömer Faruk, *Türk Matbuatında Vakıf Gazetesi*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2022.

Yüksel, Çağdaş, “Lozan Antlaşması Ve Antlaşma İmzalandıktan Sonra İngiltere Avam Kamarası’nda Antlaşma Hakkında Yapılan Oturum Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih ve Günce*, S. 8 (2021).

Yüksel, Erol, “Ali Naci Karacan (1896-1955)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, 2022.

RESMÎ YAYINLAR

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Yasama Yılı IV, Toplantı I, Cilt 27, 1 Kasım 1926.

GAZETE MAKALELERİ

“Anadolu-Rusya”, *Vakit*, 30 Mart 1921, s. 3.

“Ankara-Moskova”, *Vakit*, 20 Mart 1921, s. 1.

“Ankara-Moskova”, *Vakit*, 6 Nisan 1921, s. 2.

“Asya Tehlikesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Şubat 1920, s. 1.

“Azerbaycan Hükümeti”, *İkdam*, 9 Mayıs 1920, s. 1.

“Azerbaycan İstanbul Mümessili”, *İkdam*, 11 Mayıs 1920, s. 1.

“Azerbaycan Kızıl Ordusu”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mayıs 1920, s. 3.

- “Azerbaycan ve Ermenistan Münasebatı”, *İkdam*, 14 Nisan 1920, s. 1.
- “Azerbaycan ve Ermenistan”, *İkdam*, 15 Nisan 1920, s. 1.
- “Azerbaycan ve Ermenistan”, *İkdam*, 6 Nisan 1920, s. 1.
- “Azerbaycan ve Ermenistan”, *Vakit*, 5 Haziran 1920, s. 2.
- “Azerbaycan-Ermenistan”, *İkdam*, 16 Nisan 1920, s. 1.
- “Azerbaycan-Ermenistan”, *İkdam*, 24 Nisan 1920, s. 1.
- “Bakü Kongresi ve Latin Hurufi”, *Vakit*, 20 Mart 1926, s. 4.
- “Bakü’de Türkiyat Kongresi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 7 Mart 1926, s. 2.
- “Bakü’nün İşgali”, *İkdam*, 8 Mayıs 1920, s. 1.
- “Bir İttifak Rivayeti”, *İkdam*, 14 Aralık 1925, s. 1.
- “Bolşevik Haberleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mayıs 1920, s. 4.
- “Bolşevik Harekâtı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Mayıs 1920, s. 4.
- “Bolşevik Sefiri Yoldaşla Mülakat, Yoldaş (Mdivani)’nin Türkiye’deki İntibâtı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Şubat 1921, s. 1.
- Ahmet Cevdet, “Latin Hurufatı Kabul Edilecek Olursa”, *İkdam*, 12 Mart 1926, s. 1.
- “Dünya Dönüyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 20 Temmuz 1920, s. 1.
- “Ermeni Fecayî-i”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Haziran 1920, s. 1.
- “Ermeni Mezalimi Devam Ediyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 24 Haziran 1920, s. 2.
- “Ermenistan Haberleri”, *Vakit*, 25 Nisan 1920, s. 1.
- Halil Vedat, “Sovyet Hariciye Komiseri Vakit’e Beyanatta Bulunuyor”, *Vakit*, 5 Ocak 1926, s. 1.
- “Hariciye Vekilimizin Belgrad Gazetelerindeki Beyanâtı, Dâhili Vaziyetimiz, Harici Siyasetimiz”, *Vakit*, 1 Ocak 1926, s. 2.
- “Hariciye Vekilinin Beyanâtı”, *Vakit*, 30 Aralık 1925, s. 1.
- Hüseyin Ragıp, “Türkiye-Sovyet Dostluğu”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Şubat 1921, s. 1.

- “İki Komünizm”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Ekim 1920, s. 1.
- “İmza Edilen Muahedename Türkiye ve Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti Arasında”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 22 Aralık 1925, s. 1.
- “İslamiyet ve Bolşeviklik”, *Vakit*, 17 Şubat 1920, s. 2.
- “Kafkasya’da Ermeni Vahşetleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 13 Nisan 1920, s. 2.
- “Kafkasya’da Vaziyet”, *İkdam*, 12 Mayıs 1920, s. 1.
- “Kafkasya’da”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Haziran 1920, s. 2.
- “Kafkasya’da”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Mayıs 1920, s. 3.
- “Karabağ ve Zengezur Müstakil Cumhuriyet”, *İkdam*, 31 Temmuz 1920, s. 2.
- “Karabağ ve Zengezur”, *Vakit*, 22 Ağustos 1920, s. 2.
- “Karabağ ve Zengezur”, *Vakit*, 31 Temmuz 1920, s. 2.
- “Kardeş Azerbaycan Hükümeti’nin İstiklalini Tesid Yolunda Darülfünunda Dünkü Tezahürat”, *İkdam*, 31 Ocak 1920, s. 1.
- “Kars Konferansı Küşad Edildi”, *Vakit*, 3 Ekim 1921, s. 1.
- “Kars Konferansı”, *Vakit*, 11 Ekim 1921, s. 2.
- “Kars Konferansı”, *Vakit*, 14 Ekim 1921, s. 1.
- “Kars Konferansı”, *Vakit*, 25 Ekim 1921, s. 3.
- “Kars Konferansında İrad Edilen Nutuklar”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Ekim 1921, s. 2.
- “Kars Konferansında Rusların Fikri”, *İkdam*, 21 Kasım 1921, s. 3.
- “Kars Meselesi Halledildi”, *İkdam*, 21 Ekim 1921, s. 2.
- “Kars Muahednamesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Ekim 1921, s. 1.
- “Kars Muahednamesi”, *İkdam*, 25 Ekim 1921, s. 1.
- “Kars Muahednamesinin Tedkiki”, *Vakit*, 2 Aralık 1921, s. 1.
- “Kars Muahedesi Müzakere Olunurken”, *İkdam*, 27 Mart 1922, s. 4.

- “Kars Muahedesi ve Ermeni Matbuatı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Nisan 1922, s. 2.,
“Türkiye ve Ermenistan Arasında”, *İkdam*, 14 Nisan 1922, s. 1.
- “Kars Muahedesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Ekim 1922, s. 2.
- “Kars Muahedesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Nisan 1922, s. 1.
- “Kars Muhadenet Muahedenamesi”, *Vakit*, 30 Ekim 1921, s. 2.
- “Kars Müzakeratı Hitam Buldu-Ermeniler Sükûtu Hayale Uğramışlar”, *Vakit*, 20 Ekim 1921, s. 2.
- “Kars Müzakeratı Hitam Buldu”, *Vakit*, 20 Ekim 1921, s. 2., “Kafkas Devletleriyle Türkiye Arasında”, *İkdam*, 20 Ekim 1921, s. 1.
- “Latin Harflerinin Münakaşası”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Mart 1926, s. 3.
- Mahmud, “Türkiye’nin Emn-ü Selameti”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 22 Aralık 1925, s. 1.,
“Bize Soracaklar: Acaba Bu İtilafın Hudud-u Tesiri Nerelere Kadar İmtidad Edecek?”,
İkdam, 23 Aralık 1925, s. 1-2., “Türkiye ve Rusya Cumhuriyetleri Arasında Yeni Bir Muahede Akd Edildi”, *Vakit*, 23 Aralık 1925, s. 1-3.
- Mehmed Asım, “Muahede Hatalımı?”, *Vakit*, 9 Nisan 1927, s. 1.
- Mehmed Asım “Ruslarla Muahedemiz”, *Vakit*, 24 Aralık 1925, s. 1.
- “Moskova Muahedesi Münasebetiyle Kars’da İki Mühim Nutuk”, *Hâkimiyet-i Milliye*,
28 Eylül 1921, s. 1.
- “Mösyö Çiçerin Tavzîh Ediyor! Türkiye ile Aramızda 1921 Muahedesinden Başka Muahede Yoktur”, *Vakit*, 21 Aralık 1925, s. 2.
- “Mösyö Suriç’in Beyanatı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Mart 1927, s. 1., “Sovyet Sefirinin Mühim Beyanatı”, *İkdam*, 25 Mart 1927, s. 2.
- “Muahedenin Şerefine”, *İkdam*, 5 Ocak 1926, s. 1.
- “Muhtelif Akisler”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Aralık 1925, s. 1., “Rusya ile Muahede”,
Vakit, 25 Aralık 1925, s. 3.
- “Rus Bolşevizmi Türk Komünizmi” *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Ekim 1920, s. 1.
- “Rus Matbuatının Mutalaatı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Aralık 1925, s. 1.

“Rus Muahedesi Bir İki Nokta Etrafında Yeniden Müzakerat Cereyan Edecek”, *Vakit*, 5 Mart 1927, s. 1.

“Rus Muahedesi Rusya’yla Yapacağımız İhracat”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Mart 1927, s. 1., “Türkiye-Sovyetler Rusya’ya Yapacağımız İhracat”, *İkdam*, 16 Mart 1927, s. 1.

“Rus Muahedesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 10 Mart 1927, s. 1., “Türkiye Sovyetler Mukavelenameleri Bugün Parafe Ediliyor”, *İkdam*, 10 Mart 1927, s. 1., “Türk-Rus Ticaret Muahedesi ile İkamet Mukavelenamesi Bugün Parafe Ediliyor”, *Vakit*, 10 Mart 1927, s. 3.

“Rus Sefiri Dün Geldi Muharibimize İzahat Veriyor”, *Vakit*, 16 Mart 1927, s. 3.

“Rus Ticaret Muahedesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Mart 1927, s. 1.

“Ruslarla Muahedemiz”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Mart 1927, s. 1.

“Ruslarla Ticaret Muahedesi Bugünlerde İmza Edilecektir”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mart 1927, s. 1.

“Ruslarla Yaptığımız Mukavele Mucibince Tacirlerimiz Rusya’ya Mallarını Nasıl İhrac Edecekler, Kaç Liralık Müsaade Verildi?”, *Vakit*, 14 Mart 1927, s. 2.

“Rusya’daki İnkılabın Menşei”, *Vakit*, 17 Ocak 1920, s. 3.

“Rusya’nın Ankara’daki Sefirinin Beyanâtı”, *İkdam*, 4 Eylül 1921, s. 2.

Seyyah, “Ruslar Arasında”, *Vakit*, 25 Kasım 1920, s. 2.

“Sovyet Kongresi”, *İkdam*, 8 Nisan 1927, s. 1.

“Tebrik Telgrafları”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Mart 1927, s. 3., “Türk-Rus Ticaret Muahedesi Münasebetiyle”, *Vakit*, 17 Mart 1927, s. 2.

“Tevfik Rüştü Bey’in Beyanâtı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 29 Aralık 1925, s. 2.

“Ticaret Muahedeleri Ruslar ve Çekoslovaklarla Tanzim Edilen Muahedeler İmza Edilmek Üzeredir”, *Vakit*, 7 Mart 1927, s. 2.

“Türk Rus Muahedesi Tebrik Telgrafları”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Mart 1927, s. 1., “Tebrik Telgrafları Sovyet Hariciye Komiser Muavini ile Hariciye Vekilimiz Arasında”, *İkdam*, 17 Mart 1927, s. 1., “Türk-Rus Ticaret Muahedesi Münasebetiyle”, *Vakit*, 17 Mart 1927, s. 2.

- “Türk-Bolşevik İttifakı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Ekim 1920, s. 1.
- “Türkiyat Aleminde Yeni Bir Hadise Bakü Kongresi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Mart 1926, s. 1., “Türkiyat Kongresi”, *İkdam*, 5 Mart 1926, s. 2., “Türkiyat Kongresi”, *Vakit*, 5 Mart 1926, s. 2.
- “Türkiyat Kongresinin Kararı”, *İkdam*, 12 Mart 1926, s. 1., “Bakü Türkiyat Kongresi”, *Vakit*, 12 Mart 1926, s. 4.
- “Türkiye ve Rusya Münasebatında Mesud Bir Hadise Ruslarla Muahedemiz”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 2 Mart 1927, s. 1.
- “Türkiye ve Rusya Ticaret Muahedesi”, *İkdam*, 2 Mart 1927, s. 1., “Türk-Rus Ticaret Muahedesi İmzalanıyor” *Vakit*, 2 Mart 1927, s. 2.
- “Türkiye-Rusya Muahedenamesi”, *İkdam*, 29 Mart 1921, s. 1.
- “Türkiye-Rusya Murahhaslarının Mütakabil Nutukları”, *İkdam*, 3 Ekim 1921, s. 2.
- “Türkiye-Rusya”, *İkdam*, 21 Nisan 1927, s. 1.
- “Türkiye-Sovyetler Ticaret Muahedesi İmzalandı”, *İkdam*, 12 Mart 1927, s. 1.
- “Türklerle Ermeniler Arasındaki Münasebat”, *İkdam*, 19 Kasım 1921, s. 3.
- “Türk-Rus İtilafı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 29 Aralık 1925, s. 1.
- “Türk-Rus İtilafından Sonra”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 30 Aralık 1925, s. 1.
- “Türk-Rus Muahedesi İmza Edildi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Mart 1921, s. 2.
- “Türk-Rus Muahedesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 23 Mart 1921, s. 2.
- “Türk-Rus Muahedesine Mülhak Protokol”, *İkdam*, 22 Mayıs 1927, s. 3.
- “Türk-Rus Muahedesinin Akisleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 31 Aralık 1925, s. 2.
- “Türk-Rus Mukareneti”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Temmuz 1920, s. 2.
- “Türk-Rus Münasebatı”, *Vakit*, 16 Nisan 1927, s. 3.
- “Türk-Rus Ticaret Muahedesi Bugün İmzalanıyor”, *Vakit*, 11 Mart 1927, s. 2.
- “Türk-Rus Ticaret Muahedesi İmzalanıyor”, *Vakit*, 2 Mart 1927, s. 2.
- “Türk-Rus Ticaret Muahedesi Metni”, *İkdam*, 19 Mayıs 1927, s. 3.

“Türk-Rus Ticaret Muahedesi Metni”, *İkdam*, 20 Mayıs 1927, s. 3.

“Türk-Rus Ticaret Muahedesinin Yarım İmza Olunması Muhtemeldir”, *Vakit*, 4 Mart 1927, s. 1.

“Türk-Rus Ticaret ve Seyrisefain Muahedesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 19 Mayıs 1927, s. 2.

“Türk-Rus Ticaret ve Seyrisefain Muahedesinin İmza Merasimi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 13 Mart 1927, s. 1.

“Türk-Sovyet Yeni Ticaret Muahedenamesi, Nisanda Tasdik, Mayısta Tatbik Edilecek”, *İkdam*, 23 Mart 1927, s. 2.

Yakup Kadri, “Rus Hâilesi”, *İkdam*, 19 Kasım 1920, s. 2.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://azvision.az/news/116251/cumhuriyyeti-satan-adam-cingiz-ildirimin-xeyaneti-ve-qeribe-aqibeti-tarixi-arasdirma.html> [Erişim Tarihi: 14.08.2022].

EKLER

Ek 1

RUS BOLŞEVİZMİ TÜRK KOMÜNİZMİ

“Rusya’da kanlı bir inkılap, Bolşevizm namını taşıyan koskoca bir komünizm inkılabı oldu. Türkiye’de aynı böyle muvazi olarak aynı istikamete doğru gidiyor. Bu yürüyüşün tanzimi ile meşgul olanlar için bu inkılabı hadisenin ruhunu iyiden iyiye tetkik etmek, onu anlamak ve bu anlayışla mütenasip bir hat ve hareket çizmek lazım olduğuna göre bütünde Rusya’da tahkik eden büyük Bolşevizm inkılabı ile Türkiye’de tahkikini görmek istediğimiz komünizm arasındaki hususiyetleri tedkik etmek arzusundayız. Binaenaleyh Türkiye’de komünizm, milletin ruhundan gelen yıkıcı, kırıcı ve dökücü bir ihtilal ile tahkik edecek değildir. Çünkü bu inkılap, doğuşu itibariyle bunu hazırlayacak bir ihtiyaçtan gelmiyor. Bundan başka aynı neticeyi tevlid için ikinci bir sebep daha vardır: Rus ihtilalinin bu kadar haşin, nâkehânî, serî, alt üst edeceği bir kuvvetle hâkim olması için karşısında tesadüf ettiği mukavemetinde büyük bir tesiri olmuştur. Eğer Çarlık Komünistlere, alelittak Menşeviklere ve hatta Terakkiperverlere karşı kuvvetli teşkilata istinad eden bir mukavemet-i muannid göstermemiş olsaydı yine Bolşevizm inkılabı bu kadar seri, kahhar, alt üst edici olamazdı, yani bunu yapmak isteyenler muvaffak olmak için halktan o kuvveti alamazlardı. İkinci bir hususiyet noktası da şuradadır: Rusya’da böyle bir inkılabı yapmaya kalkanların ellerinde gayet kuvvetli bir silah vardı. Rusya’da köylü kitlelerini senelerden beri ezip bitirmiş arazi meselesi gibi koskoca bir mesele bulunuyordu. İnkılabı bu kadar seri, ati ve kahhar yapmaya karar verenler bu silahı kullandılar. Halkı sadece bir takım efkâr-ı felsefiye ile bir nazariyeye karşı isyana teşvik etmekle iktifâ eylemeyerek onlara pek kolay anlayacakları maddi bir tebdil ve inkılap alameti gösterirler: “isyân ediniz, dediler bugün üzerinde amele vesair olarak çalıştığınız bu topraklar sizin olacaktır!” Halk Tolstoy’un felsefesinden, Marks’ın nazariyatından Gorki’nin edebiyatından ziyade bu topraklar için ayaklandılar, o topraklara karıştıkları zamanda inkılabı anladılar ve sevdiler. Türkiye’yi komünizmin halk kitleleri için muhakkak suret-i hayırkâr olan atisine götürmek istemeyenler Bolşevizm derecesinde seri ve ateşli bir inkılap için ne bu tarzda bir doğuş hazırlanmış, ne de elde böyle kuvvetli bir silah görmüyorlar. Aynı zamanda esasen yukarı tabakadan idare edilmek lazım gelen bu hareket yüksekten gelen bir idare-i mutlakenin Rusya’da bulunduğu gibi şiddetli ve anûd bir mukavemetine de tesadüf etmiyor. Binaenaleyh Rusya’da Bolşevizmin kullandığı inkılap usullerini burada tatbik etmek istemek kadar

inkılapçılıktan haberdar olmayış tasvir edilemez. Bolşevizm inkılabı, bütün komünizm hareketleri için bir evrenin, bir model değil, pek kıymetli, pek canlı, pek muazzam bir rehberdir. Bu rehberden istifade etmeği, onun gösterdiği yollardan gitmeği ne kadar candan arzu edersek onun usullerini şekil itibariyle aynen taklit etmekten de o derece hazer ederiz. Her şeyde körü körüne taklitçilik fenadır; bilhassa inkılapçılıkta!”
[Hâkimiyet-i Milliye, 16 Ekim 1920, s. 1.]

Ek 2

RUSYA'DAKİ İNKILABIN MENŞEİ

“Türk Ocağındaki Yusuf Akçura Bey’in Konferansı”

“Dün Türk Ocağında Yusuf Akçura Bey tarafından Rusya ihtilal-i hazırı hakkında bir konferans verilmiştir. Hatip ihtilalin esası olan Bolşeviklik memleketimizde mazhar olduğu pek yanlış ve adeta avâm-ı telakkîleri teşrih ettikten sonra bunda halkın mazur bulunduğunu, çünkü müracaat eyleyecek ciddi ve bi taraf menâbi’n mefkûdunu hasebiyle herkesin edinmiş olduğu malumatın sarf-ı tarafgir ve bu cereyanın aleyhtarı merâkizden işa edildiklerini söylemiştir. Geçenlerde on yedi yaşında olduğu halde 375 Rus zâbitini kesmiş olmakla maruf bir Bolşevik cambaz kadınının Türk matbuatında resminin intişârını da biri tenvir etmesi lazım gelen Avrupa matbuatının iki fırkaya ayrılarak bunlardan her ikisinin de umumi esaslarda bu cereyanın aleyhtarı olmakla beraber sarf-ı sâiki menfaatle birinin şiddetle Bolşevik aleyhtarı olmasını, diğerinin de sorunu leyhtarlık göstermesini hakikat-u ilm müştaqları için herhalde şayan-ı tavsiye birer menâbi malumat teşkil edemeyeceklerini ileri sürerek demiştir ki:

Avrupa’da bu gibi muhalif güzelliklerle meselenin tedkik edilmesinden mütevellid ihtilaf-ı efkâra hâkim umumi bir kanaat mevcuttur ki oda Garp medeniyetinin son günlerini yaşamakta bulunması keyfiyettir. Nitekim bundan 1600 ile 1800 sene evvel şarktaki Yunan ve Roma medenileri ahval-i hazıra’ya tamamiyle müşabih bir takım esbab-ı içtimaiye tesiriyle yıkılmış ve yerine kurûn-i vüstâ kaim olmuştur. İhtiyâcât-ı hazıra’nın doğurmuş olduğu cereyanları tamamiyle tetkik eden mütefekkirler asrımızda cihan şümul bir hadisenin vukua gelmek üzere olduğunu beyanda müttehiddirler.

Rus ihtilal ve hercümercini husule getirmiş olan sınıf-ı avâm nasıl mübremî bir ihtiyaç saikasıyla şîrâze-i içtimaiyeyi ve idareyi alt ve üst etmişlerse Roma Medeniyeti de bir taraftan dâhilde tekevün eden ve hiçbir zaman bir zemin-i itilaf bulamayan içtimai münazaalarla munkarız olmuştur. Mamefih diğer taraftan barbar namıyla tanılan

Cermenlerin Roma'ya karşı hariçten vuku bulan tehâcimleri de bu tahrîbkâr hareketin pek büyük bir muavini olmuştur. Bu hareket zengin sınıf ile fukara sınıf arasında birinin tahkimi, diğerrinin fart-ı meşgale ve esaretten bîzâr kalması üzerine mebustan almış ve o anlarda “demokratın” esâsâtla ortaya çıkan her Hristiyan'ın fukarayı iltizamen zengin sınıfa son darbe-i mamatı indirmişdir. Hadisat-ı alem tedkîk olunacak olunursa 70'li 80'li seneden beri Avrupa'da içtimai münazarat gittikçe hâdd bir devreye girmektedir. Bu sebeple der ki Avrupa tarafından isti'mâr edilen müstemleke ahâlisinin mütemadi bir exploitation(sömürü) altında inlemesi mütefekkiirlere müstakbelde gayri Avrupa-i milletlerin Avrupa'ya karşı taarruz-i bir harekette bulunabilecekleri korkusunu irat etmektedir. Bu düşünce taht-ı tesirinde olarak husule gelen iki nazariyeden biri bu taarruz muhtemele karşı halkı korkutarak şiddetle müdafaya davet ediyor, diğeri ise ayrı er ve geç husulünden ictinâb mümkün olamayacak olan bu efkârın tervicini halka tavsiye ediyor ki aynı noktadan vuku bulan şu hareket iki makûs neticeye müncer oluyor. Evvelden beri tasavvur edilerek hiçte haklı tezahürlere nail olamayan yukarıdaki efkâr-ı Rus ihtilali hasebiyle ortalığı alt ve üst ederek Avrupa'yı dehşete bürümüştür. Bu tedhiş karşısında insanın aklına gelen ilk şey acaba Avrupa neden bu kadar korkuyor? sualidir.

Hâlbuki bu hususu anlatmak belki yabancı gelebilecek bazı nazariyatın izahını mücib olacağından bu günlük Bolşeviklik esası ve nazariyelerini bir başka güne talik ederek Şarkta şimdiye kadar husule gelmiş olan cereyanların izahıyla iktifâ edeceğim. Önce Rus ihtilalinin asıl menşei bazı Şark efkârının Rusya'da öteden beri birleşmiş bulunmasıdır ve bu efkârdan ziyade İran'da vücut bulmuştur. İran hükümdarlarından Nûşirevân'ın babası, “Kubâd” zamanında “Mazdek” isminde biri zamanının teşkilat-ı içtimaiyesini beğenmeyerek hükümdarı elde etmek suretiyle yeni bir cereyan husule getirmiştir ki bunun esasını iştirak-ı emvali emlâk teşkil etmektedir. Yalnız o zamandan bize müdevver olan tarihi eserler daima (Mazdek)'in aleyhtarları tarafından kaleme alınmış olduğundan bu nazariyede iştirak-ı aile meselesinin mevzu bahis olup olmadığı bizce meçhuldür. Fakat mürihler bunun mevcudiyetini iddia etmektedirler. (Kubâd) zamanında nazariyatını hükümdara bile kabul ettiren (Mazdek) Nûşirevân zamanında takibe uğramış ve taraftarlarından 400,000 kadarı itilaf edilmiştir. Şu hale zamana kadar görüldüğüyle bakılacak olursa görülür ki eski İran'da da Roma gibi arazi-i servet (...), fukara ise esir ve amele menzilesinde idi. Cârî olan din ise (Zerdüşt) dini olup bu İslamiyetin aksî olarak fukarayı halka pekte izhâr merhamet etmemekte idi. Diğerr taraftan ateşkedeleri temlik etmiş olan (Muğan) lar bu ateşkedelerin dehşetli olan

evkafından istifade eder ve maiyetlerinde büyük bir amele ve esir ordusu bulundurlardı. İşte bunlara karşı (Mazdek)'in teşkil ettiği nazariyeler birer ihtiyaç mahsulü olup bu hususta en bariz misal olarak Türkçülük gösterilebilir. Yalnız şarkta bir meslek içtimai ile bir din arasında fark gözetilmediğinden bu nazariyat birer mezâhibe inkılap etti. Bunlar takibata uğradılarsa da bu fikirler İran toprağından kal' olunamadı ve İran'ın şimal-i garbında "Bâbek" isminde biri bu esasat dâhilinde olmak ve İslamiyetçe muvaffak görülmek üzere bir nazariye daha meydana attı.

Hilafet için pek büyük gâileler açan bu hareket buralarda 20 sene kadar birleştikten sonra taraftarlarının malumatı üzerine ortadan kalktı. Fakat bu sübutun kaybı olmadı. Bunun sebebi de Abbasilerin fert sefaheti oldu. Veli Ali bin Mehmed isminde (...) bir İranlı'nın teşvikiyle üçüncü asır ortasında bir rençber kıyâmı vukua geldi. Bu harekette bir asır kadar devam ettikten sonra söndürüldü ki bunlarda İsmail namını almaktadırlar. Diğer bir vakit bir İsmail misyoneri Kûfe'ye kadar girerek oradaki köylüleri teşvik ediyor. Bunların başına geçen "Karmat" iştirak-i emval-ü emlakin esasları ile yağmalara başlıyor ve bu hareket güç bela dördüncü asırda bastırılabilir. Mürihler bunların her şeyini hoş görmelerinden mesleklerine (Abahiye) yani her şeyi mübah gören namını veriyor, nitekim bu cereyanlar nokta-i nazarından Haşimilerle yeni Ümmiye arasındaki ihtilaf tedkik edilirse birinin (demokratın) diğerinin (aristokratın) eskârlara müntesip oldukları görülür ve sonraları Şiiliği tesis edenlerin yeni Haşimi taraftarları sarf-ı zaf ve küfre muavenet taraftarı bulunmalarından ileri gelmektedir. Bizde mevcut bazı mesalikte mevcut bulunan vahdet-i vücud nazariyesi ki "ben, sen yoktur, yalnız o vardır" ı kabul eder. İştirakin en vasi şekli irâ'e eder. Şark'ta cereyan-ı fikriyesinde bu iştirak o kadar ileriler ki nihayet ruha kadar (...) peyda etti. Mamefih iştirakin bu derecesi bir hükümet tesisine vukuu etmek (...) tatbik bulunmasına bir mahzur teşkil eder. İşte İslam Medeniyetine arz olan bu cereyanlar nihayet bu medeniyetin sebebi felaketi olmuştur. Garp Medeniyetinde aynı cereyanlar taht-ı tesirinde tamamıyla muzmahil olmayacağından bahsetmek şimdilik meçhul bir meseleyi hala uğraşmak olur." [Vakit, 17 Ocak 1920, s. 3.]

Ek 3

KARS MUAHEDENAMESİ

“Bu muahedename Türkiye Büyük Millet Meclisi murahhaslarıyla, Ermenistan, Azerbaycan murahhasları arasında teşrinievvelin 13. Günü Kars'ta imza edilmiştir.

Milletlerin uhuvveti esasını ve akvamını kendi mukadderatını serbestçe tayin etmek hakkını tanımakta müttehid ve aralarında daima münasebat-ı samimata ve menafi mukabeleye müstenid revabit-ı hakikiye-i dostanenin cay-gir olduğunu görmek arzusuyla muhassis olan bir taraftan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti diğer taraftan Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Şuraları Hükümet-i Cumhuriyetleri Rusya Sosyalist Federasyon Şuralar Hükümet-i Cumhuriyesi'nin de iştirakiyle bir muhadenet muahedenamesi akdi için müzakat-ı ibtidara karar vermişler ve bu hususta Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Büyük Millet Meclisinde Edirne Mebusu ve Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa ve Büyük Millet Meclisinde Burdur Mebusu Veli ve Sabık Nafia Müsteşarı Muhtar ve Türkiye'nin Azerbaycan Mümessili Memduk Şevket Beyleri, Ermenistan Sosyalist Şura Hükümet-i Cumhuriyesi Hariciye Komiseri Aşkanaz Mravyan ve Dâhiliye Komiseri Bogos Makinçyan'ı, Azerbaycan Sosyalist Şura Hükümeti Cumhuriyesi Devlet Murakabesi Halk Komiseri Behbud Şahtahtinski'yi, Gürcistan Sosyalist Şura Hükümet Cumhuriyesi Harbiye ve Bahriye Komiseri Şalva Eliava ve Hariciye ve Maliye Komiseri Aleksandr Svanidze'yi, Rusya Sosyalist Federasyonu Şuralar Hükümet-i Cumhuriyesi Letonya Mümessili Jakov Ganeski'yi murahhas tayin etmişlerdir. Müşarünileyh usulüne muvaffak görülen salahiyetnamelerini badelteati mevad-ı atiyeyi taht-ı karar almışlardır:

Madde: 1 – Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Şuralar Hükümet-i Cumhuriyeleri müteakinin elyevm aksâm-ı memalikinginde bulunan arazi üzerinde bazı mukakkak hâkimiyetlerini istimal etmiş olan hükümetler arasında mütekarrir araziye müteallik muahedat ile hükümat-ı selâse beyn'inde münakid ve Cenubi Kafkas Cumhuriyetlerine taalluk eden muahedatı keenlemyekun addederler.

Moskova'da 16 Mart 1921-1337 tarihinde imza edilen Türk-Rus muahedenamesinin bu madde hükmünden müstesna olduğu mukarrerdir.

Madde: 2 - Müte'akiben içlerinden birine kerhen kabul ettirilmek istenilecek hiçbir muahede-i sulhiyye veya diğer bir sened beynelmilel tanınmamak hususunda

müttehid'ül fikirdirler. Bu itilaf mucibince Ermenistan Azerbaycan ve Gürcistan Şuraları Sosyalist Hükümet Cumhuriyeleri Türkiye'ye taalluk edipte hali hazırda Büyük Millet Meclisi tarafından tanınmadığı hiçbir beynelmilel senedi tanımamağı kabul ederler. İşbu muahededede mezkûr "Türkiye" tabiriyle İstanbul'da münakid Osmanlı Meclisi Mebusanı tarafından tanzim ve neşr-ü ilan ve bilcümle devletlerle matbuata tebliğ olunan 28 Kanunisani 1336 (1920) tarihli Misak-ı Milli'nin ihtiva ettiği arazi kastedilmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti dahi Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan'a taalluk edip bu memleketlerin elyevm Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Şuraları tarafından temsil edilen hükümetlerce tanınmayan hiçbir beynelmilel senedi tanımamayı kabul eder.

Madde: 3 – Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Şuraları Sosyalist Hükümet-i Cumhuriyeleri kapitülasyonlar usulen her memleketin inkişaf-ı milliyesinin serbest-i cereyanı ve hukuk hükümranisinin istimali tamile kabil-i telif olmadığını bittastik Türkiye'de bu usul ile herhangi bir suretle münasebettar olan her nevi muamelatın ve hukukunun icra ve istimalini keenlemyekun ve mülga addederler.

Madde: 4 – Türkiye'nin şimal-i şarkî hududu [Rus Erkân-ı Harbiyesinin 1,210,000 mikyasındaki – bir parmak – beş verstlik mesafe- haritasına nazaran] bahr-ı siyah sahilindeki kâin (Sarb) karbesinden başlayarak Hedis Meta Dağı – Şavyet Dağı hat kısm - Kani Dağı ve oradan, Kars ve Ardahan sancaklarının şimali hudud-u idareyi kadimesini ve Arpa Çay Aras talvegini Nizni Karasu membaina kadar takip eden hat ile tayin edilmiştir.

[Hududun tafsilat ve buna müteferri mesail için 2 ve 3 numaralı melfuflarla tarafeyn müteakibince mümza merbut haritaya müracaat] metni muahede ile harita arasında ademi tevafuk halinde metni muahede haritaya tercih edilecektir. Rusya Sosyalist Federatif Şuraları Hükümet-i Cumhuriyesinin bir mümessilinin de iştirakiyle musâvî miktarda azalardan mürekkeb muhtelit bir tahdidi hudut komisyonu arazi üzerinde hududu teferruatıyla tespit ve takriri ve hudut işaretlerini vaz'a memurdur. (4 Numaralı melfuf haritaya)

Madde: 5 – Türkiye Hükümeti ile Ermenistan ve Azerbaycan Şuraları Hükümetleri işbu muahedenamenin üç numaralı melfufunde tasrih edilen hudutlar dâhilinde olmak üzere Nahçıvan mıntikasının Azerbaycan himayesinde muhtar bir arazi teşkil etmesi hususunda müttehid'ül fikirdirler.

Madde: 6 – Türkiye

Evvelen: İşbu maddede tahsis ve tayin olunan mahaller ahalisi, her cemaatin dini ve harsi hukukunu temin edecek vasi bir muhtariyet-i idareye nail olmak ve mezkûr mahallere ahalinin arzularına muvafık bir usulü tasarruf arazi ithaline imkân bahşetmek.

Saniyen: Batum limanı tarikiyle Türkiye'ye ithal veya Türkiye'den ihraç olunacak bilcümle mevad ile eşyayı ticariyenin gümrük resmine tabi tutulmayarak bila müşkilat ve mevani bilcümle rüsum ve tekaliften muaf olarak serbest bir surette imrarı hakkı, her nevi masarif-i hususiyeden müstesna olarak Batum limanından istifade hakkıyla birlikte Türkiye'ye temin edilmek şartıyla Batum liman ve şehrinin ve işbu muahedenin dördüncü maddesinde gösterilen hududun şimalinde bulunan ve Batum livasına ait olan arazinin hakkı metbuiyetini Gürcistan'a terke rıza gösterir.

Bu maddenin tatbiki için işbu muahedenin imzasını müteakip derhal alakadar tarafların mümessillerinden mürekkeb bir komisyon teşkil edilecektir.

Madde: 7 – Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Gürcistan Şuraları Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti hem hudud-u menâtik ahalisinin muhtelit bir komisyon tarafından gümrük, inzibat ve umur-u sıhhiye hususlarında vâzı' edilecek nizamâtı müsaadekâraneye riayet etmek şartıyla hududu geçmelerini teshil edeceklerini taahhüt ederler. (mâbadı yarınki nüshamızda)" [Hâkimiyet-i Milliye, 26 Ekim 1921, s. 1.]

Madde: 8 – Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Gürcistan Şuralar Cumhuriyeti Hükümeti iki memleketin hemhudut havalisi ahalisinin hududun diğer tarafında kâin kışlık ve yazlık meralardan istifade etmeleri zaruretini nazar-ı dikkate alarak ahaliyi mezkûreye hayvanlarını huduttan geçirmek ve mutad meralardan istifade etmek hakkını bahşetmeyi kabul ederler. Hududun müruru esnasında tatbik edilecek gümrük muamelatıyla tedabir-i inzibatiye ve sıhhiye vesaire muhtelit bir komisyon tarafından tayin edilecektir.

Madde: 9 – Bütün milletlerin muamelat-ı ticariyesi için boğazların açık tutulması ve bunlardan serbest-i müruru temin zemininde Türkiye ile Gürcistan Karadeniz ve Boğazların tabi olacağı kavaid beynelmilel ihzar-ı katiyesini sahildar devletlerin murahhaslarından mürekkeb olarak bilahare teşkil edecek bir konferansa tevdiî hususunda müttelikülfikardırlar. Şu kadar ki mezkûr konferansdan sadır olacak mukarreratın Türkiye'nin hâkimiyet-i mutlakesine ve Türkiye ile payitahtı olan İstanbul'un emniyetine bir güne halel iras edememesi meşruttur.

Madde: 10 - Müte'âkıdın arazileri üzerinde diğer memleketin, yahut onun arazisinin bir kısmının vazife-i hükümetini deruhte iddiasında bulunan teşkilat ve heyetin teşkilini veya ikametini ve kezalik diğer memlekete karşı mücadele maksadında bulunan heyetin ikametini tecavüz etmemeğe taahhüt ederler.

Şurası mukarrerdir ki işbu maddede atfen zikredilen Türkiye arazisi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin doğrudan doğruya idare-i mülkiye ve askeriyesi altında bulunan arazidir.

Madde: 11 – Müteakidinden her birinin diğeri arazisinde ikamet eden tebaası muaf tutulacakları müdafaa-i milliyeye müteallik kavanin-i müstesna olmak üzere mükim oldukları memleket-i kavanininden mütevellid hukuk ve vazâif esasına tevfikan muamele göreceklendir. Mütekabilen tebaanın hukuk-u aileye, verasete ve ehliyyet-i hukukiyeye ait mesaili dahi işbu madde ahkâmından müstesna olup mevadî mezkûre bir itilafname-i mahsus ile hallolunacaktır.

Madde: 12 – Müteakidin içlerinden birinin diğeri arazinde sakin tebaasına en ziyade naili müsaade millet muamelesi tatbik edeceklerdir. Bu madde Şuralar Cumhuriyetlerinin kendi arazilerinde diğer müttefik Rus Şuralar Cumhuriyetleri vatandaşlarına bahsettikleri hukuk ile Türkiye tarafından kendisinin müttefikleri olan Müslüman devletleri tebaasına bahşedilen hukuku asla istihdaf etmez.

Madde: 13 – 1918 senesinden evvel Rusya aksamında iken üzerlerinde Türkiye'nin hakkı hâkimiyeti teyid edilen arazi sekenesi Türk tabiiyetinden çıkmak istedikleri takdirde eşya ve emvallerini veyahut bunların esman-ı bilgesini birlikte alarak Türkiye'yi serbestçe terk etmek salahiyeti haiz olacaklardır. Aynı vecihle hakkı merbutiyeti Türkiye tarafından Gürcistan'a terk edilmiş olan arazi sekenesi de Gürcü tabiiyetinden çıkmak istedikleri takdirde eşya ve emvâllerini veya bunların esman-ı bilgesiyle birlikte alarak Gürcistan'ı terk etmeğe salahiyettar olacaklardır.

Balâdaki mukarreratta mezkûr ahali mevzu bahsolan araziye terk etmek hususundaki arzularını aleyhul bildirdikleri tarihten itibaren hizmet-i askeriyelerinde bir tecilinden müstefid olacaklardır.

Madde: 14 – Müteakidin işbu muahedenamesinin imzasından itibaren altı aylık bir müddet tarafından 1918 ve 1920 seneleri harbleri mültecileri hakkında hususi itilafnameler akd etmeyi taahhüd ederler.

Madde: 15 – Müteakidinden her biri işbu muahedenamenin imzasını müteakip derhal diğeri tebaası hakkında Kafkas cephesindeki harp münasebetiyle irtikâb edilmiş olan cinayet ve cünhalar için tam bir afv-ı umumi ilan etmek taahhüt ederler.

Madde: 16 – İşbu muahedenamenin imzasından itibaren iki aylık bir müddet zarfında müteakinden içlerinden birinin arazisinde askeri ve sivil üserayı kadimenin mütekabilen vatanlarına iadesine muvafakat ederler.

Madde: 17 – Memleketleri arasındaki münasebatın âdem-i inkıtâ'nı teminen tarafeyn-i müteakidin sürat-ı mümkün ile şemendüfer, telegraf vesair münakalâtın muhafaza ve tekemmülü ve bilâ müşkülât eşhâs ve emtianın serbesti imrarının temini için tedabir-i lazımeği müttehiden ittihâz etmeyi taahhüt ederler. Maahazâ şurası mukarrerdur ki yolcuların ve emtianın girip çıkmasında müteakidinin memleketlerinden her birinde bu babda carî kavanin ve nizamet harfîyen tatbik edilecektir.

Madde: 18 – Müteakidin memleketler arasındaki münasebat-i dostaneyi teyid için muktezî münasebat-ı ticariyenin tesis ve iktisadi mali vesair meselenin hali maksadıyla işbu muahedenamenin imzasını müteakip Tiflis'te derhal alakadar memleketler mümessillerinden müteşekkil bir komisyon toplanacaktır.

Madde: 19 – Tarafeyn müteakidin işbu muahedenamesinin imzasından itibaren üç aylık bir müddet zarfında konsolosluk mukaveleleri akd etmeyi taahhüt ederler.

Madde: 20 – Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan hükümetleri arasında akd edilen işbu muahedename tasdike tabi tutulacaktır.

Tasdiknamelerin teatisi mümkün olduğu kadar kısa bir müddet tarafında Erivan'da vuku bulacaktır. Muahedenamenin imzasını müteakip derhal mera-il icra olacak olan 6, 14, 15, 16, 18,19. maddeler müstesna olmak üzere işbu muahedename tasdiknamelerin teatisinden itibaren mevkiî meriyyete vâzı' olunacaktır.

Tasdiken lilmakal salifüzzikir murahhaslar işbu muahedenameyi imza ve tahtim etmişlerdir.

İşbu muahedename 13 teşrinievvel 1337 (1921) Kâzım Karabekir, Veli, Muhtar, Memduk Şevket, Mravyan, Makinziyan, Şahtahtinski, Eliyava, Svanidze, Hanetski” [Hâkimiyet-i Milliye, 27 Ekim 1921, s. 1.]

Ek 4

KARS KONFERANSINDA İRAD EDİLEN NUTUKLAR

“Kars Konferansı’nın küşadı merasiminde Türk ve Rus heyetleri tarafından atideki nutuklar irad edilmiştir:

Yoldaş Ganetsky’nin Nutku

Büyük millet meclisi murahhasları efendiler! Gerek hükümet gerek bütün Rus milleti namına şahsınızda istimara karşı esaret büyük bir mücadele için silaha sarılan ve zafer-i nihaiyeden evvel terk-i silah etmemeye arz eylemiş bulunan kahraman ve cesur Türk milletini selamlarım. Ermenistan ve Azerbaycan ve Gürcistan mümessili arkadaşlar! Sizin şahsınızda da Rus milletinin sermayedarları ve sahab-ı arazi boyunduruğundan kurtulmak için olan mücadele-i nitiyesinde engele her vakit yan yana çarpışmakta olan bu cumhuriyetlerin kardeş milletlerini selamlarım muhterem murahhaslar! Siz buraya büyük bir eseri ikmal etmek ve bir sulh-u muhadenet ahd namesini ikmal etmek ve bu suretle bütün aleme Kafkas Cumhuriyetlerinin halk kitleleriyle kahraman Türk milletinin menafi müteakabilelerini takdir ettiklerini ve haricideki muhasım kuvvetlerin tahrikatına rağmen bunlarla sulh, muhadenet ve uhuvvet dairesinde yaşamaya azim eylemiş bulduklarını ispat etmek için geldiğiniz zira diğer milletler beytinde aradığı vecihle Türkiye ve Kafkas milletleri arasında tesâdüüm-ü menafi yoktur. Düvel-i muazzamanın kendi halk kitlelerini kanlı mücadeleye atarak milletlerin istihlasını ilan eylediler. Fakat hakikatte bunların maksatları onların hal-i esaretlerini teşdit eylemektir. Onlar bu kanlı facianın kendi hizmetlerine menhî olacağına ve halk kitlelerinin irtibat-ı uhuvvetkârâneyi tevsik ile silahlarını (...) zalimler ve muhtekirler aleyhine çevireceklerine intizar etmiyorlardı. İşitilememiş bir (...) mucip olsun emperyalist muharebesinden sonra bütün cihanı bir iki yangın istila etmiştir. Mezkûr kitleler Avrupa’nın ve isyanın Şark ve Garb-ı şimal-i cenubinde vekre-i arzın her tarafında kıyam etti. Düşmanlarına karşı son mücadeleyi ilan eylediler bazı defalar muvaffakiyetsizlikler ile müterafik olan gayr-i kabil ictinâb bu mücadele nihayet büyük fikre müntehi olacaktır. Türk milleti bu mücadelede mühim bir rol oynamaktadır. Düvel-i itilafiye emperyalistleri yeni usulün Türkiye’de muzaffer rağbet olmasından müteessir olarak Yunanistan’ı Türkiye aleyhine kaldırır.

Fakat Türkiye bu yeni tecrübe altından muzafferen çıkacaktır. Türkiye’nin müttefikleri olan Rusya ve Cumhuriyet Hükümetleri Milleti Türkiye ahalisi tarafından

kahramane bir surette icra edilmekte olan muharebenin safahatini amîk bir meyl-i alaka ile takip ediyorlar. Zira Türkiye'nin bu muharebesi onların muharebesidir. Yunanistan'ın hataya (...) (...) ve idrak ederek muhtelifiye olan bilcümle meselelerin sulh tarikiyle hal ve tasviyesini teklif etmesi zamanı takarrüb eylediği kat'î olduğunu beyan eylerim. Bugünkü konferans bu babda sa'if olacaktır. Burada hazır olanlar alenen önümüzde mevcut olan ve esas itibariyle halledilmiş olan meselelerin tetkik ve müzakeresi bütün milletrin mevcut uhuvveti fikir bilindiği kendilerine rehber-i inhaz eden iki tarafın mucib hoşnudisi olacak bir halde seri ve dostane ve samimata bir surette ikmal edilecektir. Burada içtima edenler pazarlık münasebetiyle toplanmış bir takım düşmanlar olmayıp sulh-u müsalemet ve uhuvvet üzere yaşamağa ve yek-diğere müteakabilen muavenette bulunmak için yan yana sakinâne bir surette çalışmağa arzu eden komşu milletlerden mürekkebdir. Burada iki ve büyük bir iş daha deruhte edilecek kahraman Türk ve Ermeni heyeti bütün cihana yalnız sözle değil faaliyet ile de ispat ve izhar edeceklerdir ki bunları yek-diğerinden ayıran kin ve husumeti ilelebet red ve terk eylemişlerdir. Bu yeni millet ellerinde hançer gizleyerek birbirine yaklaşmıyor. Bunlar kardeş muhabbetiyle mütehassisdirlir. Mücadele eden halk kitlelerini milliyet ihtilaflarını takip edemez. Uhuvvet-i müteakabile onları mukavemeti gayr-i kabil bir hale getirebilir. Bütün cihana saadet veren ancak halk kitlelerin ittihadı uhuvvetkârâneleridir. Biz ancak bununla galebe edebiliriz.

Türk Heyetinin Nutku

Muhterem yoldaşlar: Türk milleti kapitalist ve emperyalistlerin kendisine tatlik eyledikleri Sevr Muahedesini tanımadı. Bu meş'um muahedeyi yapanların cebr ve tehditlerine karşı boyun eğmedi ve kendi arzusu, iradesi hilafına olarak nevmîdâne serfürû siyaseti takip edenlere karşı bir inkılap yaptı. Yeni bir hükümet vücuda getirdi. Garbın zalimine bu suretle var kuvvetiyle göğüs gerdi. Türk milleti yüzünü Şark'a çevirdiği zaman karşısında muazzam bir inkılabın alem-i şümul hararetiyle galeyân eden Şuralar Rusya'sını gördü ve ona dost muhadenetini uzattı. Ve onunla el ele Şark'ın refah ve hülasına muhadenet ve uhuvvetine hidmet etmek için ahd etti. Siz asıl Kafkas milletleri ise Türk Hükümeti ile Rusya Şuralar Cumhuriyeti arasında Şark'ın muhterem bir anasırımız, her biriniz Rusya Şuralar Hükümet-i Muazzamasının bir uzv kıymettarı bulunmak itibariyle dahi ayrıca layık şeref-i ihritamsınız. Cümledenize beyan-ı hoş amdi eder ve bu içtimamızı bütün hararet-i kalbimle alkışlarım çünkü Moskova'da mümessillerini attığımız muhadenet ahd namesinin teyid ve takviyesi demek Şark'ta idi.

Kardeşliğin tesisi demektir. Binaenaleyh bugün teşebbüs ettiğimiz bu muazzam eserin süratle muvaffakiyeti hususunda en har temenniyatta bulunarak konferansın açıldığını arz ederim yoldaşlar. (A.A)” [Hâkimiyet-i Milliye, 5 Ekim 1921, s. 2.]

Ek 5

RUSYA’NIN ANKARA’DAKİ SEFİRİNİN BEYANATI

“Hafiy Bir Türkiye-Rusya İtilafı Yoktur”

“Kars bütün rivayetler hilafına olarak elyevm Türklerin elinde bulunmaktadır; Türklerle muahede (Kars) muahedesinden ibarettir ihtilaliyemize istinad etmektedir Associated Press’in Ankara muhabir-i mahsusu yazıyor:

Geçen Haziran’da Mösyö Serjenaçeranos’un riyasetinde (Moskova) dan (Ankara) ya gelmiş olan Rus Bolşevik heyeti beş altı memur ile kâtip ve dagtilograf on iki kadar kadından mürekkebirdir. Heyet, şehrin kadim soruları altında mutantan bir sayfiyeyi daire-i ittihad etmiştir. Binanın damında Sovyet Rusya’sı armasını muhtevi kırmızı bayrak temevvüç etmektedir. Sokak medhaline girilmiş olan geniş sancağın üzerinde “Kahrolsun İstilacılık ve Sermayedarlık” kelimeleri yazılıdır. Civar bir hanede birkaç Bolşevik askeri göze çarpıyor. Bundan başka dikkati celb edecek hiçbir şey yok. Kızıllar Umumunun merak ve dikkatini celb etmektedir.

Sovyet Sefiri (Sernaçeranos) mukaddemâ (Saratof) da dava vekâleti ile iştilgal etmekte idi. Sosyalistlik temâyülü hasebiyle (1911) de Çar Hükümetinin kendisini altı ay (Sibirya) ya tefi cezasına mahkûm ettiğini kemal-i iftihar ile söylüyor. Son üç sene zarfında müteaddid defalar mühim memuriyetlerde bulunmuş, ahiren (Arkanjel) de Bolşevik kumandanlığını ifa etmiştir. Sovyet sefiri kısa boylu, çâlâk ve hatır-nevaz’dır. Altın tabakasından en i’lâ cins sigaraları içiyor. Mu’tâd selamlardan sonra muhattabım bana şu beyanatta bulundu:

Ben, burada, Türklerle akd ettiğimiz bir itilaf neticesi olarak bulunuyorum. Hiçbir muahede-i hafiy bizi Türkiye’ye rabt etmiyor. Yegâne muahede, (Kars) ı Türkiye’ye terk eden 16 Mart muahedesidir. Bu şehir, bir takım şayiata rağmen, elyevm Türklerin elindedir. Muahede, müşterek menafî ihtilaliyemize müstenittir. Biz, arzumıza rağmen bize cebren kabul ettirilecek beynelmilel herhangi bir muahedeyi kabul etmemeye müteakabilen taahhüt ettik. Bu muahede ile biz Türklerin İstanbul üzerindeki hukukunun tasdikini taahhüt ediyoruz. Bu şehrin işgalini arzu ettiğimizi zanneylemek çocukluk olur.

Bundan mâadâ muahede, müşterekül menfa bütün milletlerin iştirak edeceği müstakil bir konferansın, Türklerin İstanbul'da emn-ü selametini hâkimiyet-i mutlakasını hiçbir vecihle ihlal etmeyecek surette Boğazların serbest-i mürurunu ve Karadeniz ticaretini tanzim edeceğini de amrdır.

Dördüncü madde Şark milletlerinin hürriyet-i milliyeleri ve bu milletlerin mikdaratlarını serbestçe tayin için giriştikleri mücadelenin, Rus amelesinin yapmakta oldukları mücadeleye müşabih olduğunu kaydediyor.

Türkler bize karşı da müttefiklere olduğu kadar itimatsızlık gösteriyorlar ve tarafımızdan veya müttefikler tarafından istiklallerine vukuu bulacak herhangi tecavüze karşı koymak için sarf-ı mesai ediyorlar.

Muhabir, Romanya'ya veya Lehistan'a bir Rus istilası korkularının doğru olup olmadığını sual etmesi üzerine Mösyö (Naçaranovs) şu cevabı vermiştir.

“Bu şayiât, aleyhimize yapılan propaganda neticesidir. Bildiğime nazaran, biz böyle bir tasavvurperver de etmiyoruz ve bütün milletlerle münasebat-ı hasene perver de etmek arzusundayız. Maksadımız, memalik-i ecnebiye ve bilhassa cemâhî-i müttehede ile münasebat-ı ticariyenin iadesine çalışan bir hükümet-i mesule tesisidir. Biz, bir hükümet-i mesule sayesinde memalik-i ecnebiye'den uzun müddetli krediler istihsal edebileceğimize kaniyiz. Rusya için kıymettar emtiayı hâmil vapurların, mazide olduğu gibi, yek-diğerini müteakip boğazları geçeceği günü tecbîl edeceğiz. Şerait-i hazıra'da ve memleketi yağma eden müsellaah haydut çeteler karşısında bizim için mesul ve payidar bir hükümet tesisi mümkün değildir. Halk, serian faaliyete koyulursa vazifemize gayet kes-i şuhulet etmiş bulunacaktır.” [İkdam, 4 Eylül 1921, s. 2.]

Ek 6

TÜRKİYE-RUSYA VE ERMENİSTAN ARASINDA

Türkiye-Rusya Murahhaslarının Mütakabil Nutukları

“Kars konferansı akd olunuyor. Kars'ta murahhasların merasim fevkalade ile istikbali- Rus ve Kafkas heyetleri şerefine merasim- İki heyet arasında nutuklar teatisi

Kars 26 Eylül (Anadolu Ajansı) – Kars konferansına iştirak edecek Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan heyet-i murahhasları, dün yani 26 Eylül 37 öğleden evvel saat on bir buçukta hususi trenle Tiflis'ten Kars'a vasil oldular. Sovyetlerle Türkiye arasında mevcut dostluğa hakikaten layık merasim ile karşılandılar. İstasyon,

Türk-Sovyet bayraklarıyla donatılmış idi. İstasyonda heyetlerin ikametlerine tahsis edilen binalara kadar takip edilen güzergâhın her iki tarafında dizilmiş olan kıtaat, memurin mülkiye ve ahali misafirleri hararetle selamlamışlardır. Ziyaret ve istirahatlerini müteakip aynı günde öğleden sonra saat yedi buçukta Kars Konferansı merasim-i mahsusı ile açıldı. Türkiye, Rusya ve Ermenistan murahhasları reisleri tarafından dostluk ve samimiyet hisleriyle meşbu nutukları irad olundu. Rus ve Kafkas heyetlerinin şerefine Kars'ta gece şenlikleri yapıldı.

Ahali önlerinde musiki olduğu halde mezkûr heyetlerin ikametlerine tahsis edilen binalara giderek müvasaletlerini tes'îd ettiler.

Ankara 27 (Anadolu Ajansı) – (Moskova) Muahedenamesinin (Kars) ta teâtî merasimi esnasında Türk ve Rus heyet-i murahhasa reisleri tarafından atideki nutuklar irad edilmiştir:

Kâzım Karabekir Paşa demiştir ki:

“Muhterem yoldaş Rusya Sosyalist Müttehid Şuralar Cumhuriyeti ile Türkiye Büyük Millet Meclisi

(Yaptığı bu muahede haber ve tahkime değil hakka ve adalete istinaden) Hükümeti tarafından imzalanmış ve artık milyonlarla Rus ve Türkiye namusu üzerine verdiği bir ahd olmuştur. Bu ahd evlad-ı ensâlimizin de kemal-i hürmetle iktifa edeceği bir düstur-u mübeccildir. Şark'ta hürriyet ve muhadenet esaslarını temin eden bu muahedenameyi Kars'ta kemal-i samimiyetle teati ederken temenni edelim ki bütün beşeriyet-i istibdat ve tagallüpten pek yakında kurtulsun ve müşterek bir saadete kavuvsun millet meclisimizin tasdik ettiği bu tarihi vesikayı kemal-i ta'zîmle takdim ederken milletim namına Rus Şuralar halkını ve hükümetini selamlamakla şerefyan olurum muhterem yoldaşlar.”

Rus Heyet-i Murahhas Reisinin Cevabı:

“Çar ve müstebid hükümdarların cebr u tazyikinden azade oldukları halde her iki büyük memleket kitle-i kâsibesine ve mesaiyesine ve hükümetlerin mütekabil itimad-ı incizâb kulübüne yek-diğerlerine tamamıyla anlamış olduklarına istinaden iki memleketin 16 Mart 1921 de akd eyledikleri Dostluk ve Kardeşlik Muahedenamesi'nden dolayı zat-ı alilerine ve Türkiye Büyük Millet Meclisinin aziz ve muhterem fevkalade murahhaslarını, o meşhur ve tarihi gün münasebetiyle hükümetimiz ve Sosyalist Rusya'nın bilcümle kitle-i kasibesi namına olarak tebrike müsareat eylerim. Rus ve Türk Milletleri kendi hukuk ve istiklallerini idame ve takviyeyi bileceklerine ve bu dostluğu

uzun seneler idame ettireceklerine ümit var bulunmakta ve kanaatperver de eylemekteyiz. Şimdi artık uzaklarda kalmış olan muzlim dereleri geçirmiş idi. Çareler ahaliyi taht-ı esarete bulundurmak maksadıyla takip eyledikleri siyasetle uzun muhaberele meydan vermişler ve iki millet arasında mütekabil bir kin ve nefret tevlid eyleyerek her iki memleket ahalisinin, birbirlerinin akrabası ve ahlâk ı vaziyet-i iktisadiyeleriyle de yek-diğerinin aynı bulunmalarına rağmen yek-diğerine takarrüblerine olanca kuvvetleriyle mümane'et etmişlerdi. Şimdi aziz dostluğumuz ve komşularımız 20 Temmuz 1921'de tasdik edilmiş olan işbu muahedeyi sizlere tevdi ederek Rusya'nın kitle-i kâsibe ve mesaiyesi, kendileri tarafından arzu edilerek cebren husule getirilmiş olan itimatsızlığın artık zeval-i nihayet bulduğuna emin bulunuyorlar. Rus ve Türk kitle-i kâsibesi kendi mümessilleri îânesiyle yek-diğerine dost muhadenet-i uhuvveti uzatarak itimad-ı mukabil üzerine tesis etmiş olan hüsn-ü amiziş hem civarı ve dostluğu hiçbir şeyin ihlal edemeyeceğine ve bunun gayr-ı kabil tezelzül olacağına kanidirler. Yukarıda arz ettiğim vecihle bu tarihi günün kahraman Türk ordusunun düşman cephesini yararak düşmanın panik halinde ric'atıyla birçok ganâim ve üserâ bırakmakta olduğu bir zamanda müsadif olmasından dolayı hükümetin namına olarak kahraman Türk ordusu ve onun kumandanlarını ve kitle-i milliyeyi tebrike ve düşmanın an-karib mahvı ve izmihaliyle neticelenmesini temenniye vesile-i bahş olmuştur. Zafer-i nihaiye itimadla samimi dostluğumuzun nişane-i fahriyesi olarak yek-diğerimize dost muhadeneti uzatarak bağıralım: Yaşasın Sovyet Rusya'sıyla Türkiye'nin sıkı ve metin ittifakı! Yaşasın Türk ve Rus Milletlerinin rüesâ-i umur-ı kumandanları!" [İkdam, 3 Ekim 1921, s. 2.]

Ek 7

KARS MUHADENET MUAHEDENAMESİ

"13 Teşrinievvel tarihinde Kars'ta imza edilen muahedename Türkiye ile Kafkas Devletleri arasında münasebatı tayin etmektedir

Ankara, 27 – Türkiye Büyük Millet Meclisi murahhaslarıyla Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ve Sosyalist Şuralar Hükümeti Cumhuriyetleri murahhasları arasında teşrinievvelin 13. günü Kars'ta Rusya Sosyalist Federatif Şuralar Hükümet-i Cumhuriyetlerinin de iştirakiyle müzakere ve imza edilen muhadenet muahedenamesi bir mukaddime ile yirmi maddeyi cavidir.

Birinci madde ile Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan hükümetleri müte'âkıdının elyevm aksâm memalikinde bulunan arazi üzerinde mukaddemâ hak

hâkimiyetlerini istimal etmiş olan hükümetler arasında mütekarrir ve marrüz zikr araziyi müteallik muahedat ile hükümat-ı salise beytinde müteakid ve Cenubi Kafkas Cumhuriyetlerine müteallik muahedatı keenlemyekun addetmektedirler. Yalnız Moskova 16 Mart 1921 tarihinde imza edilen Türk-Rus muahedesi bu madde hükmünden müstesnadır.

İkinci madde ile müteakidin içlerinden birrine kerhen kabul ettirilmek istenilen hiçbir muahede-i sulhiye veya diğer bir sened-i beynelmileli tanımamayı taahhüd etmektedirler. Bu maddede Türkiye'ye taalluk edipte Büyük Millet Meclisi Hükümetinin, tanımadığı hiçbir sened-i beynelmilelin Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan tarafından da tanınmayacağı tasrîh olunurken Türkiye tabiriyle Misak-ı Milli'nin ihtiva ettiği arazi farz edilmiştir.

Üçüncü madde, Türkiye'de kapitülasyonların keenlemyekun ve mülga olduğuna dairdir. Dördüncü madde de Türkiye'nin şimal-i şark-i hududu, Bahr-ı siyah sahilinde Sarb karbesinden başlayarak Hedis Meta Dağı – Şavyet Dağı hat kısm taksim miyahtı , Kani Dağından geçen ve oradan daima Kars ve Ardahan sancaklarının şimal-i hudud idareye-i kadimesini ve Arpa Çay, Aras talveği, Ninji Karasu munsıbına kadar takip eden hat ile tayin edilmiştir.

Beşinci madde ile Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetleri Nahçıvan muntıkasında Azerbaycan himayesinde muhtar bir arazi teşkil etmesini kabul etmektedirler.

Altıncı maddede Türkiye, Batum liman ve şehrinin ve dördüncü maddede musarrah hudut şimalinde bulunan Batum livasına ait arazinin hak matbuatı atideki şartlarla Gürcistan'a terk etmektedir.

- 1- Bu maddede tahsis ve tayin olunan mahaller ahalisi her cemaatin dinini ve hürriyetini temin edecek vasi bir muhtariyet-i idareye nail olmak ve mezkûr mahaller ahalisinin arzularına muvaffak bir usul tasarruf arazi ithaline imkân bahşetmek.*
- 2- Batum limanı tarikiyle Türkiye'ye ithal veya Türkiye'den ihraç olunacak bilcümle mevad ile eşyayı ticariyenin gümrük resmine tabi tutulmayarak bila müşkilat-u mevani bilcümle rüsum ve tekaliften muaf olarak serbest bir surette imrar hakkı, her nevi masarif-i hususiyeden müstesna olarak Batum limanından istifade hakkıyla birlikte Türkiye'ye temin edilmek.*

7 ve 8. maddeler Türkiye ve Gürcistan hükümetlerinin, hem hudud-u muntika ahalisinin hududunu geçmelerini ve bu menâttaktaki meralardan istifadelerini tahayyül edeceklerine dairdir. Dokuzuncu madde, Karadeniz ve Boğazlara mütedair olup ber-vech-i atidir:

Bütün milletlerin muamelat-ı ticariyesi için Boğazların açık tutulması ve bunlardan serbest-i mera temin zemininde Türkiye ile Gürcistan, Karadeniz ve Boğazların tabi olacağı kavaidin beynelmilelin ihzar-ı katiyesini sahildar devletlerin murahhaslarından mürekkeb olarak bilahare teşkil edecek bir konferansa tevdi'i hususunda müttefik alakadar olacak mukarreratın, Türkiye'nin hâkimiyet-i mutlakıyesine ve Türkiye ile payitahtı olan İstanbul'un emniyetine bergune halel iras edememesi şarttır.

Diğer maddeler müteakidinin her birinin diğeri arazisinde ikamet eden tebası ve bu tebanın vaziyet-i hukukıyesi, üserayı kadimenin iadesi, afv umumiler, konsolosluk mukaveleleri vesairenden bahseder.

On sekizinci madde mucibince müteakid milletler arasında münasebat-ı ticariyenin tesisi iktisadi, mali vesaire mesailin hali maksadıyla Tiflis'te alakadar memleketler mümessillerinden müstakil bir komisyon toplanacaktır." [Vakit, 30 Ekim 1921, s. 2.]

Ek 8

TÜRKİYE VE SOVYET CUMHURİYETLERİ İTTİHADI HÜKÜMETİ ARASINDA

17 Kânunuevvelde imza edilen muahedenamede mevcut münasebat-ı mütevaliye tabiiye ile samimi dostluğun takviyesine hâdîm şerait-i tasdiki tespit edilmiştir. Muahedename Mukaddime: Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile İctima Şuralar Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti tarafeyn arasında mevcut münasebat mütevali-i tabîye ile samimi dostluğun takviyesine hâdîm olacak şerait maddiyeyi tespit, iki memleketin menfaate muvaffak olacağını bilsiddık, bu maksatla Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'le İctima Şuralar Cumhuriyeti Hariciye Komiseri Mösyö Georgi Çiçerin'i tayin etmişler ve müşarünileyh ber-vech-i ati mevadde ittihad eylemişlerdi:

Madde 1 – Tarafeyn akdinden biri aleyhinde diğeri bir veya birkaç devlet-i sâlise tarafından bir hareket-i askeriye vaki olduğu takdirde diğer taraf akid birincisine karşı bitaraflığı muhafaza etmeyi taahhüt eylesin.

Hâşîye: Diğer tarafın menafîini ihtilal etmeyecek olan askeri manevralar hareket-i askeriye tabirinin daire-i şümulüne ithal edilmez.

Madde 2 – Tarafeyn akidinden her biri diğerine karşı hiçbir tecavüzde bulunmamayı taahhüt eyler. Aynı zamanda bir veya birkaç devlet-i salise ile akd olunup diğer taraf akdin aleyhine tevcih edilmiş olan hiçbir ittifaka veya siyasi mahiyette itilafa ve keza bir devlet-i salise veya düvel-i salise ile akd olunup diğer taraf akdin emniyet-i askeriye ve bahriyesi aleyhine müteveccih bir ittifaka veya itilafa iştirak etmeyeceğini taahhüt eyler. Bundan başka tarafeyn akdinden her biri bir veya birkaç devlet-i salise tarafından diğer taraf akid aleyhine tevcih edilmiş herhangi bir hareket husumetkâraneye iştirak etmeyemeyi taahhüt eyler.

Madde 3 – İşbu itilafname tasdiki tarihinden itibaren mera ve müddeti üç sene olacaktır. Tarafeyn akidinden biri, altı ay ikdam ihbar eylemek suretiyle, feshetmediği takdirde itilafname kendiliğinden bir sene müddetle temdîd edilmiş olunacaktır.

Çiçerin- Tevfik Rüştü

Protokol: 1

Bugünle beraber şurası mukarrerdir ki tarafeynden her biri işbu muahdede tayin edilmiş taahhüdat haricinde düvel-i salise ile her türlü münasebatta tam bir serbest-i hareket muhafaza eder.

Protokol: 2

Bugünkü tarihle imzalanmış olan muahdedenin ikinci maddesinde mezkûr (siyasi mahiyet) tabirinin devletler beytinde vuku bulup diğer taraf akdin aleyhine müteveccih bulunan her nevi mali ve iktisadi mukaveleleri dahi ihtiva eylediğini tasdik hususunda tarafeyn akdin tahaddüttürler.

Protokol: 3

Tarafeyn akdin yek-diğeri arasında tehassüs edip taraf-ı aliye diplomasiye ile hallolunamayan ihtilakın tasviyesi için müracaat olunacak usulleri tespit etmek üzere müzakerata girişmeyi keza taahhüt ederler.” [Hâkimiyet-i Milliye, 22 Aralık 1925, s. 1.]

Ek 9

Bakü Türkiyat Kongresi'nin kararı üzerine hemen her gazetemiz Latin harflerinden bahssetti. Bu makalelerde esaslı fikirleri tasnif ederek, birkaç günlük münakaşanın nasıl bir netice vereceğini kârilerimize göstermek istiyoruz:

“Hakimiyet-i Milliye” de çıkan makalenin hülâsası şudur:

- 1- *Bakü Türkiyat Kongresinin kararı Türk lisanı için mühim bir hadisedir. Binaenaleyh bizimde kati bir karar almamız lazım geliyor.*
- 2- *Eğer harfleri değiştireceksek, bunun için en müsait zaman Türk milleti arasında okuyup yazmak bilenlerin yüzde nisbeti çok ehemmiyetsiz olduğu ve yeni maarif ve irfanın henüz inşikafa başladığı bu senelerdir.*
- 3- *Şimdiki harflerimizin ıslahı kabil olduğu hakkındaki cereyan kuvvetini kaybetmiştir. Latin harfleri, yavaş yavaş, kendi hararetli aleyhtarlarını bile kazanmaktadır.*
- 4- *Maarif Vekâleti bir mütehasıs heyeti toplayarak meselenin kendisini ve hangi elif-balardan harf alacağımızı, sonra nasıl bir tedris usulü ile buhrana sebep olmaksızın yeni harfleri lisanımıza nakledebileceğimizi tetkik ettirmeliyiz. Bu mutaalalardan Latin harfleri davasının iki safıyesi meydana çıkıyor:*

A) *Harflerimizi değiştirmek zaruri midir, değil midir?*

B) *Değiştirmek zaruri ise hangi elif-balardan istifade etmeliyiz?*

Biz “Hakimiyet-i Milliye” de harflerimizi değiştirmek zaruretini tasdik etmekle beraber, harfleri intihap hakkını ancak mütehasıslara bırakıyorduk.

“Cumhuriyet” gazetesinin mutaalaları şöyle hülâsa olunabilir:

- 1- *“Cumhuriyet” baş muharriri Latin harflerinin kabulüne taraftardır.*
- 2- *Ancak harfler hususunda şimdiye kadar yapılan alelamyâ tecrübelerden başka bir usul tutmalıyız. Her şeyden evvel lisanımıza Fransız elif-basını tatbik edemeyeceğimizi kafalarımıza yerleştirmeliyiz. “Cumhuriyet” baş muharriri Macar harfleri tetkik olunduktan sonra” son şekillerin bulunabileceği fikrindedir.*
- 3- *Latin harfinin kabulü başlı başına bir maarif ve medeniyet meselesi teşkil edecektir. Yalnız acele etmemeliyiz.*

“Yeni Ses”, Latin harflerinin hararetle taraftardır. Hatta o tedrice bile lüzum görmüyor. İşte nokta-i nazarları:

- 1- *Şimdiki harflerimizi ister istemez bir gün değiştirmek mecburiyetindeyiz. Binaenaleyh bir hamle ile Latin harflerini alalım.*

2- *Usul tatbiki gelince bunu tedrici değil, birden kabul etmek daha doğrudur. Bunun için daha bidâyette gazeteleri baştan başa Latin harfleriyle neşrettirmelidir.*

“Vakit” gazetesine göre:

1- *Türkiyat Kongresi'nin kararından sonra, milli hudutlarımız haricindeki Asya Türklerinin azim bir kısmı Latin harfleriyle okuyup yazmaya başlayacaklardır. Türk alemi ile Avrupa arasında mutavassıt bir mevkide bulunan Anadolu Türklerinin'de- Eğer mümkünse Latin harflerini kabul ederek- O alemle manevî rabitasını muhafaza etmesi, diğer taraftan lisanımızın yazı vasıtalarını beynelmilel lisanlara yaklaştırmaya çalışması pek tabii görülmek lazım gelir.*

2- *Ancak evvel emirde harflerimizin tebdili meselesi salahiyettar bir heyet tarafından tetkik edilmeli, Latin harflerinin kabulü alem-i Türk nokta-i nazarından doğru olup olmadığına karar verilmelidir. Eğer karar Latin harflerinin lehine olursa, o vakit muamelatta buhran tevliid etmeksizin tedrici surette tatbik çareleri taharri edilmelidir.*

3- *Memlekemizde okuyup yazmak bilenlerin nisbeti yüzde iki buçuktan fazla çıkarılmıyor. Şimdiki harflerle memlekette okuyup yazanların miktarı arttıkça tabii olarak Latin harflerinin kabulünde mevcut müşkülatta artacaktır. Binaenaleyh bugünkü şerait-i umumiye içinde Latin harflerini kabul etmek kabil olmazsa bundan sonra hiç olmayacaktır. Harflerimizi değiştirmek zaruru ise buna bir an evvel başlamak faideli olur.*

“Akşam” başmuharriri Latin harfleri taraftar ve aleyhtarlarının belli başlı nokta-i nazarlarını hülasa ettikten sonra diyor ki:

1- *Mesele münakaşa ve tedkik edilerek daha olgun bir hale gelmelidir.*

2- *Latin harflerinden Fransızca harflerini kastetmemeliyiz, çünkü Fransız harfleriyle Türkçeyi yazmak imkânsızdır.*

3- *Yeni harfler kabul edilecekse, devletin bunu yavaş yavaş kabul etmesi zarureti vardır. Ve uzun seneler çocuklara iki elif-bayı beraber öğretmeliyiz. Daha sonraki nesiller Türk elif-basınıda öğrenmekten müstağni kalabilirler.*

“Halk” gazetesi meseleyi bittabi gayet alemane alıyor ve harfleri tetkik edecek heyetin yalnız bu kadar mahdut bir vazife ile mükellef kılınmasını, lisan meselesinin gelişi

itibariyle mütehasıs ve bitaraf bir heyet tarafından tetebbu ettirilmesini söylüyor. Bu münakaşalarla iki zümre karşısında bulunuyoruz:

- 1- Taraftarlar,
- 2- Mütereddid veya ihtiyatkârlar,

Latin harfleri taraftarlarının karşısında kuvvetli deliller söyleyen hiçbir aleyhtar yoktur, bilakis Latin harflerini kabul etmekle lisanımıza gelecek kazançları kimse inkâr etmiyor.

Bugünkü vaziyet budur. Münakaşanın bundan sonraki inkişaflarını dahi muntazaman takip edeceğiz. [Hakimiyet-i Milliye, 18 Mart 1926, s.3]

Ek 10

LATİN HURUFATI KABUL EDİLECEK OLURSA

Evvela matbaacılık, daktilografi.

Bu hurufat kabul edildiği takdirde, matbaacılıkta büyük bir tahavvül karşısında bulunacağız. Bizim şimdiki yazılarımızın çeşitleri maleteessüf mahduttur. Arabî dediğimiz şimdiki hurufatımızı ikmale ve ihtiyaca kafil eşkâle koymağa sanatkârlar gayret edememişlerdir. Elyevm mevcut ve amil olmak üzere ve ırken bir Türk sanatkârı vardır ki bab-ı ali caddesindeki dökümhane sahibi Mehmed Efendidir. Fakat bir Mehmed Efendi ne yapabilir. Hurufatçılık çok sermayeye muhtaç bir sanattır. Halbuki Latin hurufatını istimal eden milletlerde hurufat dökmeçilikle meşgul olan ne büyük, ne zengin, ne mahir fabrikalar vardır. Vücuda getirilmiş olan güzel çeşitlerin haddi hesabı yoktur. Kezalik, Avrupa'da dökülen bu harfler sağlamlıkta da bizimkilere kat ve kat faikdir. Bizim hurufatımızın bir takım ince ve hatt-ı müstakim haricinde parçaları vardır: kaf sereni, mim kuyruğu, cim ve ayn çanağı gibi parçalar ile noktalar ancak birkaç sene hurufatın tanınmasına müsait olur. Gazete sahipleri her iki senede huruflerini tecdid etmelidirler. Yoksa gazetenin yazıları kırık dökük olur. Bir gazete lâakal ayda elli liralık hurufat istihlâk eder. Bu ise bad-ı heva verilen bir paradır. Latin harfleri ise hiç olmazsa altı sene gider.

Bir de Türkçe, daha doğrusu, kullandığımız Arapça hurufatın hatt-ı müstakim haricinde çıkan gayr-i hendesî parçaları yazının süslenmesine sebep olursa da tabi hurufatında satır araları gayetle açık olur. Bu açıklık hattın kalınlığıyla mütenasip değildir. Halbuki Latince hurufat hem daha kalın ve siyah olur, hem az yer işgal eder.

Bizim hurufatımızın bu noksanı yüzünden gazetelerin Avrupa kağıt fabrikalarına verdikleri paralar içinde çok fuzuli olanı vardır. Ne demek istediğimizi yalnız ehl-i sanat olanlar anlayabilirler.

Türkçede pek kalın hurufat yoktur. Nihayet 48 punto vardır. Fakat kalınlık yine bir şey değildir. Latincedeki hurufatın ise birkaç santimetre kalınları vardır. Türkçede kalın hurufat ile mesela duvar ilanları basılamaz. Behemehâl ilânı el ile yazmak ve sonra basmak lazım gelir.

Diğer cihetten, linotip ve monotip denilen tertip makineleri vardır. Latince hurufat bizimkiler gibi elde dizilmez. Mürettibler piyano gibi makinelerin önlerine oturarak ve klavyelere basarak yazıları dizerler. Bir mürettib günde altı punto denilen ince harften altı sütun kadar yazı dizer. Onun için Türkçenin el ile tertibatı matbaalar için pahalı olur. Türkçede hurufat dizilip basıldıktan sonra o dizili hurufat birer birer dağıtılır, her biri kendi gözüne konur. Fakat makine maarifetiyle dizilen hurufat bir kere basılır ve dağıtılmaz. Binaenaleyh hurufat her gün yenidir. Çünkü linotip makineleri hurufatı hem döker hem dizer. Sanatın bir harikasıdır.

Daktiloğrafi – El, yazı makineleri için Arabî hurufat bir türlü tatbik edilemedi. Ne yapıldıysa yazı hem çirkin hem okunmaz oldu. Ticret mektuplarımız ve resmi evrak behemehâl el ile yazılıyor ve binaenaleyh intizamsızlık oluyor. Sanat noktasından daha söylenecek şeyler vardır. Fakat biz en göze çarpanlarını ityân ettik.

Saniyen: Latince harflerde bizim lisanımızın telaffuzu için lazım olan harfler tekmiil değildir. Fakat bunları ikmal güç değildir. Bu hususta Latin hurufatını kullanan ve lisanları Latin cinsine mensup olmayan milletlere bakalım. Macarlar, Lehliler, Çehler, Hırvatlar, mevcut olan Latin hurufatından bazılarının üzerine işaretler koymaya, bazende iki harften bir sada çıkarmaya mecbur olmuşlardır. Leh lisanında bizim kalın şam vardır. Bu harfin ortasına mailen bir çekecek koymuşlardır. Hurufatlarda Ç sadası için Latin harfinin üzerinede bir işaret koymuşlardır.

Demek istiyoruz ki Latin harflerinin üzerine bizde lisanımızın telaffuzuna göre böyle işaretler koyabiliriz. Bunda hiç güçlük yoktur. Sâlifüzzikr Latin ırkından olmayan milletlerin suret-i istimallerinden bizde müstefid oluruz.

Dün kâri'înlerimizden (İbrahim Hasan) imzasını koymuş bir zat bize Latin hurufatıyla makinede yazılmış bir mektup göndermiş. Bu mektup pek temiz, pek muntazam

bir tertipte idi. Mektup sahibi Latin harufatının muhassenat bahsediyor. Evet kabil-i inkâr olmayan iyilikler var. Buna karşı itirazlarda var.

Burada gayet mühim içtimai ve siyasi noktalar mevcuttur ki bunları erbabı bilmüzakere halletsinler. Bu bir Avrupa ve Asya meselesi gibi birşeydir. Gibiyi kaldıralım, Avrupa Asya meselesidir diyelim de söylenecek sözleri hülasa etmiş olalım. Türkiye Cumhuriyeti için bu mesele veyahut beynel Şark ve Garb meselesi kadar mühimdir. Tabii ki kolay değildir. Zira bütün müellefat, mektep kitapları hep o harufla yazılmak lazım geleceği gibi derhal mükemmel bir de lügat kitabı tanzimi iktiza eder. Ama bunlar yapılmaz şeyler değildir.” [Ahmed Cevdet, İkdam, 12 Mart 1926, s. 1.]

Ek 11

RUS MUAHEDESİ RUSYA’YLA YAPACAĞIMIZ İHRACAT/TÜRKİYE-SOYETLER RUSYA’YA YAPACAĞIMIZ İHRACAT

“Bu sene içinde Rusya’ya yedi buçuk milyon liralık mal ihraç edeceğiz. Ruslarla imza ettiğimiz ticaret muahedenin ihtiva ettiği mevadın başlıcaları şunlardır:

Rusya’ya bu sene zarfında yedi buçuk milyon liralık mal ihraç edeceğiz. Buna mukabil Rusya’dan memleketimize ithal edilecek eşyayı ticariye için muahdede bir hat tayin edilmemiştir. Ancak bir sene nihayetinde yapılan istatistiklere nazaran Ruslar’ın bizim ihracatımızdan fazla miktarda eşyayı ticariye ithal ettikleri anlaşılırsa müteakip senede biz de ihracatımızı tezbit edebileceğiz.

Muahedeye nazaran ihraç olunacak mevad-ı iaşenin yüzde yirmisini Ruslar çıkaracak mütebaki yüzde sekseni Türk tacirleri ihraç edeceklerdir. Mevad-ı ibtidaiyenin ise yüzde yetmişini Ruslar ve yüzde otuzunu da Türk tacirleri çıkaracaklardır.

Rusların Türkiye’de ticaret mümessillileri olacak ve bunlar ihraç edilecek malları kontrol edip vize edecektir. Mümessillikler bulunmayan yerlerde bu vazife Rus konsolatörleri tarafından icra edilecektir.

Tüccar ihraç olunacak malları hükümet müessesatına sattığı takdirde bedelinin yüzde yetmişini ecnebi parası olarak tahsil edecek, mütebaki yüzde otuzu ile Rusya’dan mal mübâyaa edecektir.

Tüccar eğer Rusya’ya sevk ettiği malı eşhas veya müessesat hususiye satarsa bu takdirde sattığı malın bedelinin yüzde ellisini ecnebi parası olarak tahsil edecek, mütebaki yüzde elli ile de Rusya’dan mal satın alacaktır.

Muahede'ye birde liste merbutdur. Bu listeye nazaran bir sene zarfında da Rusya'ya (3) milyon (500) bin portakal, (100) bin limon, (2) milyon kilo incir, (1) milyon kilo üzüm, (300) bin kilo fındık, (4) milyon kilo pamuk, (4,5) milyon kilo palamut, (1) milyon (800) bin kilo palamut hülasası, her nevi kuru ve yaş meyve, zeytin, zeytinyağı, muayyen miktarda küçük ve büyük hayvanat ihraç olunacaktır. İhraç olunacak mallar için Ruslar gümrük tarifelerinde tenzilatı icra etmişlerdir. Rusya'dan Türkiye'ye ihraç olunacak eşya için de Lozan akdlerine tatbik ettiğimiz gümrük tarifesi tatbik olunacaktır.” [Hâkimiyet-i Milliye, 14 Mart 1927, s. 1., İkdâm, 16 Mart 1927, s. 1.]

Ek 12

TÜRK-RUS TİCARET VE SEYRİSEFAİN MUAHEDESİ

Hariciye Encümenimiz, Muahedenin Müsta'celen Tasdikini Heyet-i Umumiyyeye Arz Etti, Muahede Rusya ile münasebatımızda Feyzli Bir Devir Açacaktır

“Türk-Rus Ticaret ve Seyrisefain Muahedesi Hariciye Encümeni tarafından tasvip edilerek Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umumiyesine takdim edilmiştir.

Hariciye Encümenimizin bu husustaki mazbatası ber-vech-i atidedir:

Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı ile 11 Mart 1927 tarihinde akd olunan Ticaret ve Seyrisefain Muahedesinin tasdikine ait olup başvekâletten gelen kanun layihası ile merbutanı ve ticaret encümeninin mazbatası hariciye encümeninde mutalaa ve tedkik olundu.

Muahedenin 1-9 (dokuzuncu madde dâhil) maddeleri ikamete müteferridir. Ahkâm mündericesi tarafeyn tebaa ve müessesatını hakkında esasen 16 Mart 1921 tarihli Moskova muahedesinin kabul ettiği en ziyade nail müsaade millet muamelesi şartını ihtiva etmekte olup bariz bir hususiyet göstermemektedir.

20-25 (25.madde dahil) .ci maddeler seyrisefaine aid ve bu babdaki mukavelelere derci mu'tâd olan ahkâmı havidir.

Ticaret hakkındaki mevada gelince: Rusya ile akd muahede etmiş olan Almanya, İtalya, Norveç, Danimarka vesair devletlerce de kabul edilmiş olduğu vecihle Rusya'da carî ticaret-i hariciye sisteminin bir netice-i zaruriyesi olmak üzere Türkiye'deki Rus ticaret-i hariciye mümessiliğinden sefaretin tam bir cüzüyi teşkil ettiği kabul olunmuş (11. madde) ve 15.maddede mezkûr şubeler hariç olarak mümessilliğin Ankara merkezi ile

İstanbul'daki adresi mukayyed şubesinin hukuk-u düvel ammece hariç ez memleket imtiyazı namıyla manun mesken masuniyetinden istifade edeceği on ikinci madde cümlesi ahkâmından bulunmuştur. Şu kadar ki bu imtiyaz 13. madde ahkâmının tatbikine mani teşkil etmeyecektir.

Bundan maada ticaret hariciye mümessili ile iki muavini diploması imtiyazatından istifade edeceklerdir. Bu iştişa-i vaziyete mukabil 16. maddede Türkiye'nin de ittihad hükümeti ülkesinde bir ticaret mümessilliğini tesis etmesi ihtimali derpiş olunmuştur.

18. maddede tarafeynden her birinin mustahsalat arziye ve sanaiyesi için diğer tarafın transite açık yolları üzerinden transit rüsumundan serbest-i mürur hakkı talep tanınmıştır. Bundan maada menşe-i ve mevridi Türkiye olan emtia Batum tarikiyle Asya memleketleri de dâhil emtia aynı tarikle Türkiye'nin Şark ve Garp vilayetleri arasında imrâr olunabilecektir.

Moskova muahedesinin 2. fıkrası bu tarikle imal edilmiş olacaktır.

İthalat ve rüsumi hakkında mevzuu ahkâmında şundan ibarettir:

Rus mustahsilat arziye ve sanaiyesi 26. madde mucibince Türkiye'de üçüncü herhangi bir devlet mustahsalat mümaselesi üzerinden alınan veya alınacak olanlardan başka ve daha yüksek, emsali tezbitte dâhil olmak üzere gümrük rüsumuna vesair ithal harçlarına tabi olmayacaktır. Bu itibarla Rus mahsulat mümaselesine Lozan rejimini tatbik etmiş olacağız. Rusya'ya ithali taht-ı karara alınmış olan ve merbut (...) ta'dâd edilmiş bulunan Türk mustahsalat-ı arziye ve sanayisi ise tabii umumiyesi üzerinden hizalarında münderiç yüzde tenzilatından istifade edecektir. Tenzilat yüzde on beşten yüzde yüze yani muafên imrâra kadar tefâvüt ediyor. Gerek bu takım gerek Rusya memalikine lisansla ithal edilecek olun merbut hudulünde tadid edilen eşyamız Rusya'da, emsal tezbide dâhil olmak üzere, herhangi bir üçüncü devlet mahsulat-ı mümaselesinden istifa edilen veya edilecek olandan başka veya daha ziyade gümrük ve rüsumuna ve ithalat mükellefiyetine tabi olmayacaklardır. Türkiye mahsulat arziye ve sanaiyesinden Rusya'ya ithali karargir olan eşya için ibraz edilecek menşe-i şehadetnamesi hakkında Rus gümrüklerince ciddi bir şüphe hâsil olursa tedkikat azami rehfine itimam edilecektir. (nihai protokolde 18. maddeye kabul edilen hüküm) cetvellerin muhteviyatı her sene müştereken gözden geçirileceği cihetle vesika ile ithal olunacak mevadın tevzii hususunun salahiyettar ve bitaraf teşkilatımız vasıtasıyla ve şikâyete mahal vermeyecek tarzda icrası

matlub ve memuldür. Sefain ve meranın tabiiyeti hakkındaki 22. madde hükmüne bir kayd-ı ihtirazi teşkil etmek üzere askeri ve ticari eski Rus filosuna mensup olan mümessilin ecnebiyeye gönderildikleri cihetle millileştirilmekten hariç kalan bilcümle sefain üzerinde Sovyet hükümetinin hukuki iptal edilmemiş olduğu protokol cümle-i ahkâmındadır. Mevad-ı mündericesi berveche bala teşrih edilmiş olan muahedenin tasdiğine ait kanunun tarihi neşrinden muteber olacağı hakkında layihaya bir madde ilave olunmuş ve müsta'celen kabul ve tasdiki heyet-i umumiyenin nazar-ı tasvibine arz edilmiştir.”

Ticaret Muahedesinin Esasatı

Muahedenin ihtiva ettiği mevada nazaran tarafeynden her birinin tebaası, taraf diğer ülkesine serbestçe girmek, mevcut nizamata tabiiyet şartıyla ikamet ve oradan çıkmak hakkına haiz bulunmaktadır. Tarafeynden her birinin mukem buldukları taraf diğer ülkesinde buldukları memleketin kavaninin ve nezaretine tabi olacaklar ve haklarının ihkâkı ve müdaafası zemininde ricatı muhakemenin kaffesine serbestçe müracaat edebileceklerdir. Mezkûr teba cem-i kavanine ve adliye hususatında buldukları memleketin tebaasına bahşedilen veya ileride edilecek olan hukuktan müstekid olacaklardır. Hukuk aile ve ehliyete müteallik mesail ve kezalik vasiyet tarikiyle veya bala vaziyet tevarüs hususatı işbu muahedenin mevki merayete ve zeminden itibaren bir sene zarfında tarafeyn arasında akd edilecek bir itilaf mahsusun mevzunu teşkil eyleyecektir. Tarafeyn tebaası yek-diğeri memalikte gerek adli, gerek idari, gerek belediye bilumum resmi ve mecburi memuriyetlerden müstesna tutulacak ve takdi mükellefiyetlerle istimvalat askeriye için rüsum ve vergiler hususatında teba-i mahalliye muamelesinden daha az müsaid bir muameleye tabi tutulmayacaktır. Anasır-ı tabiyeden münbais afat vukundan tarafeyn akdinden birinin tebası taraf diğer ülkesinde çalışmak mükellefiyetine tabi tutulacaktır. Tarafeynden her biri her nevi emvalin iktisabı temlik, masuniyet ve tasarrufuna müteallik hususatin kaffesinde kendi tebaasına ve en ziyade mazhar müsaade millet tebaasına bahşettiği muamelenin aynını taraf diğer tebaasına temin eyleyecektir.

Bu maddenin hükmü, Türkiye’de teba-i ecnebiyenin hudut belediye haricinde emval gayr-i menkule iktisabı hususundaki memnuiyetine dair olan Türk kanunları ahkâmına halel iras etmeyecektir. Tarafeyn akdinden birinin ülkesine girmiş olan taraf diğer tebaası en ziyade mazhar müsaade millet tebası hakkında tatbik edilen esasatin

aynına tebean işbu taraf ülkesinde faaliyet sanayi ve ticariyede mesai fikriye ve bedeniye de bulunabileceklerdir.

Teba-i mahalliye hasr edilmiş olan ticari, sanayi mesleki ve hurufeti icra edemeyeceklerdir. Bununla beraber tebaa-i mezkûr işbu meslek ve hurufetlerin icrası hususunda en ziyade mazhar müsaade millet tebaasının tabi tutuldukları veya tutulacaklarından daha az müsaade şeraite tabi olmayacaktır.

Rus Ticaret Teşkilatı

Sovyet Cumhuriyetleri ticaret hariciyesi devlet inhisarında bulunması dolayısıyla Türkiye hükümeti mezkûr Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı ticaret mümessilliğine ve teşkilatına ülkesinde atideki vazifi icra salahiyeti bahşetmektedir.

Ticaret hariciye hususunda Sovyet Cumhuriyetleri İttihadının menfaatini gözetmek, Türkiye ile Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı arasındaki ticaret-i hariciyeyi ve emtia mübadelesini işbu muahede ahkâmına tevkifen tanzim etmek ve Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı hükümetinin ticaret hariciyesini icra ve Türkiye ile Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı arasındaki münasebatı ticariyenin inkişafına hizmet eylemektir. Türkiye, Sovyet Cumhuriyetleri İttihadının merkezi Ankara'da ve şubesi İstanbul'da bulunan ticaret-i hariciye mümessillikleri binalarının haric imtiyazatından ve mezkûr teşkilat mümessili ile iki muavenetin heyet-i siyasiye imzasına bahşolunan salahiyet ve imtiyazat ile mesuniyet-i şahsiyeden müstefik olmalarını tasvip eylemektedir. Ticaret mümessilliğinin Türkiye'de icra edilmiş olan muamelat-ı hukukiyesi ile bunların netayici adliyesi Türk kanunlarına tabi olacak ve Türk hak kazasına dahil bulunacaktır. Hukuk-i umumiye-i devle nazaran devletin hak hükümranıyesinin icrasına siyasi veya şebenderi mümessillerin faaliyet-i resmîyelerine mahsus mevad olmamak şartıyla Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı hükümeti Türkiye'de bulunan emvalinin cezine müsâğ verilmektedir.

Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı hükümeti kendi ticaret mümessilliğinin Türkiye'de akd ettiği bilumum malumat-ı ticariyeden mütevellid mesuliyeti deruhte eylemektedir. Mezkûr İttihad Devlet müessesatının akd ettiği muamelat-ı ticariyeye gelince, bu muamelattan mezkûr müessesatın ancak kendileri mesuldür. Ticaret mümessilliğinin İstanbul, İzmir, Trabzon, Mersin, Erzurum, Konya veya Eskişehir'de şubeler küşadı hakkından istifade edeceği hususunda tarafeyn mutabık kalmışlardır. Türkiye Hükümeti Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı dâhilinde ticaret mümessilliği tesis ettiği takdirde

Türkiye’de Rus ticaret hariciye mümessilliğine bahşolunan hukuk-i imtiyazat ve muafiyetlerden aynı suretle istifade edecektir. Tarafeynden her biri taraf diğer ülkesinin ithalatına veyahut işbu ülkeye ihracatına müteallik hususatta bu babda diğer bilcümle memalik hakkında müesses umumi usule kıyasen herhangi bir güna tekayyüdat tatbik etmemeğe taahhüd eylemektedir. Tarafeyn deniz, kara ve dâhili sular yollarında yolculukların eşyayı zatiyeleri emtia ve nakliyat hususlarında tarafeyn akdin ülkeleri sakinleri beytinde hiçbir fark gözetilmeyecektir. Bununla beraber akdin kendi yolları üzerinde işlettikleri tarifeleri tanzim hukuki malların (...) bulunmaktadırlar.

Nakliyat İtilafnamesi

Tarafeyn muahedenin mevki-i merayete girmesini müteakip yolcu ve eşyayı zatiye ile emtianın doğru demir yolu nakliyatı hakkında bir itilafname-i mahsus akdine tamamen madde buldukları beyan ederler. Menşe-i Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı olup buradan doğrudan doğruya ithal edilmiş olan mustahsilat-ı arziye ve sanaiye’nin Türkiye’ye duhullerinde işbu muahedenin bütün müddet meraiti esnasında üçüncü herhangi bir devlet müstahsilat mümaselesi üzerinden cibayet edilmiş veya edilecek olandan başka veya daha yüksek emsal tezyitte dâhil olmak üzere gümrük rüsümüne kezalik sair bilcümle ithal harçlarına tabi tutulmayacaklardır.

Muahedenin devamı müddetince Türkiye’den doğrudan doğruya ithal olunan ve menşei Türkiye olan ve atideki listede muharrer bulunan mustahsilat arziye ve sanaiye Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı hükümetinde mera-i gümrük rüsümü tarife-i umumiyesi üzerinden aynı suretle listede munderiç tenzilattan istifade edecektir. Soğan, tereyağı, peynir, taze et, mevaşi, ipek böceği tokumu, tuzlanmış yaş ve işlenmemiş ham deri, kılsız deri, kıllı deri, ham pamuk, ham yün yüzde yüz, yaş üzüm, kornet üzümü müstesna şekerlenmemiş kuru incir, her nevi şekerlenmemiş meyve yüzde 98,5, badem ve fıstık kabuklu yüzde 98,2, limon yüzde 75, kılsız deri yüzde 70, portakal yüzde 60, kitre (...) yüzde 64, yün halı yüzde 96, ham ipek yüzde 35, zeytinyağı, (...) ipek, ham beyazlanmamış ve boyanmamış mancınıkdan çıkmış ipek ve ipekli ipliği, pişmiş beyazlanmış ve boyanmış ipek ve ipek ipliği yüzde 20 tenzilata tabi olacaktır.

Mustahsilatı Arziye’nin Listesi

Türkiye mustahsilat-ı arziye ve sanaiyesinden olup atideki listeye dâhil mevad Sovyet Cumhuriyetlerine duhulünde bir üçüncü memleket müstahsilat-ı mümaselesinden istifade edilen veya edilecek olan emsal-i tezyidde dâhil kalmak şartıyla bilcümle gümrük

rüsûmundan ve diğêr bilcümle ithalat-ı mükellefiyetinden başka veya daha fazla rüsûm ve tekalife tabi tutulmayacaktır.” [Hâkimiyet-i Milliye, 19 Mayıs 1927, s. 2.]

Ek 13

TÜRK-RUS TİCARET MUAHEDESİ METNİ

“Bir taraftan Türkiye Cumhuriyeti, diğêr taraftan Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı aralarında saminen münasebat-ı dostaneyi takviye ve memleketeyn münasebat-ı iktisadiyesinin inkişafına hizmet, kezalik memleketlerinde tebaalarının şerait-i ikameti tanzim etmek arzusunda bulduklarından bir ticaret ve seyrisefain muahedesi akdine karar vermişler ve bu babda murahhasları olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti Sabık Ticaret Vekili ve Büyük Millet Meclisinde Gaziantep Mebusu Ali Cenani Bey Efendiyi ve Hariciye Vekâleti Müsteşarı Ali Şevki Bey Efendiyi, Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri Merkez İcra Komitesi Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadının Türkiye’deki sefir-i kebir ve fevkalade murahhası Mösyö Suriç ve Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetler İttihadının Türkiye’deki Mümessil Ticarisi Mösyö Yuriyef tayin etmişler ve müşarünileyhim usulüne muvaffak ve muteber görülen salahiyetnamelerini yek-diğêrine badeltebliğ ahâm-ı atıye’yi kararlaştırmışlardır:

Madde 1: Tarafeyn akdinden her birinin tebaası taraf diğêr ülkesine serbestçe girmek ve bu ülkede mevcut nizamata tabiyyet şartıyla ikamet eylemek ve oradan çıkmak hakkına haiz olacaklardır. Bu hususta tabii-i mezkûre en ziyade mazhar-ı müsaade millet tebaasının tabii oldukları veya olacakları şeraitten daha az müsait şeraite tabii tutulmayacaklardır. Şurası mukarrerdir ki işbu madde ahkâmı muahedenamenin ahkâmı sairesi haricinde olarak tarafeyn akidinden her birinin kendi ülkesindeki muhtelif münâtika taraf diğêr tabiisinin duhulünü men’ eylemek hususundaki serbestiyelerini diğêr bilumum memalik tabiisinde böyle bir memnuiyet tatbik eylediği takdirde temdîd eyleyemez ma’a hâzâ menâtık memnuniyete hem hudut memleketler tebaasının işbu fıkradan istisnası kabil olabilir.

Madde 2: Tarafeyn akdinden her birinin tebaası işbu muahedenin birinci maddesi ahkâmı mucibince taraf diğêr ülkesine duhul ve kezalik işbu ülkeden huruçlarında ithal ve ihraç memleketlerinde mevcut kavanin ve nizamata tevfikan hareket ederek istimal zâtı ve istimal beytilerine mahsus olan mallarını ithal ve ihraç eylemek hakkını haiz olacaklardır. Bu hususta tarafeyn akidin tebaası en ziyade mazhar-ı müsaade millet

tebaasının tabii oldukları veya olacakları şeraitten daha az müsait şeraite tabii tutulmayacaklardır.

Madde 3: Tarafeyn akdinden her birinin tebaası mukim buldukları taraf diğer ülkesinde buldukları memleketin kavanin ve nizamatına tabiidirler. Mezkûr tebaa kendi haklarının ihkâkı ve müdafaası zımında derecât-ı muhakemedden kâffesine serbestçe müracaat edeceklerdir. Umumiyetle himaye-i kanuniye ve adliye hususatında buldukları memleketin tebaasına bahşedilmiş veya ileride edilecek olan hukuktan müstefid olacaklardır. Ma' haza masarîf muhakemeyi mümin kefalet akçesi ve muavenet-i adliye muhtacına bahşedilen teshîlât hususunda akidinden her birinin tebaasına buldukları taraf diğer ülkesinde en ziyade mazhar-ı müsaade millet tebaasına tatbik olunan muamelenin aynı tatbik edilecektir. Hukuk aile ve ehliyyete müteallik mesail ve kezalik vasiyyet tarikiyle veya bilavasîyet tevârüs hususatı işbu muahedenin mevki merait ü vaziyetinden itibaren bir sene mühlet zarfında tarafeyn akidin arasında akd edilecek bir itilaf mahsusunun mevzuunu teşkil eyleyecektir.

Madde 4: Tarafeyn akdinden her birinin tebaası taraf diğer ülkesinde gerek kıtaat müntezimede, gerek milisde mülki, bahrı askeri kaffe-i hizmet mecburiyetinden müstesna olacaklardır. Kezalik balade ta'dâd olunan hizmettan birine muadil olmak üzere ihdas edilen aynı veya kaffe-i mükellefiyetden de müstesna tutulacaktır.

Tebaa-i mezkûre gerek adli, gerek idari gerek beledi bilumum resmi ve mecburi memuriyetlerden de müstesna edilecektir. Anasır-ı tabiyeden münbais vukuunda tarafeyn akdinden birinin tebaası taraf diğer ülkesinde çalışma mükellefiyetine tabi tutulabilecektir.

Herhâlde işbu maddede mezkûr nakdi mükellefiyet, istimvalat, rüsum ve vergiler hususatında tarafeyn akdinden birinin tebaası, taraf diğer ülkesinde herhangi bir diğer memleket tebaasının (...) olduğundan daha az müsaid şeraite tabi tutulmayacaktır.

Madde 5: Tarafeyn akdinden her biri her nevi ve ilk iktisap, temlik, masuniyet ve tasarrufata malik hususatın kaffesinde kendi tebaasına yeni muamelenin aynını, taraf diğer tebaasına eyler. İşbu madde ahkâmı Türkiye'de tebaa-i beytiyenin hudut belediye haricinde emval gayr-i menkule iktisabı hususundaki memnuiyete dair olan Türk kavanini ahkâmına halel iras etmez. Bununla beraner hudut belediye haricinde kâin işbu emval gayr-i menkulenin iktisabı hususunda Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı tebaası

Türkiye’de en ziyade mazhar-ı müsaade millet tebaasına bahşolunan muameleden müstefid olacaktır.

Madde 6: İşbu muahedenin birinci maddesi ahkâmı mucibince tarafeyn akdinden birinin ülkesine girmiş olan taraf diğer tebaası, en ziyade mazhar-ı müsaade millet tebaası hakkında tatbik edilen esasatın aynına tebe'an işbu taraf ülkesinde faaliyet sanayiye ve ticariyede mesai ferdiye ve bedeniyede bulunabilecektir. Bunlar teba-i mahalliye hasr edilmiş olan ticaret sanai, mesleki ve hırfeti icra edemeyeceklerdir. Bununla beraber teba-i mezkure işbu meslek ve hırfetlerin icrası hususunda en ziyade mazhar müsaade millet tebaasının tabi tutulduklarından veya tutulacaklarından daha az müsait şeraite tabi olmayacaktır. Bir devlet inhisarının mevzuatı teşkil veya müdafaa-i milliye için bir menfaat arz eden faaliyet sanayiye şubâtının işbu maddenin birinci fıkrasının tatbikinden müstesna olduğu müstağni-i beyandır.

Madde 7: Memleketeyn teba veya eşhas hâkimiye’si beytinde kavanin mahalliye’ye tevfiiken akd edilmiş olan hüküm mukavelenamelerinin tarafeynin memleketeyn akdinden biri ülkesinde mukim bulunmaları şartıyla muteber tanınacağını memleketeyn akdin taahhüt ederler. Aynı suretle memleketeyn akdin balade mezkûr mukavelenameler mucibince tayin edilmiş olan hükümlerin kararlarının icrasını atideki şerait dairesinde deruhte ederler:

- A) Hükümlerin mukarreratının infazı keyfiyeti aynı maslahat hakkında tarafeyn akdinden birinin müessesat adliyesi tarafından ısdâr edilmiş olan bir karar mukaddime muhalif olmaya.*
- B) Mukarrerat infaz edilecekleri memleketin kanunlarına muhalif ahkâmı muhtevi bulunmaya.*

Madde 8: Tarafeyn akdinden birinin ülkesinde müdde’i olan kanunlara tevfiiken tesis edilecek olan ve icrayı ticaret maksadıyla veyahut iktisadi makasıdla müteşekkil bulunan her nevi eşhas hükmiye, diğer taraf akd ülkesinde eşhas hükmiye tanınacak ve bilhassa müdde’i aliye saffetleriyle muhakeme müracaat hakkını haiz olacaktır. Şurası mukarrerdir ki baladaki ahkâm tarafeyn akdinden birinin ülkesinde müteşekkil bir şahıs-ı hükmiyenin taraf diğer ülkesinde muamelatını ifa etmesi için kabul olunabilip olamayacağını bilmesi keyfiyetine taalluk etmez bu keyfiyet işbu son ülkede bu babda mer’a olan ahkâma daima tabi kalır. Herhalde tarafeyn akdinden birine mensup eşhas hükmiyenin taraf diğer ülkesinde kabul olunması ve kezalik işbu ülkede muamelatının ifası zımında vesair kaffe-i hususatta mezkur eşhas hükmiye taraf diğer ülkesinde en

ziyade mazhar-ı müsaade millete mensup eşhas hükmiyenin tabi tutulduklarından veya tutulacaklarından daha az müsaid şeraiti tabi olmayacaktır.

Madde 9: Tarafeyn akdinden birinin taraf diğer ülkesine kabul edilmiş olan tebaası ne şahısları, ne de malları veya faaliyetleri hususlarında tebaa-i mahalliye'nin ve en ziyade mazhar müsaade millet tebaasının şeraiti mümaselse tahtında tabi olduğundan veya olacağından başka veya daha yüksek tekalif ve rusume tabii tutulmayacaktır. Tarafeyn akdinden birinin ülkesinde müteşekkil olan ve muamelatını ifa için taraf diğer ülkesine kabul edilmiş bulunan hususi veya devlete aid eşhas hükmiye ne malları veya faaliyetleri hususlarında ve ne de diğer hiçbir hususta işbu ülkede icra-yı muamelat için kabul edilmiş olan en ziyade mazhar-ı müsaade millet eşhas hükmiye-i mümaselesinin aynı şeraiti tahtında tabii olduğundan veya olacağından başka veya daha yüksek teklifat ve rüsume tabii tutulmayacaktır. Cibayet olunan tekalif ve rüsume taalluk ettiği gibi belediyeler ve cemaatler koporason menfaatine istifa olunan rüsumi de şamildir.

Madde 10: Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetler İttihadı Ticaret-i Hariciye inhisarı devletine ait bulunduğu cihetle Türkiye hükümetini Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri ittihadı ticaret mümessilliğine ve teşkilatına Türkiye ülkesinde atideki vezaiife icra salahiyetini bahşeder:

- a) Ticaret hariciye hususunda Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri ittihadının menfaatini gözetmek.*
- b) Türkiye ile Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı arasındaki ticaret hariciyeyi ve emtia mübadelesini işbu muahedename ahkâmına tevfiқан tanzim etmek.*
- c) Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri ittihadı hükümetinin ticaret hariciyesini icra ve Türkiye ile Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı arasındaki münasebat-ı ticariyeye inkişafına hizmet eylemek.*

Madde 11: Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadının merkezi Ankara'da bulunan Türkiye'deki ticaret mümessilliği, Türkiye'deki Sosyalist ve Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı sefaretinin tamamen bir kısmını teşkil eder. Ticaret mümessili ve iki muavini sefaret-i erkândan madûd olup masuniyet şahsiyeden bir heyet-i siyasiye azasına bahşolunan sair salahiyet ve imtiyâzattan müstefid olurlar.

Madde 12: Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı ticaret mümessilliğinin Ankara'daki binasıyla İstanbul'da Beyoğlunda cadde-i kebirde (464) numeroda Sovyethanında kaîn şubesi binası hariç az memleket imtiyâzı on üçüncü madde ahkâmının tatbikine mani olmayacaktır.

Madde 13: Ticaret mümessiliğinin Türkiye'de icra edilmiş olan muamelat-ı hukukiyesi ile bunların iktisadiyesi Türk kanunlarına tabi olacak ve Türk hak kazasına dâhil bulunacaktır. Hukuk-i umumiye-i devle nazaran devletin hakk-ı hükümraniyesinin icrasına ve siyasi veya şehbenderi mümessilliklerin faaliyet resmiyelerine mahsus mevad olmamak şartıyla Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı hükümetinin Türkiye'de bulunan emvalinin hazine dahi müsâg olacaktır.

Madde 14: Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti kendi ticaret mümessilliğinin Türkiye'de akd ettiği bilumum muamelat-ı ticariyeden mütevellid mesuliyeti deruhte eyler. Sair Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı Devlet müessesatının akd ettiği muamelatı ticariyeye gelince, bu muamelattan bu müessesat ancak kendileri mesul olacaktır.

Madde 15: Tarafeyn akdin Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı Hükümetinin Türkiye'de ticaret mümessilliğinin Türkiye'nin atideki şehir ve limanlarında şube açmak hakkından istifade edeceği hususunda mutabık kalmışlardır: İstanbul, İzmir, Trabzon, Erzurum, Konya veya Eskişehir.

Yeni şubeler küşadı iki hükümet arasında bir itilafın mevzuunu teşkil edecektir. [İkdam, 19 Mayıs 1927, s. 3.]

TÜRK-RUS TİCARET MUAHEDESİ

Madde 16 – Türk Hükümeti Sosyalist Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı hükümeti ülkesinde bir ticaret mümessilliği tesis ettiği takdirde Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti bu mümessilik ile memurini Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı hükümetinin Türkiye'deki ticaret mümessilliğine bahşolunan aynı hukuk ve imtiyazat ve muafiyatdan istifade ettirecektir.

Madde 17 – Tarafeyn akdinden her biri taraf diğer ülkesinin ithalatına veyahut işbu ülkeye ihracata müteallik hususatta bu babda diğer bilcümle memalik hakkında müesses-i umumi usule kıyasen herhangi bir kota takyidat-ı tatbik etmemegi taahhüt eyler.

Madde 18 – Tarafeyn akdinden her birinin müstahsilat-ı arziye ve sanaiyesi taraf diğer mevzuat-ı umumiyesi mucibince işbu tarafın transite açık yolları üzerinde ve keza işbu taraf mevzuat umumiyesine tevfikeyen transite kabul edilecek ve bu ülkede bilcümle transit rüsumundan serbest bulunacaktır. Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı hükümeti Türkiye'ye işbu maddenin birinci fıkrası ahkâmından hariç olmak üzere menşei ve mevridi Türkiye olup Batum tarikiyle Asya memleketlerine ve keza menşei ve mevridi Türkiye bulunan ve Türkiye Vilayat-ı Şarkiyesinden Vilayat-ı Garbiyesine ve Vilayat-ı Garbiyesinden Vilayat-ı Şarkiyesine Batum tarikiyle sevk edilecek emtia içinde serbest transit hakkı bahşetmeğe muvafakat eyler. Menşei Türkiye olan ve Türkiye'den gelen emtianın işbu maddede mezkûr tarikle transit Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti teşkilatı tarafından bu eşyanın menşei ve mevridinin Türkiye olup olmadığının tetkiki şartıyla icra edilecektir. Bu tetkikatın tarz-ı icrası işbu muahedeye merbut nihai protokolde tespit edilmiştir.

Madde 19 – Tarafeyn akdinin demir kara ve dâhili sular yollarında yolcuların eşyayı zatiyelerinin ve emtianın nakliyatı hususlarında tarafeyn akdinin ülkeleri seknesi beytinde hiçbir fark gözetilmeyecektir. İşbu maddenin birinci fıkrası ahkâmının tarafeyn akdinin kendi nakliyat yolları üzerinde istedikleri vecihle tarifeler tanzim etmeleri haklarına halel iras etmediği müstağni-i beyandır. Tarafeyn akdin işbu muahedenamenin mevki-i meraiyete heman vaz'ini müteakip yolcu ve eşyayı zatiye ile emtianın doğru demir yolu nakliyatı hakkında bir itilafname-i mahsus akdine tamamen amade bulduklarını beyan ederler.

Madde 20 – Tarafeyn akdinden birinin sancağını hamil olup hamulesiz veya hamuleli olarak diğer tarafa ait sulara ve limanlara girecek veya buralardan çıkacak olan merakib ve sefain mahalli hareket veya azîmetleri neresi olursa olsun her güne hususatta aynile sefain milliyeye tatbik edilen muameleden müstefit olacaklar ve her ne unvan altında bulunursa bulunsun devlet-i vilayetler, nahiyeler veya taraf hükümetten salahiyeti haiz herhangi bir taazzuv tam ve menfaata istifa olunup merakib-i milliyeye tehmil edilmiş veya edilebilecek olanlardan başka hiçbir veya rüsumu tabi tutamayacaklardır.

Madde 22 – 20 ve 21. maddeler ahkâmı milli ticaret-i bahriyenin himayesini yeniden teşkilini ve inkişafını istihdafiden kavanin mahsusaye, milli sancağa hasredilmiş olan kaputaj kara sularında balık avı icrasına, kılavuz hidematına, kılavuz istihdamına,

romörkör işletmeğe vesair liman hidematına kezalik dâhil sulara seyrisefaine tatbik olunmayacaktır.

Madde 23 – Sefain ve merakibin tabiyyeti her iki tarafça devlet aidesinin salahiyettar makamâtı canından her memleketin kavanin ve nizamatına tevfikeyen bu babda verilen ve saik ve şehadetnamelere göre muteber tutulacaktır. Tarafeyn akdinden kiminin sened-i bahrisi ve vaziyet-i fenniyesini masdak cem-i istiabı, kabiliyeti seferîye vesair mümasil şehadetnameler gibi gemi evrakının mütekabilen tanınması hususunda bir itilaf mahsus akdini taahhüt ederler. Böyle bir itilafın akdine değin akdinden biri tarafından alelusul i'tâ edilmiş olan balade mezkûr gemi evrâkını mütekabilen tanıyacıklarını tarafeyn taahhüt ederler.

Madde 24 – Tarafeyn akdinden birinin sancağını hamil olup diğer tarafa ait bir limana mahza humulelerini itmam veya bunlardan bir kısmını ihraç etmek maksadıyla vasıl olan merakib ve sefain memleketin kavanin ve nizamatına tevkif hareket ederek humulelerinin diğer bir limana veya diğer bir memlekete gidecek olan kısmını gemi dâhilinde hıfzedebilecek ve humulelerinin işbu kısım ücreti için muhafaza harçlarından mâada- ki zaten bu harçlar ancak metn seyrisefain hakkında tesbit edilmiş olan en aşağı miktarında istifa edilebilecektir. Hiçbir harç veya ücret tesviyesine mecbur tutulmaksızın bunları tekrar ihraç edebilecektir.

Madde 25 – Tarafeyn akdinden birine mensup bir sefinenin taraf diğer sularında gark olması, karaya oturması, hisarbahrı veya tevakkuf-u mecburiye uğraması gibi hadisatta sefine ve humulesi işbu memleket-i kavanin ve nizamatının ahval-i mümaselede sefain-i milliyeye bahşettiği mesaidat ve muafiyatın aynından istifade edecektir. Geminin kapudanına, mürettebatına ve yolcularına gerek bunlar için, gerek sefine humulesi için aynıyla teba-i mahalliye tatbik edilen derecede ifayı muavenet ve müzaheret edilecektir. Tahlisiye resmi hususunda tahlisin vuku bulduğu memleketin mevzuat-ı kanuniyesi merakip ve sefain-i milliyeye tatbik olunduğu mümessellü tatbik olunacaktır. Karaya oturmuş veya gark olmuş bir geminin kurtarılan emtiası istihlak dâhili için memlekete ithal edilmiş olmadıkça hiçbir gümrük resmine tabi tutulmayacaktır.

Madde 26 – Menşe-i Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı olup buradan doğrudan doğruya ithal edilmiş olan müstahsilat-ı arziye ve sanaiyenin Türkiye'ye duhullerinden işbu muahedenin bütün müddet-i meraiti esnasında üçüncü herhangi bir devlet müstahsilat mümaselesi üzerinden cibilliyet edilmiş veya edilecek olandan başka

veya daha yüksek emsal-i tezyide vasıl olmak üzere gümrük rüsumuna kezalik sair bilcümle ithal harçlarına tabi tutulmaları lazımdır.

Madde 27 – Muahedenamenin bütün müddetince Türkiye'den doğrudan doğruya ithal olunan ve işbu muahedenameye merbut (1) numaralı listede tadid edilen ve menşei Türkiye olan müstahsilat-ı arziye ve sanaiye Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı hükümetine hîn duhuldür. Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı hükümetinde mera-i bulunan gümrük rüsumu tarife-i umumiyesi üzerinden ve balad mezkure (1) numaralı listede munderic yüzde tenzîlâtından istifade idecekdir. Herhalde sâlifüzzikr (1) numaralı listede tadid edilen müstahsilat arziye ve sanaiye ile işbu muahedeye merbut (2) numaralı listede ta'dâd edilen Türkiye müstahsilat-ı arziye ve sanaiyesi Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı hükümetine duhulünde herhangi bir üçüncü memleket müstahsilat mümaselesinden istifa edilen veya edilecek olan emsal-i tezyide vasıl olmak şartıyla bilcümle gümrük rüsumundan ve diğer bilcümle ithalat mükellefiyatından başka veya daha fazla rüsum ve tekalife tabi tutulmayacaktır.

Madde 28 – Tarafeyn akdinden birinin ülkesinde devlet, belediyeler ve cemiyetler korporasyon menfaatine olarak ne olursa olsun emtianın istihsali satışı ve istihlak ve nakli üzerinde cibayet olunan dâhili vergiler, rüsumlar ve harclar taraf diğer müstahsilat-ı arziye ve sanaiyesi ile emtia-i mümasele-i mahalliye ve en ziyade müsaid şeraite tabi tutulmuş veya tutulacak olan herhangi bir üçüncü devlet emtia-i mümaselesinden cibayet olunandan daha yüksek ve daha ağır olmayacaktır.

Madde 29 – Teminat gümrük rüsumunun tarz-ı cibayeti ve ithalat ve ihracata aid sair gümrük muamelatı hususlarında tarafeyn akdinden her biri diğerine herhangi üçüncü bir memlekete bahşettiği veya ileride edeceği bilcümle menafiden istifade hakkını bahşeder.

Madde 30 – Tarafeyn akdinden her biri taraf diğerin müstahsilatı arziye ve sanaiyesinin hîn ithalinde ithal edilen maddenin taraf diğer ülkesinde istihsal edilmiş bulunduğunu mübeyyen bir menşei şehadetnamesi ibrâzını talep eylemek hakkını muhafaza eyler. Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti emtiasının menşei şehadetnameleri Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti Ticaret Halk Komiserliği veya teşkilatı tarafından ve Türk emtiasının menşei şehadetnameleri de ticaret ve ziraat vekâletleri ile bunların teşkilat-ı mahalliyeleri ve kezalik Türkiye ticaret odaları tarafından i'tâ edilecektir. Gerek Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı

hükümetinden Türkiye'ye ihraç gerek Türkiye'den Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadına ithal olunacak emtiyaya ait menşei şahadetnamelerinin şekli tarifince itilaf-ı müşterekle tespit edilecektir. Sâlifüzzikr menşei şahadetnamelerinin tarafeyn teşkilat-ı aidesi tarafından vize ve muamele-i tasfiyesi şahadetnamede mezkûr emtianın ithal edildikleri taraf ülkesinde işbu muahedenamenin hîn imzasında mera olan nizamata tevfiken icra edilir.

Madde 31 – İşbu muahedenamenin en ziyade mazhar müsaade millet muamelesine müteallik ahkâmı mevad-ı ibtidaiyeye şamil değildir:

1 – Tarafeyn akdinden her birinin hudut mıntıkası dâhilinde ticareti tebdil için hem hudut memleketlere bah edildiği veya ileride edeceği fevâid.

2 – Bir gümrük ittihadı dolayısıyla tarafeyn akdinden herhangi birine tehmil edilecek mecburiyetler.

3 – Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı tarafından araziyesi 1 Ağustos 1914 tarihinde sabık Rusya İmparatorluğu eczâsından bulunan memalîğe bahşedilen veya edilecek olan fevâid.

4 – Gümrük tarifesi hususunda vesair bilcümle hususat ticariye hakkında Osmanlı İmparatorluğunun 1923 senesinde ayrılmış olan memalik ile Türkiye arasında mevcut veya atide tesis edilecek olan mafi ve fevâid-i mahsusa.

Madde 32 – İşbu muahedename tasdik edilecek ve tasdiknameler sür'at mümkün ile Ankara'da teati kılınacaktır. İşbu muahedename tarafında mevki-i merayete dâhil olacaktır. Muahedenamenin mevki-i merayete dâhilinden itibaren bir sene nihayetinde tarafeyn akdinden her biri bunun ahkâmına nihayet vermek hususundaki niyetini iblağ edebilecek ve me'a hâzâi işbu muahedename tarafeyn akdinden biri tarafından böyle bir tebliğin vuku bulduğu günden itibaren altı ayın hitamına değin mera kalacaktır.

Tasdiken (...) murahhasın işbu muahedeyi imza ve tahtim etmişlerdir. Ankara'da 11 Mart 1927 tarihinde iki nüsha olarak tanzim edilmiştir.

Jak Suriç, Yuriyef, Ali Cenani, Şevki" [İkdam, 20 Mayıs 1927, s. 3.]

TÜRK-RUS MUAHEDESİNE MÜLHAK PROTOKOL

Türk-Rus ticaret muahedenamesine merbut olan nihai protokol aynen ber veche atidir:

“Nihai protokol Türkiye Cumhuriyeti ile Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı arasında bugünkü tarihte münakid Ticaret ve Seyrisefain Muahedenamesinin imzası esnasında tarafeyn akdinin ahkâm-ı atiyeyi kararlaştırmışlardır:

Beşinci maddeye müteferan Türkiye’de hudut belediye tabirinden elyevm teşkilat belediyeyi haiz olan mahaller (2000) dan (20000) ve daha ziyade nüfusu olan büyük şehirler ve şehremanetleri maksuddur.

8. maddeye müteferan Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı eşhas hükmiyesinin bazı ahvalde mahiyet-i hususiyesini nazar-ı itibare alarak tarafeyn akdin karar vermişlerdir ki: Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde icrayı muamelat etmek isteyen ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadı ülkesinde İttihad kanunlarına tevfiken müteşekkil bulunan her nevi devlet teşkilat-ı iktisadiyesi, devlet tröstleri ve devlet sendikaları, her nevi eshamili şirketler, kooperatifler ve diğer her nevi teşkilat-ı iktisadiye gibi müessesat Türkiye ülkesine kabul ve işbu ülkede muamele icrası hususlarında en ziyade mazhar-ı müsaade millete mensub ticari, sanayi ve mali şirketlere, sigorta vesaire şirketlerine ve kezalik her nevi eşhas-ı hükmiyeye Türkiye Cumhuriyeti ülkesinde tatbik edilen muameleden daha az müsaad bir muamele tatbik edilmeyecektir.

Türkiye Cumhuriyeti ülkesinde balade mezkûr Sovyet teşkilatının tescil muameleleri bunlar tarafından ticaret vekâletine veya vekâlet müşarünilhanın şubât-ı mahalliyesine müessesenin unvan-ı ticariyesini ve Türkiye ülkesindeki muamelelerinde Türk kanunları ahkâmına tabiiyeti taahhüdü mutazammin bir istid'ânâmenin ve mezv-u bahs şahıs hükümiyenin teşkiline esas olan vesikanın Sovyet Cumhuriyetleri İttihadı dâhilindeki Sovyet katip adliği ve Türk memurin-i siyasiye ve şehbenderiyesi marifetiyle masdak suretinin ve işbu şahs-ı hükümiyenin Sovyet kavanin meraiyesine tevfiken müştekil ve elyevm hal-i faaliyette bulunduğunu müsbet olmak üzere Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadı hükümeti tarafından mu'tâ birer ilm-i haberin ve tescil olunacak müessese tarafından tayin edilmiş bir mümessille mezkur teşkilatın nizamname-i esasıyesinde muharrer muamelatı icra ve işbu muamelatın icrasından münbais ihtilafat için mezkur teşkilat nam ve hissiyata derecât muhakemen kaffesinde gerek müddeî ve gerek müddeî aliye ve gerek diğer herhangi bir suretle isbat-ı vücud etmek hususlarında salahiyet (...) i'tâ eden ve Sovyet Sosyalist İttihadı dâhilinde Sovyet katip adliği ile Türk memurin-i siyasiye veya şehbenderi canından alelusul tasdik veyahut Türkiye’de bir katip adl huzurunda tanzim edilmiş olan bir vekâletnamenin ibrazı suretiyle icra edilecektir.

12. maddeye müteferan işbu muahedenamenin müddeti esnasında Türkiye'deki Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı ticaret mümessilliği İstanbul şubesi binası tebdil edildiği takdirde işbu şubeye bahşedilmiş olan harc ez memleket imtiyazı şubenin yeni binasına nakledilecektir.

18.maddeye müteferan şurası mukarrer der ki:

Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı, Türkiye müstahsilat-ı arziye ve sanayisininin 18.maddede mezkûr yollarda transite müteallik hususatta mezkûr müstahsilatın Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı arazisine hîn duhulünde bunların Türkiye müstahsilatı arziye ve sanayesi olduklarını mübîn bir menşe-i şhadetnameleri ticaret ve ziraat vekâletleri ile bunların teşkilat-ı mahalliyesi veya ticari odaları tarafından itâ edilecektir.

Sâlifüzzikr menşe-i şhadetnameler Türkiye'de Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı Ticaret-i Hariciye Mümessilliği veya şubâtı ve bu müessesatın mevcut olduğu mahallerde Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı şebhenderlikleri tarafından vize edilecektir.

Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı gümrüğü transit eden eşyanın menşei şhadetnamesi unvanıyla tevâfuki hakkında şüphe için esbab-ı ceddiiyeye malik bulunursa azami bir haftalık bir müddet zarfında işbu eşyanın şhadetname ile derece-i mutabakatını tetkik edebilecektir.

2 – 18.madde ahkâmınının memleketeyn ülkesine ithali kanun ve nizamatı ile memnu bulunan eşyaya şamil olmadığı müsteğni-i beyandır.

23.maddeye müteferan 23.madde ahkâmınının Rus Hükümetininin mali olan veyahut Sovyet mevzuatı mucibince millileştirilmeye tabi bulunan gerek ticari, gerek askeri eski Rus filosuna mensup olup müdahale esnasında memalik-i ecnebiyeye götürülen veya sur saire ile fali surette millileştirilmekte hariç kalan bilcümle sefain üzerindeki hukukunu hiçbir vecihle iptal eylemediğini Sosyalist Sovyetist Cumhuriyetleri İttihadı Hükümeti beyan eder. Bu protokol muahedenamenin bir cüz' mütemmimi olup muahedename ile aynı zamanda dâhil meraiyet olacaktır. Ankara'da 11 Mart 928 tarihinde iki nüsha olarak tanzim edilmiştir.

Ali Şevki, Ali Cenani, Yuriyef, Jak Suriç [İkdam, 22 Mayıs 1927, s. 3.]

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1. Türk basınına yansıyan siyasi haberlerin gazetelere göre dağılımı

SİYASİ OLAYLAR	Hâkimiyet-i Milliye	İkdam	Vakit
Bolşevizm Tartışmaları (1920)	5	2	4
Azerbaycan'ın Sovyet Hâkimiyetine Girişi	1	4	0
Azerbaycan-Ermenistan Çatışmaları	8	6	4
Moskova Antlaşması	5	1	3
Kars Antlaşması	5	9	8
1925 Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması	8	3	7

Tablo 2. Türk basınına yansıyan kültürel haberlerin gazetelere göre dağılımı

KÜLTÜREL OLAY	Hâkimiyet-i Milliye	İkdam	Vakit
1926 Bakü 1. Türkoloji Kongresi- Alfabe Meselesi	3	3	3

Tablo 3. Türk basınına yansıyan ekonomik haberlerin gazetelere göre dağılımı

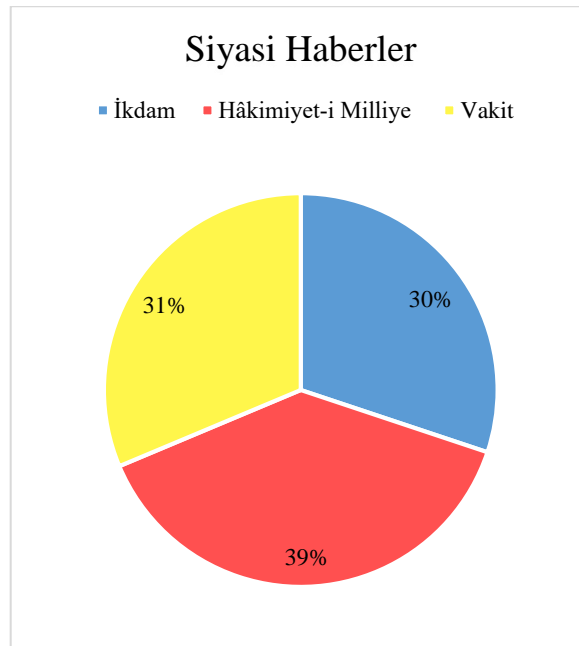
EKONOMİK OLAY	Hâkimiyet-i Milliye	İkdam	Vakit
1927 Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması	11	11	13

Tablo 1. Türk basınına yansıyan siyasi, kültürel ve ekonomik haberlerin genel toplamı

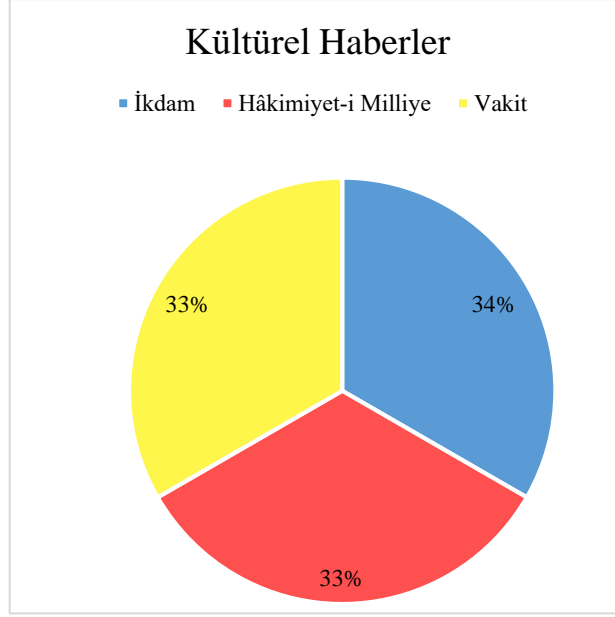
GAZETELER			
	Hâkimiyet-i Milliye	İkdam	Vakit
Siyasi	32	25	26
Kültürel	3	3	3
Ekonomik	11	11	13
Toplam	46	39	42

Genel Toplam: 127

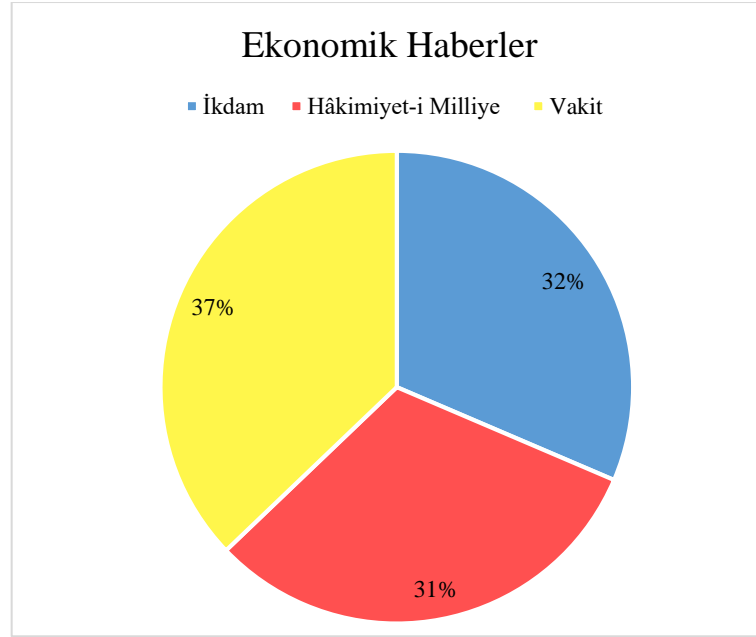
ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 2. Siyasi olayların Türk basınına yansımaları

Şekil 3. Kültürel olayların Türk basınına yansımaları

Şekil 4. Ekonomik olayların Türk basınına yansımaları